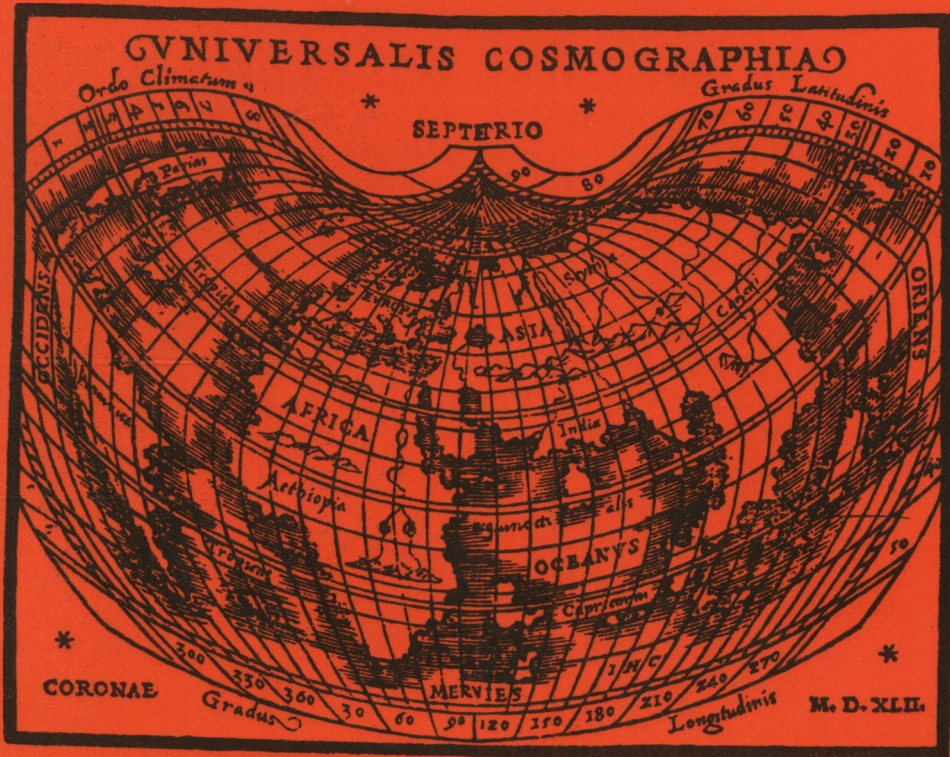

H3 5205

2008 MÄRC 19.

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

VILÁGTÖRTÉNET

2007 ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Raáb Renáta: Metternich dániai politikája	1
Demeter Gábor: Az osztrák–magyar és a bolgár külpolitika útkeresése 1908–1912 között	17
Seres Attila: Koncessziós vállalatok a Szovjetunióban a két világháború között	30
Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban	47
Hornyak Árpád: A délvidéki magyarság a magyar külpolitikában a két világháború között (1919–1938)	53
Kovács Tamás: Magyar zsidók portugál védelem alatt 1944-ben	64
Orosz Andrea: Az osztrák nyelvi identitás és nyelvpolitika az Anchlussától napjainkig	70

SZEMLE

Font Márta – Varga Beáta: Ukrajna története (Ism.: Bótor Tímea)	80
Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980 (Ism.: Horváth Sándor)	82

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

METTERNICH DÁNIAI POLITIKÁJA

Talán nem szokványos, hogy vesztes háború után egy, az önállóságát a kortársak szemével szinte csak a csodával határos módon megőrizni tudó kisállam több mint fél évszázadon keresztül a nemzetközi figyelem középpontjában marad, sőt a nemzetközi rendszer egyik sarkalatos pontjává válik. Ennek egyik példája a napóleoni háborúk után harmadrangúvá süllyedt, területének, nemzeti vagyonának nagy részét elveszített dán monarchia. Csodáról persze szó sincs: mint az alábbiakban látható lesz, az 1814–1815-ös bécsi kongresszuson részt vevő nagyhatalmak képviselői, Klemens Metternich herceggel az élen, alapos megfontolás után döntöttek arról, hogy a dán monarchia a jövőben földrajzi fekvéséből adódóan – mint a Balti-tenger kijáratának és az ezen keresztül zajló zavartalan európai és orosz hajóforgalomnak őrzője – az európai egyensúly egyik pillérévé alkossa. A Bécsből hazafelé tartó dán delegáció tagjai valószínűleg nem sejtették, hogy alig két évtized múlva Dánia a legjelentősebb nemzetközi lapok címdalára, illetve a nagyhatalmi kabinetpolitika fókuszába kerül. Ezzel a bécsi döntéshozók sem számoltak, hiszen nem tudhatták előre, hogy a monarchia integritását és a monarchiának szánt szerepet hamarosan egy belülről és kívülről bomlasztó probléma, az ún. schleswigi kérdés fogja megkérdőjelezni, ami a konszolidáltnak tartott északi régiót majd Európa puszkaporos hordójává alakítja.

Dánia új pillérszerepe – megterhelve a schleswigi kérdésből fakadó dinasztikus-örökösödési, állam- és alkotmányjogi, valamint nemzetiségi tényezők egyidejű felbukkanásával – a dán diplomáciától nemcsak állandó éber figyelmet, tájékozottságot, tapintatot és rugalmasságot igényelt, de olyan egyensúlyérzéklet is, amely lehetővé tette, hogy az ország Kelet és Nyugat ütközőpontjában, három nagyhatalom szomszédságában eredményesen tudjon lavírozni az egymást gyakran keresztező nagyhatalmi érdekek között. A dán külpolitikusok tekintetüket mindenekelőtt a távoli Bécsre és Metternichre, a rendszer egyik megalkotójára vetették, és tőle vártak segítséget. A térség stabilizálása és a válság elmélyülésének megakadályozása Metternich hercegnek is komoly feladatot jelentett. Külpolitikai tevékenységének mindinkább a középpontjába került Dánia és a schleswigi kérdés. Ezt azonban nem izoláltan, hanem egy nagyobb összefüggés részeként, Ausztria németországi politikájának és Poroszországgal folytatott rivalizálásának integráns részeként kezelte.

Dánia a bécsi kongresszuson

1814. szeptember 5-én nem kis aggodalommal indult el VI. Frigyes, Dánia uralkodója Nils Rosenkrantz külügyminiszter kíséretében a távoli Bécsbe, hiszen Dánia állami létének jövőjéről volt szó. Az abszolutista uralkodó, aki szinte érthetetlen makacssággal tanácsadóinak javaslatai ellenére az utolsó pillanatig kitartott Napóleon mellett, most hiába próbálta magát meggyőzni, hogy Angliának és Oroszországnak fontos lesz az északi egyensúly fenntartása, és nem lesz szüksége egy svéd riválisra, mégsem lehetett biztos benne, hogy I. Sándor elutasítja majd Jean Baptiste Bernadotte, azaz XIV. Károly János svéd király terveit a dán monarchia felosztására. Sőt az 1814. január 14-i kielői béke, amelyben a svédeknek tett orosz ígéret értelmében Dániának a győztes Svédország javára le kellett mondani Norvégiáról, valamint Anglia javára Helgolandraól, épp az ellenkező eshetőséget vetítette elő számára. Az a tény, hogy

Napóleon utolsó csatlósaként egyáltalán elindult a győztesek kongresszusára, Ausztria határozott bátorításának, konkrétan August Ernst Steigentesch bárónak volt köszönhető, aki tagja volt annak a vizsgálóbizottságnak, amelyet a nagyhatalmak küldtek a koppenhágai udvarhoz annak kivizsgálására, vajon VI. Frigyes és kormánya áll-e a Dániától éppen elcsatolt Norvégia svédellenes fegyveres függetlenségi mozgalma mögött. Amellett, hogy az orosz, angol, osztrák és porosz képviselőből álló vizsgálóbizottság felmentette a dán kormányt a gyanú alól, a dán kormány talán leginkább azt az előnyt szerezte a bizottság koppenhágai tevékenységéből, hogy az osztrák Steigentesch báró többször megismételte Rosenkrantz külügyminiszternek, hogy „*mi-lyen kívánatos lenne, ha a dán király személyesen találkozna I. Sándorral*”.¹ Ausztria előzékeny viselkedését csak részben magyarázza az, hogy a bécsi dán követ, Christian Günther Bernstorff² különösen jó, bizalmas viszonyban állt Metternichel. Mint a bécsi kongresszuson majd kiderül, mélyebb érdekezések álltak az osztrák jóindulat mögött.

Steigentesch báró nem véletlenül szorgalmazta a cárral való személyes találkozót, hiszen I. Sándor még nem ratifikálta az 1814. február 8-i orosz–dán hannoveri békét, és a Holsteinben állomásozó 60 ezer fős orosz csapat jelenléte nemcsak gazdasági terhet, de állandó látens fenyegetettséget is jelentett Koppenhága számára. Így ennek az állapotnak a megszüntetése volt az első fontos feladat a bécsi kongresszusra igyekvő dánok számára. A második legégetőbb kérdés az volt, hogy rávegye Dánia a nagyhatalmakat: hajtassák végre Svédországgal a kielii béke feltételeit, azaz svéd Pomeránia és Rügen szigetének átadását cserébe Norvégiáért, illetve a Norvégiára eső közös államadósság Dániának történő kifizetését, Svédország ugyanis a norvég felkelésre hivatkozva megtagadta a feltételek teljesítését. Harmadik fontos feladatként a dán monarchia további területi megcsonkításának megakadályozását tűzték célul. És végül a negyedik cél, amelynek a dán tárgyalók talán a legkisebb jelentőséget tulajdonították, az volt, hogy az 1806-ban a Német-római Császárság felbomlásakor bekebelezett Holstein Hercegség államjogi hovatartozását tisztázzák. Hogy éppen ez az utóbbi ügy rendezése fogja meghatározni az elkövetkezendő ötven évre Dánia külpolitikáját, azt 1814-ben még senki nem sejtette.

VI. Frigyes megérkezése után rögtön Metternich támogatását kérte a cárral való megállapodáshoz. Metternich ígéretet tett arra, hogy Berlinben és Londonban is lépéseket tesz, hogy közösen térítsék el a cárt Bernadotte terveinek támogatásától. Végül is Ausztria és Anglia segítségével eredményeképpen egy udvari bálon közölte I. Sándor a dán királlyal, hogy ratifikálta a hannoveri békét, és visszavonja csapatait Holsteinből. VI. Frigyes ugyan utazásának fő célját elérte, hiszen ezzel garanciát kapott arra, hogy Dániát nem osztják fel a győztesek között, a hosszú háborús évek következtében gazdaságilag teljesen tönkrement ország számára legalább olyan fontos volt, hogy Svédország teljesítse a kielii békében vállalt kötelezettségeit. Mivel a Stockholmmal való közvetlen tárgyalások nem vezettek eredményre, Dánia ismét a nagyhatalmakhoz fordult, és megint csak Ausztriától várta a legmegbízhatóbb támogatást, annak ellenére, hogy Ausztria nem garantálta a kielii békét. Metternich nem okozott csalódást, és a területi kompenzáció ügye végül 1815 júniusára lezárult.

Amellett, hogy Ausztria nagyhatalmi minőségében is látványosan igyekezett Dániának számos kérdésben segíteni, mint német hatalom is a dánok fő támaszává vált, és főleg ez utóbbi minőségében ért el jelentős eredményt. Az 1806. szeptember 6-án betagolt Holstein Hercegség révén Christian Bernstorff a bécsi kongresszus utolsó fázisában immár lehetőséget kapott arra, hogy aktív részese legyen a Német Szövetség

és a szuverén német államok alkotmányszerződése, a Bundesakte kialakításának. A dán tárgyalók fejében meg sem fordult, hogy a német Holstein Hercegséget Németországtól izolálva tartsák meg, nemcsak azért, mert egy ilyen javaslattal elvesztették volna a német nagyhatalmaknak a pomerániai ügyben kért támogatását, de éppen a németekkel való szövetségben, azaz Holstein németországi jelenlétében látták a garanciát arra, hogy délről segítséget kapnak a svéd Bernadotte agresszív törekvéseivel szemben. Az abszolutista VI. Frigyesnek az a gondolat is hízelgett, hogy hallathatja hangját a német ügyekben is, sőt külpolitikai előnyöket remélt attól a várható helyzet-től, hogy Dánia a mérleg nyelve lehet a porosz–osztrák versengésben. Dánia számára ezért nem volt közömbös, hogy milyen lesz a kialakítandó új német birodalom.

Bernstorff kezdettől fogva érezte a porosz és az osztrák politika németországi és ennek keretében holsteini tevei közötti különbséget, és nem volt nehéz eldönteni, melyik terv kínál nagyobb perspektívát Dánia számára. Elsőként Poroszország juttatta kifejezésre terveit: az új birodalmat körzetekre kellene felosztani és egy-egy körzet élére a nagyobb hercegekből kiválasztani egy direktort. A dánok a körzetekre való beosztást rögtön elutasították, hiszen ez a megoldás teljesen eljelentéktelennítette volna a kisebb német államokat, így Holsteint is. Poroszországot azonban nem volt könnyű eltéríteni szándékától, főként azért nem, mert nemcsak Holsteinnel, de a dán területekkel kapcsolatban is voltak elképzelései. Karl August Hardenberg, az államreform-törekvéseiről ismert porosz államférfi már a bécsi kongresszus megnyitása előtt felvetette a dán külügyminiszternél: mi lenne, ha nemcsak Holstein, de Schleswig, sőt Jütland is csatlakozna az új birodalomhoz? VI. Frigyes határozottan elutasított minden Schleswigre és Jütlandra vonatkozó német igényt. A dán külügyminiszter is igyekezett csillapítani Poroszország skandináv területekre vonatkozó étvágyát. Ha Poroszország Schleswig kérdését egyelőre „elnapolta”, Holsteinnel kapcsolatban makacsabb volt, hiszen a hercegség az Elba torkolata, illetve a Hamburg és Lübeck közötti régi kereskedelmi út mentén helyezkedett el, amely nagy stratégiai és gazdasági jelentőséggel kecsegtetett. Az északnémet hegemoniára törekvő Poroszország dán kormánnyal szembeni, egészen 1864-ig tartó politikája lényegében már a bécsi kongresszuson körvonalazódott.

Mielőtt Metternich ismertette volna konföderatív német modelljét, Bernstorff már megkapta otthonról az instrukciókat: arra kell törekednie, hogy minél lazább legyen az új államalakulatban az egyes államok közötti kapcsolat, minél kevesebb anyagi terhet jelentsen Dánia számára az új Németországhoz való egyidejű tartozás, és próbálja megakadályozni azt, hogy idegen kontroll szabályozza az uralkodók és az alattvalók közötti viszonyt.³ A kimondott elvek, bár mint később majd látható lesz, más és más megfontolásból, kísértetiesen egybeesnek az osztrák elképzelésekkel, így a dán király Holstein Német Szövetségbe való belépése mellett döntött.

Mindenesetre a bécsi kongresszus előtt már érzékelt osztrák szimpátia a kongresszuson megszilárdult, és kialakult az a stabil osztrák–dán együttműködési viszony, amely az elkövetkezendő három évtizedben a közös érdekekből kifolyólag tovább fejlődött, és a válságos 1848-as évben a márciusban uralomra jutott ejderdán kormánynak is lehetőséget adott arra, hogy Ausztriához mint „hagyományosan hűséges, régi, megbízható szövetségesehez” forduljon. Míg Ausztria számára lényeges volt, hogy egy, a többi európai nagyhatalom által garantált állam folytonos sorompót emeljen Poroszország északnémet törekvései elé, és egy hűséges osztrákpárti szavazóval több legyen a frankfurti szövetségi gyűlésen, addig a német kérdésben Dánia számára az osztrák hegemonia nyújtott védelmet kezdetben a svéd, majd később a porosz

tervekkel szemben. Ezért a németországi osztrák vezető szerep, de legalábbis a porosz–osztrák egyensúly megtartása Dánia német politikájának alapját képezte. Mint alább látható lesz, az osztrák–dán együttműködés mindaddig szilárd maradt, amíg a dán abszolutizmus be tudta tartani az osztrák elvárások játékszabályait, azaz Ausztriához hasonlóan a nemzetiségek feletti semleges álláspont megőrzését. Ez egyben a Német Szövetség zavartalan működésének is alapkódexe volt. Mihelyt azonban a dán monarchián belül fokozatosan erősödő nemzetiségi ellentét a dán vezetést is állásfoglalásra készítette, és az osztrák attitűdtől eltérő politikába sodródott, mind nehezebbé vált Ausztria számára Dánia támogatása a megerősödött Poroszországgal és a schleswigi kérdésben a porosz törekvések mellett mellszélességben felsorakozó „harmadik” Németországgal szemben.

Dánia az új európai rendszerben

Az újjászervezett dán monarchia, amely a bécsi döntések értelmében Európa hatalmi egyensúlyának egyik fontos pillérévé vált, és mint az „Északi Dardanellák”⁴ ura örizte a Balti-tenger kijáratát, gyöngye, befolyásolható, gyarmatai és társországai nélkül mindössze 58 ezer km² területű állammá zsugorodott. Az újjászervezett Dán Királyságot délen a Kongeå folyó választotta el Schleswig Hercegségtől, amely az Ejder folyóig terjedt. Schleswigit délről Holstein, illetve a frissen szerzett Lauenburg hercegségek határolták. Norvégia elvesztése és Lauenburg csatlakozása után megváltozott Dániában a nemzetiségi arány, hiszen megnőtt a német elem, amely már a lakosság kétötödét tette ki. A németiség erősödését idézte elő az a tény is, hogy Holstein és Lauenburg egyúttal tagja lett a Német Szövetségnek is, amelynek következtében a dán király két európai és német nagyhatalommal, Poroszországgal és Ausztriával szoros együttműködésre kényszerült. Nyelvi és kulturális szempontból az állam egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Hogy Schleswig miért válhatott a német és dán érdekek ütközőpontjává, és miért da­gadtatható a 19. század közepére megoldhatatlan „üggő”, bonyolult „kérdéssé”, ennek több oka van. Mindenekelőtt a Schleswig Hercegséggel kapcsolatos 15. században keletkezett, többféleképpen értelmezhető állam- és alkotmányjogi dokumentumok szolgáltattak a szembenálló felek követeléseinek ürügyet és „törvényes” hivatkozási alapot a dán egységállam integritásának megkérdőjelezésére. A történelmi dokumentumok értelmezése körül kiobbant vita viszont meddő és izolált maradt volna, ha nem kölcsönöz neki aktualitást a 19. század közepén felbukkanó két másik váratlan tényező: a dán monarchiában hirtelen aktuálissá váló dinasztikus-örökösödési kérdés, illetve a nacionalizmus megjelenése.

Azok a Schleswighez és Holsteinhez kapcsolódó történelmi mozzanatok – amelynek ismerete nélkül a schleswigi kérdés 19. századi története teljesen értelmezhetetlen – legalább a 15. századig való visszatekintést teszik szükségessé. Bár a hercegségek különböző birodalmak hűbérei voltak – hiszen míg Schleswig a dán monarchiához, Holstein a Német-római Császársághoz tartozott –, kialakult egy úgynevezett schleswig-holsteini nemesség, amelynek közös privilégiumai képezték a hercegségek közötti fő kapcsolatot (nexus socialis). A schleswig-holsteini nemesség, hogy elkerülje a két hercegség szétválasztását, 1460-ban az úgynevezett ribei szerződésben az Oldenburg-házból származó I. Christian dán királyt választotta Schleswig és Holstein hercegének, akinek ezért cserébe további privilégiumokat kellett biztosítani a schleswig-holsteini nemesség számára. Többek között ekkor kötelezte magát arra I.

Christian, hogy Schleswig és Holstein Hercegséget nem választja szét, hanem örökre („up ewig ungedeelt”) megtartja. 1689-ben azonban a gottorpi hercegek megszerezték a szuverenitást Schleswig bizonyos területei fölött, és ennek következtében alakultak ki Schleswig Hercegség úgynevezett gottorpi hercegi részei a királyi birtokok mellett. IV. Frigyes dán király csak 1721-ben lett ismét a hercegség teljes ura, amikor a dán sereg győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frigyeset Schleswig Hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cár részéről az 1767. április 22-i pátens és az 1773. június 1-i egyezmény garantálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betagolási (inkorporációs) pátensét az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során IV. Frigyesnek, Schleswig új urának a schleswigi rendek hűbéresküt tettek. Míg a dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátensének szövegét úgy értelmezi, amellyel a király Schleswig Hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, és mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigben érvényessé vált az 1665-ös dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend (Kongelov vagy Lex regia), addig a német és schleswig-holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint Schleswig királyi és hercegi részeinek egyesítése, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, de nem a dán koronába tagolták be, azaz Schleswigt államjogilag csak perszonáunió fűzi a dán királysághoz és a dán abszolutizmushoz. A hűbéreskü nem egyértelműen megfogalmazott központi passzusának értelmezése közötti nézeteltérés a későbbiekben rendkívüli mértékben megnehezíti az európai politikusok számára az ügyben való eligazodást („selbigen Antheil [a gottorpi hercegi részek] mit dem Unserigen [a királyi részek] zu vereinigen und zu inkorporieren”).⁵

A fenti teoretikus vita a 19. század közepére tényleges államjogi krízissé alakult, amikor is egyre valószínűbbé vált, hogy VIII. Christian egyetlen törvényes fiának, VII. Frigyes trónörökösnek nem lesz fiúgyereke. Valószínűnek tűnt, hogy az Oldenburgi-dinasztia férfiága kihalás előtt áll. Ennek következtében Christian Augustenburg herceg, az Oldenburg királyi dinasztia férfi mellékágának képviselője bejelentette igényét nemcsak az egyesített hercegségek hercegi címére, de Dánia trónjára is. Követelését azzal indokolta, hogy a dán trónöröklési törvények (Kongelov) nem vonatkoznak sem Holsteinre, sem pedig Schleswigre, s így a német állítás, miszerint a birodalom különböző részeiben a trónöröklés rendje eltérő, hamarosan aktualitást nyer. Bár a dán Kongelov kimondta, hogy a férfiág kihalása estén Schleswigben és a királyságban is a női ág folytatódik, Augustenburg herceg azt állította, hogy mivel Schleswig szétválaszthatatlanul Holsteinhez tartozik, Schleswigre is Holstein öröklési szabályai vonatkoznak, vagyis csak a férfi mellékág uralkodhat. Ennek pedig legközelebbi képviselője ő volt.

A fenti konfliktus azonban csak a nacionalizmus megjelenésével válhatott fenyegetővé. A dán–német ellentét először Schleswig Hercegségen belül, majd a hercegségek és a királyság vezetésén belül, míg végül a dán monarchia és a Német Szövetség között jelentkezett.

A dán–német nemzetiségi ellentét kiéleződése

Az első feszültségek az abszolutista uralkodó és a holsteini nemeselek között már 1802-ben jelentkeztek, amikor sikerült ugyan a központi vezetésnek a háborús terhek fedezése érdekében az eddig adófizetéstől felmentett holsteini nemességet az ún. fejadó

(kopskat) fizetésére rábírní, de az ügy inkább csak fokozta a nemesség elégedetlenségét, amely alapot teremtett a kormányzattal szembeni határozottabb fellépésre.⁶ Nőtt az elégedetlenség, amikor a holsteini nemesség 1822-ben – hivatkozva az 1814-es német szövetségi paktum 13. paragrafusára, amelynek értelmében VI. Frigyes mint Holstein hercege köteles volt rendi alkotmányt biztosítani Holstein számára – olyan rendi alkotmányt követelt, amely nemcsak Holstein, hanem a közös Schleswig-Holstein jogait szabályozza. A nemesek ennek az ügynek kapcsán hivatkoztak első alkalommal a már említett 1460-as „arisztokrata privilégiumra”, amely szerint Schleswig nincs alávetve a dán királyi abszolútizmusnak. VI. Frigyes elutasító válasza után a nemesség azonnal a frankfurti német Szövetségi Gyűléshez fordult, amelytől azt a választ kapta, hogy Holstein hercege, VI. Frigyes csak és kizárólag Holstein számára köteles alkotmányt adni, illetve rendi gyűlést összehívni, mivel Schleswig mint dán hercegség nincs alávetve a Német Szövetség határozatainak. Bár VI. Frigyes a 13. paragrafust nem utolsósorban I. Ferenc osztrák császár segítő támogatásának köszönhetően figyelmen kívül hagyta, nem tudta megakadályozni, hogy 1830-ban, a júliusi párizsi forradalom hírére ne törjön elő újult erővel a követelés.

VI. Frigyes nem halogathatta tovább Holstein vonatkozásában az alkotmány kérdését. Mivel azonban az egységállam elve nem tűrte, hogy a monarchiának csak egy része rendelkezzen alkotmánnyal, 1834-re megalakult a dán monarchia négy egymástól függetlenül működő rendi gyűlése: a szigetek számára Roskilde, Nørrejylland számára Viborg, Hostenin számára Itzehoe, Schleswig Hercegség számára pedig Sleswig város központtal. A schleswig-holsteini nemesség ugyan tiltakozott a „felnégyelés” ellen, s közös rendi gyűlést követelt Schleswig-Holstein számára, a kormány mindennél fontosabbnak tartotta az „egyensúly” megőrzését.⁷ Az indulatok azonban továbbra sem hiányoztak, különösen a schleswigi rendi gyűlésen nem, amely az egyre hevesebben dúló nemzetiségi harcok miatt hamarosan a figyelem központjába került.

A dán monarchián belül kialakult ellentéteket tovább szította a Német Szövetségen belül meginduló gazdasági, majd politikai fejlődés. A Poroszország által alapított Északnémet Vámszövetség expanzív jellegét Dánia a saját bőrén is kezdte érezni. A hivatalos dán lap, a Berlingske Tidende 1842-ben közzétette az Augsburger Allgemeine Zeitung egyik cikkét, amely azt a javaslatot teszi, hogy Dánia, mint hajós-nemzet, lépjen be a Német Szövetségbe, s legyen a szövetség tengeri állama (admiralstat).⁸ Válaszként a dán nemzeti liberális párt vezetője, Orla Lehmann új külpolitikai programot hirdetett meg: az ejderdánizmust. Lehmann kijelenti, hogy „a dán határ ott kezdődik, ahol a német végződik, vagyis az Ejdernél”. Ha kell, inkább feladják Holsteint, cserébe viszont szorosabban kötik Schleswigt Dániához. A roskildei rendek mindeközben kérvénnyel fordultak a királyhoz azzal a szándékkal, hogy „Ő Felsége ünnepélyesen hozza alattvalói tudomására, hogy a dán monarchia, a dán királyság, Schleswig Hercegség és Holstein és Lauenburg a Kongelovban meghatározott öröklési rend alapján oszthatatlanul öröklődik.”⁹ Így született meg 1846. július 8-án az ún. Nyílt levél, amely kimondta, hogy a Kongelov öröklési rendje érvényes a dán királyságon kívül Schleswigben, Lauenburgban is, s csak Holstein bizonyos részeivel kapcsolatban uralkodnak továbbra is kétségek. A Nyílt levél az állítást a schleswigi rendek 1721. augusztus 22-i hűbèreskü pátensével, Anglia és Franciaország garanciájával és az 1767 és 1773-as orosz szerződésekkel támasztotta alá. A dán király ugyanakkor kijelentette, hogy a dán monarchia integritása érdekében kész a férfiági örökösöket kárpótolni egy kölcsönös megállapodás eredményeképpen.

A Nyílt levél – ahogy ez várható volt – hatalmas örömet váltott ki a királyságban. A hercegségekben és Németországban azonban háborús hangulat alakult ki. Sorra érkeztek a tiltakozások Frankfurtba a Szövetségi Gyűléshez. Nemcsak Christian August herceg, Oldenburg nagyhercege és Carl Glücksburg herceg tiltakozott, de július 24-én a holsteini rendek Itzehoe-ban is meghozták a határozatot, hogy a Német Szövetséghez fordulnak.¹⁰ Az európai diplomácia eközben aggódva figyelte az északi fejleményeket. S bár Metternich erőfeszítéseinek eredményeképpen Frankfurtban az ügy elbírálására megalakult különbizottság a holsteini rendi gyűlés panaszára nézve – akárcsak 1822-ben – lényegében elutasító választ adott, a dánellenes német front egyességé vált, és megszilárdult.

Belpolitikai kompromisszumok

Ausztria Dánia melletti eredményes nagyhatalmi pártfogása a dán kormánynak reményt adott arra, hogy Ausztriára mint német nagyhatalomra is számíthatnak Frankfurtban. Dánia első frankfurti követének, Frigyes Eyben bárónak változatlanul azt az álláspontot kellett képviselni, hogy tartsa Dániától távol a Német Szövetséget, amennyire csak lehet, ne kelljen se nagy katonai, se nagy pénzügyi áldozatokat hozni a szövetség érdekében, és emellett próbálja megnyerni az osztrák képviselő bizalmát. Eybennek – aki német ügyekben egyébként meglehetősen önálló hatáskört kapott – lelkére kötötte a külügyminiszter, hogy amennyire csak lehet, szavazzon úgy, mint Ausztria.¹¹ (Az Eybent 1825-ben felváltó Frigyes Christian Ferdinand Pechlin báró is ugyanezt az utasítást kapja majd.)¹²

Az osztrák támogatásnak azonban ára volt, és ez először a diákegyesületekkel szembeni metternichi intézkedések kapcsán jelentkezett. Mivel néhány kieli egyetemista is részt vett az 1817-es wartburgi ünnepen, és Kielben is létezett diákegyesület, Metternich és a porosz külügyminiszter, Christian Bernstorff, VI. Frigyes egykori bécsi követe felszólították a dán királyt, hogy hozzon szigorú intézkedéseket a kieli egyetem ellen, és Eybennek adjanak utasítást, hogy csatlakozzon a közös intézkedés-sorozathoz. Bár kezdetben Dánia kijelentette, hogy a német egyetemnek joga van egyesületéhez, és nincs ok semmiféle restriktív intézkedésre, a karlsbadi határozatok továbbfejlesztésekor Dánia nem tudott tovább ellenállni. 1819. november 9-én bevezették Holsteinben a cenzúrát, ahol eddig sajtószabadság volt. Lehetetlen volt azonban eltitkolni, hogy számos dán tiszt indult Nápolyba Ausztria ellen harcolni. A Dán Királyságban a viszonylag szabad sajtó hangosan agitált a görög szabadságharcosok mellett. Tovább rontotta Dánia helyzetét, hogy a dán trónörökös, a későbbi VIII. Christian – akinek az európai udvaroknál amúgy is rossz volt a reputációja „ifjúkori botlása”, az 1814-es liberális eidsvollni norvég alkotmány miatt – éppen itáliai körúton kúrálta egészségét, és nem titkolta az olaszok iránti szimpátiáját. Az osztrák titkosrendőrség számára természetesen nem maradtak titokban a dán trónörökös hazaküldött lelkes levelei: VI. Frigyes rögtön megüzente a trónörökösnek, hogy sürgősen ápolja máshol az egészségét.¹³

A schleswigi ügy kirobbanása után még inkább bebizonyosodott a dánok számára, hogy az Ausztriával való jó viszonyt nem érdemes belpolitikai kérdések miatt kockáztatni. A holsteini rendek 1822. november 1-jén a Szövetségi Gyűléshez fordultak, és követelték, hogy ősi alkotmányukat – amely többek között tartalmazta adómegajánlási jogukat – állítsák helyre, mert alkotmányuk az 1820-as bécsi záróokmány szerint érvényben van. 1822. december 4-én adták be a panaszt a gyűlésnek,

amelyet szokás szerint egy reklamációs bizottsághoz továbbítottak. A schleswig-holstein-lauenburgi kancellária közben a király parancsára elkészítette a Szövetségi Gyűlés kérésének megfelelően 1823. január végére az elleniratot, amely azzal érvelt, hogy a bécsi záróokmány teljes mértékben a hercegre bízta a rendi gyűlés összehívását, és a dán király a 13. paragrafusra végrehajtásának érdekében már összeállított egy alkotmányt kidolgozó bizottságot. A kancellária határozottan visszautasította továbbá a holsteini nemességnek azt az állítását, miszerint Schleswignek és Holsteinnek közös tartományi gyűlése van, hiszen 1721-ben ez megszűnt, csakúgy, mint a nemesség ún. nexus socialisa. Eyben azt várta, hogy a reklamációs bizottság a kancelláriai irat átvétele után gyorsan elutasítja a holsteini nemesség kérését, de nem ez történt. 1823. június 12-én került az ügy a Szövetségi Gyűlés elé, de nem született döntés, hanem újra visszaküldték tárgyalás végett a reklamációs bizottsághoz.

Eközben a dán kormány folyamatosan Ausztria támogatásáért küzdött, és Koppenhágából próbáltak befolyást gyakorolni Metternich utasításaira. Az ügy végkimenetelét illetően Ausztria valóban kiállt a dánok mellett, többek között úgy, hogy nyomást gyakorolt a szász kormányra. Az 1823. november 27-i szavazáson meghozták a Német Szövetség szóbeli határozatát, miszerint Holsteinben nem létezik alkotmány, de VI. Frigyes ígéretének megfelelően alkotmányt fog kidolgozni a holsteini rendek számára. Mint a források mutatják, az ügyben Münch-Bellinghausen, Metternich és I. Ferenc nem képviselt egységes álláspontot. Míg Münch a Metternichhez írt 1823. június 5-i levelében a holsteini rendek alkotmány-visszaállítási és adópolitikai követelésének további instrukciók nélküli gyors elutasítását kéri, hiszen további Szövetségi Gyűlésen való tárgyalása csak a „pártszellemet” erősíti, és június 28-i levelében is azt hangsúlyozza, hogy a holsteini alkotmány már nincs hatályban.¹⁴

Metternich sokkal inkább tartotta a formákat, sőt érvelése mögött több volt, mint a formákhoz való ragaszkodás. Az ügy kapcsán a Szövetségi Gyűlésen felmerülő heves reakciók és a hannoveri kormány hozzá intézett levele, amelyben panaszt tettek Metternichnél a holsteini kérdés kezelése miatt, arról győzték meg a kancellárt, hogy ha a holsteini panaszokat dán részről nem sikerül orvosolni, az hosszútávon megbonthatja a Német Szövetségen belüli harmonikus együttműködést. Münch-Bellinghausenen keresztül üzent Koppenhágába: *„minél inkább törekszik Őfelsége, a császár a legitimitás alapelveinek fenntartására, annál inkább kell kívánnia, hogy semmi ne történjen vagy ne maradjon el, amely által ez a legitimitás veszélyeztetve lenne”*.¹⁵ Az üzenet egyértelmű: a Bundesakte 13. paragrafusának a király részéről való be nem tartása veszélyeztetni nemcsak a dán király legitim uralmát és saját országának nyugalalmát, de tekintettel a Szövetségi Gyűlés holsteini rendek iránt kifejezésre juttatott szimpátiájára, konfliktusforrást jelenthet a szövetség és a dán király között, és ezzel megbonthatja a Német Szövetségen belüli együttműködést. Ezért miközben más német állam kapcsán egyértelműen negatívan áll Metternich a rendi alkotmány kérdéséhez, a holsteini ügy vonatkozásában az alkotmányt stabilizációs előfeltételnek tartja. Ebből kifolyólag az elkövetkezendő néhány évben szakadatlanul sürgeti a dán kormányt: vajon megszületett-e már Holstein számára az alkotmány, összehívták-e már a rendi gyűlést? De ezt csak addig tehetette, amíg 1825 áprilisában I. Ferenc nem intézett egy kérdést a kancelláriához, miszerint igaz-e, hogy a koppenhágai császári követség azt sürgeti, hogy Holstein kapjon rendi alkotmányt? A kancellária válasza hangsúlyozza, hogy 1823-ban Ausztria a holsteini rendek panaszát annak reményében utasította el, hogy a dán király önként teljesíti a 13. paragrafusra vonatkozó ígéretét. Mivel mindez idáig ez nem történt meg, Metternich az 1823. január 15-i követutasításban

felhívta a dánok figyelmét arra, hogy a dán királyi kormány érdeke kívánja „*az önként tett ígéret, sőt a monarchikus elv nevében tett ígéret teljesítését, hogy minden alkalmat távol tartson magától, amely egy szövetségi beavatkozást előidézhetne*”.¹⁶ Metternichnek nem sikerült I. Ferencet meggyőzni, hiszen további sürgetései elmaradtak. Így bár a dán abszolutizmus számára az 1823-as döntés szerencsés végkimenetelt eredményezett, a nemesség frankfurti nemzetgyűléshez intézett panaszja jelezte, hogy Dánia déli határában komoly feszültség van kibontakozóban.

Az osztrák–dán kapcsolatok további alakulásában komoly kihívást jelentett a júliusi forradalom és az önálló Belgium megalakulása utáni időszak, amelyben Európában kirajzolódott egy liberális nyugati hatalmi blokk Angliával és Franciaországgal, valamint egy konzervatív keleti hatalmi blokk Ausztriával, Oroszországgal és az egyelőre még feljűk tendáló Poroszországgal az élen. Dániának egyre nehezebb volt megtalálni az egyensúlyt a két hatalmi blokk között, főként úgy, hogy mindinkább kettészakadt az uralkodó és a politikai közvélemény külpolitikai álláspontja, amelyet a koppenhágai osztrák külügyi ügyvivő, Wilhelm Eduard Georg Langenau is pontosan érzékelt. Panaszkodott, hogy VI. Frigyes ugyan változatlanul a keleti hatalmak politikáját követi, de Dánia elindult a liberalizáció irányába. Nehezményezte, hogy a trónörökös rajong a lengyelekért,¹⁷ hogy Anglia és Franciaország felé orientálódik, valamint az 1834-re megszületett, Metternich által annyira sürgetett alkotmány túlságosan liberálisra sikeredett, hiszen túl széles a választásra jogosultak száma. Ez utóbbit nemcsak az osztrák, de a porosz követ is élesen elítélte, hiszen a két hercegség Német Szövetséghez való tartozása miatt Holstein rendi alkotmánya nem Dánia belügye, hanem a két német nagyhatalmat közvetlenül érintő dolog. Langenau szkepszissel ír az 1840-es kommunális törvényről, szidja a skandinavizmus mozgalmát. Úgy látja, a kormány nem elég határozott a kialakulóban lévő liberális párttal szemben. Langenau jelentéseiben fogalmazódik meg először a metternichi abszolutizmusnak Dániával szembeni tartózkodása, amely mindenképpen árnyékot vetett az addigi osztrák–dán külkapcsolatokra. Tovább lazult a kötelék I. Ferenc császár halála után. Utódja, Ferdinánd alatt pedig kiéleződtek a vallási ellentétek Dánia és Ausztria között. Az 1840-es évek elején az új császár, Ferdinánd „katolikus korlátoltsága” miatt túlságosan is beleakart avatkozni a protestáns Dánia belső vallási ügyeibe. Utasítására Langenau elérte, hogy Koppenhágában kápolna helyett katolikus templom épüljön, ami újabb feszültségforrást jelentett, hiszen a protestáns lakosság nem volt igazán megértő a katolikusokkal szemben.¹⁸

Mіндеzen súlyosbító tényezők ellenére Dánia, ha Poroszországgal szemben kért segítséget, maga mögött tudhatta Ausztria támogatását. Így történt ez a Sund-vám ügye kapcsán is, amikor Berlin azzal fenyegette meg Dániát, hogy nem újítja meg az 1818-as kereskedelmi szerződést, ha Dánia nem csökkenti, illetve bizonyos területeken nem szünteti meg a középkorból fennmaradt Øresund-vámost, ami annyit jelentett, hogy a Svédország és Dánia között Helsingør és Helsingborg között áthaladó hajóknak vámost kellett fizetni. A régi királyi regále, amely a dán állami bevétel jelentős részét tette ki, egyre irritálóbb volt a modernizáció élén haladó Poroszország számára. Ausztriának természetesen nem volt Észak-Európában akkora hajóforgalma, így minden súlyosabb kockázat nélkül lándzsát törhetett a dán kormány mellett, azt állítva, hogy „*Poroszország panaszai túlzottak, és nyomást gyakorol egy kicsi szegény országra, miközben saját maga olyan gazdag*”.¹⁹ Mikor a holsteini nemesek Poroszország mellett Ausztriánál is tapogatóztak, vajon számíthatnak-e osztrák támogatásra, ha tiltakoznak privilégiumaik elvesztése miatt, Langenau azt válaszolta nekik: „*Ausztria nem*

szokta támogatni idegen államok alattvalóit jó szándékú kormányaikkal szemben.”²⁰ A koppenhágai francia követ, S. A. Billing báró, aki árgus szemekkel figyelte Poroszország viselkedését, úgy találta: „Poroszország, mint Németország első hatalma, megpróbálja Ausztriát félretolni. Poroszország ehhez felhasználja vallását, a Vámszövetséget és a porosz adminisztráció hatékonyságát.”²¹ A koppenhágai porosz követ, Athanasius Raczynski gróf 1833-ban jelentette kormányának: „Nem habozok biztosan kijelenteni: Dánia nem a mi pártunkon áll, örül, ha bajt okozhat nekünk, és különösen negatív Poroszországgal szemben, nem felejtette el a bécsi kongresszust, és megőrizte az onnan származó gyűlöletét.”²²

A dán királyoknak tehát volt okuk hálára, és az összes belpolitikai nézeteltérés ellenére az új bécsi dán követ, Georg Henrik Løwenstern báró is azt az utasítást kapta 1835-ben: ápolja a kapcsolatokat az új császárral, Ferdinánddal, aki az eddigi politikai rendszert akarja fenntartani, valamint legyen jóban Metternichkel, „az évszázad egyik legkiválóbb államférfijával”.²³ Sokat tett a jó osztrák–dán viszony fenntartásáért a már említett frankfurti dán követ, Pechlin is, aki konzervatív elvei miatt kiválóan beleillett a metternichi korszakba. Dánia viszonyát a Német Szövetséggel így továbbra is az Ausztriához fűződő kapcsolat határozta meg, de csak addig, amíg a porosz–osztrák küzdelem során Ausztria ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget. Az 1846-os Nyílt levél azonban megingatta nemcsak a Német Szövetség nyugalmát, de az eddig többé-kevésbé zavartalanul működő osztrák–dán harmóniát is.

Metternich és az 1846. szeptember 17-i szövetségi határozat

A schleswigi kérdés alkotmányjogi és nemzetiségi dimenziói mellett a trónöröklés körül összecsapó nézetkülönbségek veszélyeztették leginkább a dán monarchia integritását. VIII. Christian dán király a Nyílt levéllel egyértelműen elhatárolódott a schleswig-holsteini mozgalomtól és az augustenburgi követelésektől, de döntése még a dán kormányköröket is megosztotta. Maga a külügyminiszter is – aki pedig a vizsgálóbizottság tagja volt – lemondással fenyegetett. A zömében holsteini születésű német diplomaták között is kirobbant az elégedetlenség. Benyújtotta lemondását a berlini követ, a pétervári követ és a bécsi követ is. A schleswig-holsteini nemesség dilemmába került: vajon az uralkodó iránti lojalitást, vagy a schleswig-holsteini államjogi fel fogást részesítse-e előnyben. A holsteini rendi gyűlés tiltakozó feliratot intézett a királyhoz, de a rendi gyűlés királyi komisszáriusa nem vette át, így az iratot Frankfurtba továbbították. A Nyílt levél és rajta keresztül Schleswig ügye nemcsak a frankfurti Szövetségi Gyűlésnek, de a legtöbb német állam rendi gyűlésének is témájává vált. A kérdéssel foglalkoztak Szászországban, Bajorországban, Badenben, Braunschweigben és Württembergben is. A hannoveri király kijelentette: „Németország számára becsületbeli ügy felvenni a kesztyűt, amit Dánia eléje dobott”²⁴, s örömmel elfoglalná a szóban forgó területet. A bajor király is kedvet kapott hozzá, hogy egy Dánia elleni hadjárat élére álljon. Hannoverben a parasztok készek voltak arra, hogy pusztá ökölrel védjék meg Németország góbjait a dánok ellen.

Hogy reagált minderre Ausztria? Az egyre megfáradtabb, öregedő Metternich számára nem volt új a trónöröklési kérdés, hiszen már 1838-ban puhatólózott VI. Frigyes Münch-Bellinghausenen keresztül: vajon hogyan látják Bécsben az Oldenburg-dinasztia férfiágának kihalása után a trónutódlás kérdését. Metternich Münchnek írt válaszlevelében kifejtette: nem lenne szerencsés, ha a férfiági örökösök jogai érvényesítésének következményeképpen darabjaira esne szét a monarchia, hiszen „egy vagy

több kis német állam létrejötte Észak-Németországban nem hatna kedvezően az ottani viszonyokra; a Bundesakte által szabályozott szövetségi viszonyokat ismételtelen módosítani kellene”.²⁵ De már ekkor, 1838-ban leszögezi, bármennyire is fontos politikai szempontból a dán monarchia integritása, a trónöröklés szabályozásánál csak az „ösi jogok” dönthetnek (jelen esetben a Metternich a férfiági örökösök igényére gondol). „Ez az örökletes monarchia alapelve, és minden ettől való legkisebb eltérés is pusztulásba dönt.”²⁶ Ezért az egyetlen, amit a dán udvarnak tanácsolni tud: egyezzen meg békésen a férfiági örökösökkel.

Legközelebb 1844 decemberében nem mint államférfi, hanem mint „magánember” a fenti véleményét fenntartva ad tanácsot az ügyben Dánia követének, Løwensternnek is. Kifejti, hogy ha egyformán megalapozott jogigények egymással éles ellentétben lépnek fel, és kételyek mutatkoznak abban a vonatkozásban, vajon milyen eszközökkel egyenlítsék ki az ellentéteket, „a sokszor beigazolódott tapasztalat azt tanítja, hogy mindig történik valami váratlan, amit semmilyen állambölcsesség sem tud előidézni, hanem egyedül csak az idő és helyi viszonyokból fakadó állapotok, és amely megmutatja a kiutat, amelyet egy körültekintő kormány ki tud választani és ki tud használni”.²⁷ Ha azonban mégsem érkezne ilyen „jel”, az egyetlen, amit minden kormánynak tanácsolni tud, hogy „először is tartsa magát távol minden cselekedettől, erős kézzel óvja a fennállót, és várjon”, azaz a dán kormány ne siessen el semmit.

Közben a poroszkok is élénk érdeklődést tanúsítottak a kérdés iránt. Karl Ernst Wilhelm Canitz külügyminiszter 1845. december elején kérdezi meg Metternichet: hogyan lehetne a dán trónöröklés ügyét rendezni? Metternich december 11-i válaszában már világosan kettébontja a kérdést. Két szempont áll egymással szemben: egy politikai, amely a dán monarchia integritását jelenti, és egy jogi, amely a férfiági örökösödést foglalja magában. Ami a politikai szempontot illeti, Metternich hangsúlyozza, hogy a dán monarchia jelenlegi formájában való megőrzése „elsősorú politikai szükségesség, hiszen Dánia a hercegségek nélkül egy minden életműködésétől megfosztott államocskává zsugorodna, és a hely, melyet az ország az észak-európai államrendszerben eddig elfoglalt, nemcsak hogy üres lenne, de területe politikai és szociális zavargásoknak válna színterévé, és a legveszélyesebb szövetkezési kísérleteket vonná maga után”.²⁸ Ugyanakkor viszont a trónöröklés jogi vonatkozásait is tisztelni kell, de a problémát a dán királynak kell megoldani, és egyetlen külföldi állam sem avatkozhat be ennek eldöntésébe. Az utóbbi mondat, amely elsősorban Poroszországnak szólt, aktuálissá vált, hiszen Lajos Fülöp, hogy kiszakadjon az 1840-es közel-keleti válság óta fennálló izolációjából, koppenhágai követét, a már említett S. A. Billinget 1846 elején Londonba küldi félhivatalos küldetésben, hogy vegye rá az angolokat egy közös francia–angol nyilatkozatra, amely a dán monarchia integritásának megőrzését hangsúlyozná, sőt ha kell, hadihajókat is küldjenek a térségbe.

Bár George Hamilton Gordon Aberdeen brit külügyminiszter elutasította a francia próbálkozást, Billing küldetésének ténye felzaklatta a cárt, aki nemcsak a Romanov-dinasztia, hanem a Holstein–Gottorp-ház feje is volt, s mint olyan közvetlenül is érintett volt a dán trónöröklés ügyében. Oroszország – amelynek nem állt érdekében, hogy más hatalmak is beavatkozzanak a trónöröklés kérdésébe – azonnal kapcsolatba lépett Metternichhel. A Karl Robert Nesselrode gróf külügyminiszterrel való találkozás alkalmával Metternich meggyőződhetett arról, hogy van különbség az osztrák és az orosz álláspontban: Oroszország jóval kevesebbet törődik a trónöröklés jogi aspektusaival, azaz a férfiági örökösök jogaival, hiszen számára a dán monarchia megőrzése mindennél fontosabb a balti térség biztonsága szempontjából. Az eltérő

álláspontot jól tükrözi, míg Péterváron elégedettek voltak a nem sokkal később megjelenő Nyílt levéllel, Metternich nehezményezte, hogy a dán király nem vette figyelembe tanácsait, és úgy vélekedett, hogy a problémára a dán király találhatott volna más megoldást is. „*Nem szabad addig megteríteni az asztalt, amíg nem készült el az étel*” – hangzott rövid véleménye a kérdéstről.²⁹ Megírta a pétervári osztrák követnek, hogy nagy hibát követett el a dán kabinet, amikor a Nyílt levél kiadása előtt nem egyeztetett a férfiági örökösökkel.³⁰

Bár 1846 őszén a Szövetségi Gyűlésben Ausztria Dániát támogatja, Metternich koppenhágai követutasításáiban megszűnt az eddigi szívélyes hang. Sőt, 1847. június 27-i, Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld báró, koppenhágai követnek írt utasításából világosan kiderül, hogy a dán jogi felfogással és Kongelovval szemben a schleswig-holsteini jogfelfogást és az augustenburgi trónöröklést akceptálta. Kijelentette, hogy ha „*a jogilag megalapozott trónigények és a dán monarchia integritásának politikai érdekei között összeütközésre kerülne sor, Ausztria nem feltétlenül helyeselné, hogy a trónigények alárendelődjenek a monarchia integritásának, sőt könnyen abba a helyzetbe kerülhetne Ausztria, hogy az alapelvek és kívánságok közti vitában az elsőre és nem a másodikra esne választásunk*”.³¹ Metternich Koppenhágával szembeni attitűdjén valószínű sokat rombolt a bécsi dán követ, Løwenstern báró is, aki mint holsteini származású német gróf és meggyőződéses schleswig-holsteini hívő mélyen elítélte a koppenhágai politikát, amely szerinte feladta semlegességét és az ejderdán törekvések mellé szegődött. Ezért saját diplomáciai munkájának eredményét is értékeli, amikor 1846. szeptember 26-án jelentette külügyminiszterének: „*Itt egyre inkább teret nyert az a felfogás, hogy kormányunk már nem áll feltétlenül a jog talaján... már hajlanak arra, hogy a király kétségkívül tiszta szándékaira a dán nemzeti buzgóság kevésbé tiszta motívumait ráfogják*.”³²

Metternich érzékelte a helyzet súlyosságát. Mindenekelőtt visszahívta külügyi ügyvivőjét, Langenaut, a dánok kedvencét, aki szinte belenőtt a dán udvarba, és évek óta hiába várta követi rangra emelését. Metternich sok-sok év után, 1846-ban ismét rendkívüli követet és teljhatalmú minisztert küldött Koppenhágába Vrints báró személyében, aki bár nem értett annyira Dánia viszonyaihoz, mint Langenau, viszont tájékozottabb volt általános európai kérdésekben.³³ A Nyílt levél után Vrintsnek azonnal utaznia kellett Koppenhágába, és a sietség jelezte, hogy Ausztria Németországban elfoglalt helye szempontjából is súlyosnak ítélte az északon kialakult helyzetet.

Metternich számára azonban Dániánál is közvetlenebb veszélyt jelentett Németország. Rendkívül kellemetlenül érintette a Nyílt levél nyomában keletkezett válság, és a legszívesebben kikerülte volna a nyílt állásfoglalást. A dán ügy kapcsán ugyanis most jelentkezett legélesebben az évszázad első felét végigkísérő osztrák külpolitikai dilemma: európai nagyhatalomként a dán király mellett foglaljon állást, vagy engedve a német nyomásnak, mint a Német Szövetség elnöki hatalma, a schleswig-holsteini törekvéseknek kedvezzen? A nyílt állásfoglalás mindkét esetben súlyos negatív konzekvenciákat vonhatott maga után. Ezzel magyarázható, hogy Vrints 1847. július 5-i jelentésének margójára saját kezűleg írja rá: „*Reventlow-Criminil grófnak igaza van, ha jelen esetben a hallgatásunknak jelentőséget tulajdonít. (...) A Nyílt levéllel kapcsolatban... mi csak hallgatni akarunk*.”³⁴ A hallgatás azonban hosszú távon nem jelentett Ausztria számára megoldást. Ha el is ítélte Metternich a koppenhágai király magatartását (mint látható volt elsősorban jogi megfontolások miatt és nem német nacionalizmusból fakadóan), a Nesselrode-dal való találkozók és a Billing-küldetés után nem maradt kétséges számára, hogy az európai nagyhatalmi

konstelláció hosszú távon Dániának kedvez. Ezért a német államokat – köztük Ausztriát is – bármennyire is sértette a koppenhágai „jogtörés”, Metternichnek mint reálpolitikusnak vissza kellett tartania a Német Szövetséget minden esetleges támadó vagy agresszív lépéstől, akárcsak korábban a rajnai ügy kapcsán. Ezúttal azonban nem volt könnyű Németországban lecsillapítani a forrongó kedélyeket, hiszen a nyugalmat most nem demokrata egyetemisták vagy fanatikus liberálisok zavarták meg, hanem a szövetség egyik legitim abszolutista uralkodója. A dán király ellen nem (csak) a holsteini rendek zúgolódtak, mint 1822-ben, hanem Isten kegyelméből uralkodó hercegek, királyok. Metternichnek nehezebb dolga volt, mint bármikor. A felháborodott hercegek, királyok küldöttei a Szövetségi Gyűlésen akár egységesen is leszavazhatták Ausztriát. Németországban Marxtól kezdve az Oldenburg nagyhercegig homogén álláspontot képviselt mindenki. Ezután minden németet felháborított, hogy alig másfél milliócska „kevéske dán” („winzige Dänen”, „solchwinziges Königsleichen”) gúnyt mer üzni a hatalmas Németországból. Míg a dán kormány ismét Ausztria támogatásában bízott, Németország-szerte már egyre inkább hazaárulásnak minősült, ha valaki még a dán monarchia integritásáról mert beszélni.

Közben Poroszország szokás szerint élt a lehetőséggel, hogy magához ragadja a kezdeményezést, és „erősítse” az amúgy is felhevült nemzeti szellemet. Canitz külügyminiszter 1846. augusztus 18-án sürgeti Metternichet, hogy a Nyílt levél kapcsán a Német Szövetség adjon végre magáról „életjelet”, csak annyit, hogy „nem alszik, hanem ébren van”. Nem lenne jó, hogy míg „*űjságok, rendi gyűlések szónokai és különféle politikai dilettánsok*” kihasználják az alkalmat, és magukhoz ragadják a kezdeményezést, Németországban egyetlen hivatalos szó sem hangozna el egy Németországot ennyire közelről érintő ügy kapcsán.³⁵

Metternich, aki intenzív levelezésbe kezdett már Münch-Bellinghausennel, úgy döntött, a szokásos módszerekhez folyamodik. Mindenekelőtt felszólítja frankfurti követét, hogy sürgesse a német kormányoknál a holsteini trónöröklés kérdésben „*a mesteréges agitáció megfékezését, mielőtt elhatalmasodik, és egy destruktívabb elemmel több kerül a folyamatba*”.³⁶ Másrészt viszont enged Canitz kérésének: „*Valaminek történnie kell, ez számomra is világos, akárcsak Önnek*.”³⁷ Metternich szokásától eltérően jóváhagyja Münchnél, hogy a Német Szövetség fejezze ki szimpátiáját a német nemzeti érzések irányába.³⁸

Így született meg elsősorban Münch munkájának eredményeként az 1846. szeptember 17-én elfogadott szövetségi nyilatkozat, amelyre még sokat hivatkozik az osztrák politikai vezetés, és amelyért a későbbiekben Schwarzenberg még hálás lesz egykori mesterének. A nyilatkozat kimondja, hogy a gyűlés bízik benne: a dán király a trónöröklés rendezésekor tekintettel lesz a férfiági örökösökre, a Német Szövetség és a holsteini rendi gyűlés alkotmányos jogaira. A Német Szövetség kifejezi kompetenciáját ebben az ügyben, de nem ismeri el, hogy a dán kormány részéről alkotmányszegés történt volna. A dán kormány viszont nem tagadhatja meg a rendi gyűléstől a jogot, hogy kérvényt adjon be. Dicsérte a patrióta érzelmeket, amelyek a tagállamok között kifejezésre jutottak, de elítélte a Dániával és a Nyílt levéllel szemben kifejezésre jutott gyűlöletes támadásokat. A válasz Dánia számára diplomáciai győzelmet jelentett, de sem VIII. Christian, sem a külügyminiszter nem volt elégedett vele. Maga Pechlin is úgy vélte, hogy „*a német patrióta szellem dicséretével veszélyes útra lépett a Szövetség, amellyel saját magát is alááshatja*”.³⁹

Mindent összevetve Dánia ezúttal – ismételten Ausztriának köszönhetően – kedvezően került ki az ügyből. Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat Metternich poli-

tikai győzelmét jelentette, és bizonyította, hogy 1846-ban Ausztria még ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget. Metternich 1846 szeptemberének végén elégedetten jelentette a császárnak: „Az általam kitűzött kettős célt sikerült elérni, hiszen a Szövetségi Gyűlés érvényesítette az őt megillető helyet, egyrészt mint a német jogok védelmezője a külföld esetleges beavatkozásával szemben, másrészt mint a szövetség belső rendjének őre.”⁴⁰ Metternich sikere volt továbbá, hogy rákényszerítette akarát Poroszországra is, igaz nem sokáig, hiszen IV. Frigyes Vilmos rögtön a szövetségi határozat közzététele után levelet írt a cárnak. A levél a dán Kongelov azonnali megszüntetésére tesz javaslatot, melyhez a cár közreműködését kéri. „A schleswig-holsteiniek nem akarják, hogy a dán király törvényeikkel játsszon. (...) A cár új fordulatot adhatna a dolgoknak” – írja a porosz király, hangsúlyozva egyidejűleg, hogy nem akarja sérteni a dán monarchia integritását.⁴¹ A cár kegyeiért folytatott porosz-trák versenyfutás ekkor kezdődött el, és mindvégig meghatározó eleme maradt a két német hatalom schleswig-holsteini, illetve a német kérdésben folytatott politikájának.

IV. Frigyes Vilmos azonban félreismerte a helyzetet. A cár nemhogy közreműködött volna a dán monarchia feloszlításában, hanem Ausztriánál is elkötelezettebb védelmezőjeként lépett fel. Hosszú távon annak a német hatalomnak ígért sikert, amelyik Dánia megőrzése érdekében hajlandó volt vele együttműködni. Ezt azonban már Ausztria sem merete vállalni, hiszen 1846 után – tekintettel a német közvéleményre – egy Dánia melletti feltűnő kiállás egyet jelentett volna a németországi terep önkéntes feladásával. Így mikor Nesselrode tanácsára a dán kormány kísérletet tett 1847 tavaszán, hogy Berlin és Bécs támogatását kérje a dán monarchia integritásának érdekében, nemcsak Canitz, de Metternich is elutasító választ adott, azzal az ürüggyel, hogy előbb egyezzen meg a dán király a férfiági örökösökkel.⁴² Elutasításának indoka Dánia számára nyilvánvalóvá tette, hogy Ausztria a sok-sok évtizedes támogatás után elhatárolódott tőle. Otto Blome, a dán kormány pétervári követe ezek után könyörögve írja Nesselrode-nak: „Metternich herceg kilépett a játékból. Canitz sem fog tenni semmit. Ezért egyedül Önnek kell megoldania a gordiuszi csomót.”⁴³ Izoláltan azonban Nesselrode sem vállalja Dánia miatt a konfliktust egész Németországgal szemben. Élesen bírálja a dán kormányt, hogy miért ilyen későn fordult a két német nagyhatalomhoz, hiszen „azok a szimpátiák, amelyekkel a schleswig-holsteini ellenzék találkozott a Német Szövetség államaiban, olyan nagyra nőttek, hogy nemzeti érdekű javaslatokká váltak, és a kímélet, amivel a bécsi és berlini kabinet bánt a schleswig-holsteini ellenzékkel, 1847-ben már nem tette lehetővé, hogy ugyanolyan kedvezően nyilatkozzanak a dán király iránt, mint ahogyan ezt előzőleg tették volna”.⁴⁴ Ausztria elutasítása következtében Dánia külpolitikai elszigeteltsége 1848 tavaszára, a hároméves háború kirobbanása előtt teljessé vált.

Jegyzetek

¹ Georg Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814–15. København. 1948. 12.

² Christian Günther Bernstorff 1811. május 4-e óta volt teljhatalmú miniszter és követ Bécsben, majd 1816. október 30-án áthelyezték Berlinbe követnek. Emil Marquard: Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914. København. Udg. af Rigsarkivet, 1952. 428.

³ Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814–15. i. m. 160.

⁴ Henrik Bille-Brahe gróf. Dánia bécsi követe használja ezt a kifejezést 1848. április 20-i követjelentésében. (Rigsarkivet København, Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.) Máshol eddig a szakirodalomban nem találkoztam ezzel az elnevezéssel, viszont Törökország és Dánia stratégiai helyzetének párhuzamára Lawrence Steffel is felhívja a figyelmet. (Lawrence D. Steffel: The Schleswig-Holstein Question. Cam-

bridge, Mass, 1932. 8. Harvard Historical Studies, 32.) Dániának azonban – Törökországgal ellentétben – bármennyire is törekedett rá, sem 1848-ban, sem 1864-ben nem sikerült „belerángatni” az ügybe a brit flottát, amit az is magyaráz, hogy a gőzhajózás fejlődésével Anglia a 19. században már nem függött olyan mértékben a baltikumi nyersanyagoktól, mint korábban, hiszen az orosz export súlypontja áttevődött a fekete-tengeri szorosokra.

⁵ *Holger Hjelholt*: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger, Halvbind 1945; *Holger Hjelholt*: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Historisk Tidsskrift 10. R. IV. 1937.

⁶ *Albert Olsen*: Danmark og den engelske mægling 1848. Historiske Tidsskrift 11. Række II. 15.

⁷ *Troels Fink*: Omkring Ejderpolitikens udformning. Jyske Samlinger, Universitetsforlaget i Århus, 1950–52. 96.

⁸ *Chr. Kirhoff-Larsen*: Den danske presses historie III. 1827–1866. Udgivet af Journalistenforeningen i København i kommission hos Berlingske Forlag, MCMLXII. 220.

⁹ *Claus Bjørn*: Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie 1800–1850. Bind 10. Fra reaktion til Grundlov; redaktion Olaf Olsen. Copenhagen, Nordisk Forlag, 1988. 301.

¹⁰ *Georg Nørregård*: Før Stormen. Christian VIII's udenrigspolitik 1839–48. København, Gyldendal, 1974. 208.

¹¹ *Georg Nørregård*: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–24. København, 1960. 32.

¹² Frederik Christian Ferdinand Pechlin báró 1825. november 16-tól 1848. június 21-ig képviselte Dániát Holstein és Lauenburg követeként a Német Szövetség gyűlésén. *Marquard*: i. m. 99.

¹³ *Nørregård*: Før Stormen. i. m. 91.

¹⁴ *Johann Albrecht von Rantzau* (Hrsg.): Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. Bd. 1. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Breslau, 1934. 8. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, 43.) (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, 23.)

¹⁵ Uo. 10.

¹⁶ Uo. 14. *Johann Albrecht von Rantzau*: Zur österreichischen Auffassung der schleswig-holsteinischen Frage. In: Zeitschrift der Gesellschaft für die Schleswig-Holsteinische Geschichte, 60. Band. Neumünster in Holstein, Karl Wachholz Verlag, 1931. 413.

¹⁷ *Georg Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. 1824–39. København, 1969. 261.

¹⁸ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 134. Az 1841–42-ben felépült Bredgade-ben található koppenhágai Szent Ansgars-templomról van szó.

¹⁹ *Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. i. m. 210.

²⁰ Uo. 162.

²¹ *Nørregård*: Før Stormen. i. m. 178. További jelentéseiben is arról tájékoztatja a francia kormányt, hogy „a porosz kormány Bécs szemmel látható, egyre növekvő elgedettségére szeretné Dániát, mint tengeri államot, kikötőjével együtt bevonni a vámszövetségbe”.

²² *Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. i. m. 266.

²³ Uo. 276

²⁴ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 285.

²⁵ *Rantzau*: Europäische Quellen. i. m. 21. Metternich Münchnek, 1838. november 11. Másrészt sajnálná Metternich, ha megszakadna az a kötelék, „amely a származását illetően és hajlamában annyira rokon Dániát Németországhoz kapcsolja”.

²⁶ Uo. 21.

²⁷ Zur Geschichte der Jahre 1839–47. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 35. 218. Løwenstein Reventlow-Criminil dán külügyminiszternek, 1844. december 21.

²⁸ *Rantzau*: Zur österreichischen Auffassung der schleswig-holsteinischen Frage. i. m. 414.

²⁹ Uo. 417.

³⁰ *Rantzau*: Europäische Quellen. 28. Metternich Colloredo grófnak, 1846. augusztus 9.

³¹ Zur Geschichte der Jahre 1839–47. i. m. 234. Metternich Vrintsnek, 1847. június 27.

³² Uo. 223. Løwenstem báró Reventlow Criminilnek 1846. szeptember 26. Løwenstem nem szeretné a dán királynak azt a parancsát sem teljesíteni, hogy Metternichnél a nagyhatalmak kollektív nyilatkozatát sürgetse a dán monarchia integritásának érdekében: „Attól tartok, hogy a nagyhatalmi nyilatkozatot csak azért szeretnék, hogy még eggyel több fegyver legyen a kezükben, hogy annál határozottabban lépjenek fel a hercegségekkel szemben.” A követ lemondását VIII. Christian meglehetősen későn, csak 1847 októberében fogadta el. A követ bécsi tevékenységével valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult Dánia elkövetkezendő külpolitikai elszigeteltségéhez.

³³ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 175.

³⁴ *Rantzau*: Europäische Quellen. i. m. 44.

³⁵ Uo. 31. Canitz Metternichnek, 1846. augusztus 18.

³⁶ Uo. 30. Metternich Münchnek, 1846. augusztus 12.

³⁷ Uo. 34. Metternich Canitznak, 1846. augusztus 28.

³⁸ Uo. 33. Metternich Münchnek, 1846. augusztus 27.

³⁹ *Holger Hjelholt*: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 46. 3. København, 1973. 64.

⁴⁰ *Rantzaу*: Europäische Quellen. i. m. Metternich a császárnak, 1846. szeptember 23.

⁴¹ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 294.

⁴² *Reimer Hansen*: Zur Geschichte der dänischen Politik 1840–1848. Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte 42. 263.

⁴³ *Randolf Oberschmidt*: Russland und die schleswig-holsteinische Frage 1839–1853. Frankfurt am Main, 1997. 67.

⁴⁴ Uo. 67.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR ÉS A BOLGÁR KÜLPOLITIKA ÚTKERESÉSE 1908–1912 KÖZÖTT

Bosznia-Hercegovina annexiójával, illetve Bulgária függetlenségének kinyilvánításával – akár volt tényleges együttműködés a Monarchia és Bulgária között, akár egymástól elszigetelt jelenségként értelmezzük az események egyidejű bekövetkeztét – alapvetően módosult a nagyhatalmak közötti viszony, s ezzel egyidejűleg a Balkánon is megváltoztak a kisállamok közötti erőviszonyok. A tanulmány a nagyhatalmi viszonyok módosulásának a Balkán-félszigetre való hatását, a két – kezdetben egyazon az oldalon fellépő – látszólag hasonló, valójában ellentétes célokért küzdő állam kiütke- resését mutatja be, mely végül 1912-ben ideiglenes eltávolodáshoz, s eltérő – háborús, illetve békés – megoldások megfogalmazásához vezetett.

Osztrák–magyar elképzelések

Aehrenthal már 1906-ban úgy vélte, hogy a macedón reformok kudarcra vannak ítélve, ezért más politikát kell alkalmazni a Balkánon, s ennek vált részesévé Bulgária is.¹ A bolgár függetlenség kikiáltása után, 1908. október 9-én Nikiforov tábornok, a bolgár küldött Berlinben arról számolt be, hogy Bulgária jelenlegi területének növelését kívánja, s háborús hangulat uralkodott el az országban.² 1908. október 17-én azonban a russzofil Paprikov tábornok, akkori külügyminiszter kijelentette, hogy nem szabad további háborús lépéseket fontolgatnia a kormánzatnak, Pichon francia külügyminiszter ugyanis arról tájékoztatta Ferdinánd királyt, hogy a háború következményeképpen majd Kelet-Rumélia visszaadását követelik a nagyhatalmak.³ Aehrenthal ekkor úgy vélte, hogy a Monarchia kötelessége támogatni Bulgáriát, hogy ne érezze fenyegetve magát sem a töröktől, sem más államtól, így csökkentse a háború kockázatát, egyben meglátta a lehetőséget a balkáni helyzet Monarchia számára kedvező módosítására. Az osztrákok emellett távol kívánták tartani a bolgárokat egy Szerbia és Törökország alkotta Monarchia-ellenes Balkán Szövetségtől, amelyen Vinogradov szerint az antant munkálkodott.⁴ Ebben egy darabig a németek is partnerek voltak. Aehrenthal fő céljának ekkor egy bolgár–román–görög szövetség létrehozását tekintette Törökország és Szerbia ellen. A külügyminiszter azon a véleményen volt, hogy egy Bulgária elleni szerb–török háború elkerülése közös érdeke a Monarchiának és Bulgáriának is. Bár az orosz igazságügy-miniszter, Scseglovitov Bulgária, Montenegró és Szerbia közeledését szorgalmazva felhívta a figyelmet arra, hogy egy török- vagy szerbellenes osztrák háború esetén reálisan a Monarchia győzelme várható, és az valószínűleg elfoglalja Szalonikit, így Bulgária örökre lemondani kényszerül Macedóniáról,⁵ de Thurn szófiai osztrák követnek 1908. december 14-én Dobrovics, a bolgár király kabinetfőnöke azt nyilatkozta, hogy Bulgáriának nem áll szándékában sem Szerbiával, sem Törökországgal egyezségeket kötni, s megígérte, hogy egy Szerbia és a Monarchia, vagy Törökország és a Monarchia közötti háborúban semleges marad.⁶

Aehrenthal tervezetében kifejtette elképzelését a felek kötelezettségeiről egy Szerbia és a Monarchia közötti háború, illetve egy bolgár–török(–szerb) konfliktus esetén. Az első esetben a bolgár érdekek nyilvánvalóan semmilyen közbelépést nem szorgalmaznak, de a Monarchia nem tiltakozna a szerbiai Pirok környékének esetleges bolgár kézre kerülése ellen, azt viszont megakadályozná, hogy Szerbia ellenséges

magatartást tanúsítson Bulgária ellen, vagy megtámadja.⁷ A szerb–bolgár ellentét fenntartása érdekében tehát Macedónia helyett Szerbia egy darabját ígérték Bulgáriának semlegessége vagy támogatása esetén.⁸ Aehrenthal valójában nem(csak) a törökök ellen, hanem Szerbia ellen kívánt támogatót találni.

A tervezet másik lényeges pontja viszont azt mondta ki, ha mind a szerbek, mind a törökök egymással szövetségben megtámadják akár a Monarchiát, akár Bulgáriát, akár mindkét államot, akkor kölcsönösen támogatják egymást a harcban.⁹ Aehrenthal így egy szerb–török koalíciót kívánt ellensúlyozni egy védelmi jellegű bolgár–osztrákkal. A külügyminiszter – túllépve korábbi javaslatán – odáig ment, hogy Bulgáriának titkos biztosítékot adott, hogy Szerbiát, ha kell, katonai erővel is visszatartja, amennyiben Bulgária és Törökország között a tárgyalások sikertelenül végződnek a kártérítést illetően, és ha Törökország rátámad Bulgáriára.¹⁰ A Monarchia a későbbi – 1913 utáni – szövetségi terveiben is az 1909-es terv tartalmához tért vissza!¹¹

Mikor 1909. január 11-én Thurn előadta a tervezetet Ferdinándnak, Ferdinánd azonnal megkérdezte, hogy Bulgária területgyarapodása csak Pirotra vonatkozik-e, avagy más irány is elképzelhető. Macedónia ugyanis teljesen kimaradt az osztrák javaslatból, hiszen a nagyhatalmak – így a Monarchia is, melynek „sok volt már a rovásán” – az ifjútörök kormányzatot mindenképpen kímélni akarták a további kudarctól, s a radikalizáló tendenciáktól. Az akkori bolgár vezérkari főnök, Nazlámov tábornok január 13-án beleegyezett a szövetségi javaslatba, amennyiben az osztrákok elismerik, hogy nincs területi igényük Macedóniában,¹² s cserébe elfogadták volna Albániát osztrák érdekszféraként. Macedónia emlegetése kényes helyzetbe hozta Aehrenthalt, aki kijelentette, hogy nem ellenzi a bolgár területi igények megvalósulását Macedóniában, ámde míg egy Szerbia elleni háborúban rá tudja venni a románokat a semlegességük fenntartására, ha viszont Bulgária macedón területekkel gyarapszik, az erőegyensúly védelme érdekében Románia kompenzációt követel majd.¹³ A Monarchia ezzel a lépéssel, Románia beemelésével a két állam viszonyát érintő kérdésekbe, feladta azt az 1904 után előtérbe kerülő elképzelését, hogy egyedül is képes fenntartani a Balkán békéjét és a status quót, vagy az erőegyensúlyt. A Monarchia továbbra is defenzívában gondolkodott, az annexió után nem léphetett fel területi igényekkel vagy kompenzációs törekvésekkel önmaga számára, hiszen ezt egyértelműen ellenséges lépésnek tekintették volna az érintettek. Éppen ezért 1912-ben sem a Monarchia kárpótlása merült fel, hanem Albánia létrehozása, illetve Románia kárpótlása. A Monarchia tehát kénytelen volt általában szövetségese nevében fellépni, vagy számára kompenzációt kérni. Ezzel viszont Románia lehetőségei megnöttek. Ez a tény viszont az annexió egyik következményeként róható fel.

Érezve, hogy ígérete nem elegendő, a Nikolajev hadügyminiszterrel folytatott további tárgyalások során Aehrenthal még akkor is támogatást ígért a bolgároknak a törökök ellen, ha háborújuk sikertelenül végződik.¹⁴ A külügyminiszter továbbra is kitért a Macedónia sorsát illető állásfoglalás elől, a románok kompenzációja pedig nem talált kedvező fogadtatásra Bulgáriában.

A kortárs Pogány úgy vélte, Aehrenthal vonakodásának az volt az oka, hogy a Monarchiának szánta Macedóniát, azaz továbbra sem mondott le Szalonikiról, és a bolgárokat Szerbia egy részével kívánta kárpótolni: 1909 márciusában már Niš is szóba került kompenzációként.¹⁵ A bolgár vezetők válaszul kijelentették: „*Nem fogjuk megtűrni, hogy 40 km-re fővárosunktól egy olyan szomszéd telepedjen le, mint Ausztria.*”¹⁶ A bolgár válasz egyaránt jelenthette azt, hogy a bolgárok nem hagyhatják, hogy a Monarchia az egész szerb államterületet fennhatósága alá vonja, azaz Bulgária is

részt követel abból, másrésztől jelenthette azt is, hogy a Monarchia előretörése Macedóniában veszélyezteti a bolgár állam érdekeit, ezért Szerbiát ütközőzónaként kell hasznosítani, ami viszont egy szerb–bolgár megegyezést vetített előre. Sokan emlékeztek még Sztambolov szavaira: „*Ausztria segítségével megvédelmezhető az ország függetlensége, de a nemzeti kérdést csak Oroszország segítségével oldhatjuk meg. (...) Macedóniában az osztrákok a mi riválisainknak számítanak...*”¹⁷

Ezt a helyzetet használták ki az oroszok: 1909. január 30-án felajánlották a Törökország által követelt jóvátétel kérdésének rendezését,¹⁸ majd a Balkán Szövetség megalakulásakor nyugodt szívvel egyeztek bele Macedónia felosztásába, hiszen az nem Oroszország érdekszférája volt, hanem a Monarchiáé. Az orosz külpolitika korábbi kudarcai miatt most többet kockáztatott, és ez alkalommal győztesen távozott a porondról. Az orosz diplomácia a Balkánon offenzívában maradt egészen 1912 közepéig úgy, hogy olyat ígért, amit nem tudott betartani vagy betartatni, s ennek 1912–1913-ban lettek súlyos következményei. Az orosz közbelépésnek köszönhetően 1909. február 17-én Ferdinánd már Sztolipinnek bizonygatta, hogy hajlandó együttműködni Oroszországgal. Izvolszkij kijelentette, hogy csak abban az esetben fogják elismerni a bolgár függetlenséget, ha Szerbiával baráti viszonyra törekszenek. Ferdinánd tehát megígérte, hogy Bulgária egy osztrák–szerb háború esetén nem tesz ellenséges lépést Szerbiával szemben.¹⁹ Ezzel 1908 annexiós „sikere” után fél évvel a Monarchia defenzívába szorult a félszigeten.

A Monarchia nemcsak a bolgár fél támogatásának megszerzéséről nem mondott le továbbra sem, de diplomatái a törökellenes fellépést sem tartották lehetetlennek.²⁰ A törökök az annexiós krízis során bojkottálták a Monarchia áruinak forgalmát, ezért a Monarchia ellenlépéseket tervezett. Giesl akkori konstantinápolyi attasé Macchio külügyminisztériumi osztályvezetőnek 1909. január 11-én írt levelében úgy vélte, hogy a bolgár hajóhad egy törökök elleni osztrák–magyar háború esetén sakkban tudja tartani a török flottát.²¹ Giesl szerint Bulgária azért volt fontos geopolitikai szempontból, mert fedezné a Monarchia szárnyát és bekeríthetné Szerbiát egy szerb–osztrák–magyar háború esetén, egyidejűleg katonailag támadhatná Törökország szívéét, és megakadályozhatná, hogy Oroszország utánpótlást szállítson Szerbiának, melyet így a hármas szövetség tökéletesen bekerítene. Az oroszok pedig nyíltan sosem lépnének fel Bulgária ellen. Tehát, ha Bulgária a Monarchiával szövöttekne, vagy legalábbis semleges maradna, egy Monarchia elleni Balkán Szövetség lehetetlenné válna, és így az oroszok tervei is összeomlanának.²² A helyzetelemzés alapvetően jó volt: rámutatott arra, hogy nagymértékben Bulgária állásfoglalásán múlik egy életképes Balkán Szövetség létrehozása és irányultsága, s egy Bulgária és a Monarchia közé szorult Szerbia viszont gyakorlatilag életképtelenné válik. Macchio Gieslnek írott levelében szintén felvetette egy Törökország elleni háború lehetőségét – reflektálva Aehrenthal előző felvetésére –, és Szmirna megszállásának szükségességét fogalmazta meg, de egy bolgár–török konfliktust sokkal kedvezőbbnek tartott volna, mert így nem a Monarchia lenne az agresszor, és cselekvési és döntési szabadságát is megtarthatja, ami diplomáciai előnyhöz juttatja.²³

A gazdaságtörténész Löding szerint a Monarchia három szempontból is ellensúlyt látott Szerbia ellen Bulgáriában, ezért értékeldődött fel az állam. Először is, ez a két ország szinte állandóan vitázott Macedónia hovatartozásán, ami Szerbiát gyengítette. Másrészt egy bolgár–szerb háború esetén a Monarchia politikusai szerint nem kellett orosz közbeavatkozástól tartani, e háború viszont a Monarchia érdekeinek nem mondott ellent. Harmadrészt, mert az osztrák–magyar befolyás Bulgáriában a szláv álla-

mok közötti egyensúlyi helyzetet és politikát erősítette volna a pánszlávizmussal vagy a szeparatista törekvésekkel szemben. Ezek a politikai megfontolások vezettek oda, hogy 1912 márciusában – a szerb–bolgár megegyezéssel egy időben – kereskedelmi szerződés született a Monarchia és Bulgária között.²⁴

Arra viszont Giesl sem kínált megoldást, hogy a bolgárok számára miért lenne kedvezőbb ez a konstelláció, mint egy balkáni szövetség. Valószínűleg azért nem kapunk erre választ, mert a Monarchia politikusait nem a kisállamok igényeinek kielégítése foglalkoztatta, hanem saját nagyhatalmi érdekeiket állították előtérbe, elhanyagolva a másik fél lekötését. Ezt a hibát az oroszok nem követték el, míg a Monarchia bolgár és román politikája viszont végig ezzel a problémával küzdött 1912–1913 során.

Bár 1908 után a Monarchia politikájának egyik alappontja volt a balkáni status quo, azt a politikusok is elfogadták, hogy a Török Birodalom szétesése esetén Bulgária kell, hogy átvegye helyét és a híd szerepét Németország és Kis-Ázsia között.²⁵ Tarnowski szófiai követ szerint párhuzamosság volt a Monarchia és Bulgária érdekei között. Bulgária azért megfelelő partner, mert nincsen területi igénye a Monarchiával szemben, csak Macedóniában, ahol a Monarchiának nincsenek közvetlen érdekeltségei. „*Bulgária nélkülünk vagy ellenünk nem tud vállalkozásba kezdeni a Balkánon*” – vélte.²⁶ Éppen ezért az osztrák politika kettős volt Bulgária irányában: meg kellett akadályozni, hogy Bulgáriában megerősödjön egy idegen állam befolyása, és másfelől meggátolni, hogy Bulgária önálló lépéseket tegyen a félszigeten érdekei érvényesítésére. Egy osztrákbarát balkáni szövetség létrehozásán túl 1912-ben ez a politika is kudarcot vallott. A követ úgy vélte, hogy Bulgária területi törekvéseit érdemes szavakban támogatni, mert ha megváltozna a Monarchia hozzáállása a kérdésben, az bizonyosan az orosz befolyás megerősödését jelentené az országban. A Monarchia számára egy tényleges szövetség Bulgáriával haszontalan lenne, mert csak kötelezettségeket róna a Monarchiára, míg Bulgária mindenképpen elvégzi a neki szánt munkát. A Romániával való osztrák–magyar viszonyt nem szabad veszélyeztetni Bulgária támogatásával: Tarnowski ellenezte a „tojástáncot”.

Szót kell ejteni a Szerbiához fűződő viszony átalakulásáról is. Szerbia még 1904-ben felajánlotta a Monarchiának, hogy támogatja a macedón reformokat (egyébként is támogatta őket kezdetben), amennyiben Macedónia szerbek lakta része majdan Szerbiához kerül. Ez esetben Szerbia a dinasztiaaváltás ellenére továbbra is lojális maradt volna a Monarchiához, ha az megvédi macedóniai érdekeit Bulgáriával szemben.²⁷ Mivel ez ellentmondott a műrzszegegi megállapodásnak, Konstantin Dumba belgrádi követként elutasította a javaslatot.

1909 novemberében Milovanović szerb miniszterelnök Aehrenthaltól azt kérte, hogy a Monarchia egyezzen bele Szerbia Szandzsákra és Koszovóra vonatkozó igényeibe, és támogassa annak megszerzésében. Mivel minden hatalom békét akart az ifjútörököknek, és a Monarchia nem akart szembekerülni velük, ezt a kérést is elutasította.²⁸ Szerbia tehát mindkét esetben először a Monarchiához fordult. Ezt követően kezdődött el mindkét alkalommal a bolgár–szerb közeledés. Conrad úgy vélte, ez kardinalis hiba volt, szerinte 1909-ben a Szandzsák sorsának ilyenén rendezésével a Monarchia megoldhatta volna a szerb kérdést, ráadásul nem a Monarchia veszített volna területet, és megakadályozhatták volna a Balkán Szövetség létrejöttét.²⁹ Lončarević is úgy véli, hogy a különben kompromisszumra kész Milovanović ettől kezdve vált el-lenségessé a Monarchiával szemben.³⁰ Bár Aehrenthal a szerb kompenzációs igényeket az Adria és a török kézre került Szandzsák felé elutasította, azt viszont leszögezte,

hogy változások esetén nem tiltakozik a déli irányú expanzió ellen, talán abban a reményben, hogy ezzel növeli a szerb–bolgár feszültséget.³¹

A Szalonikihez való kijutást Aehrenthal nem a Szandzsákon, hanem eleinte Szerbián át látta megvalósíthatónak, s ez a kisállamnak nem sok jót ígért. 1909-re viszont Szerbia bekebelezése és a Szandzsák megtartása egyaránt lekerült a napirendről. 1908 után az is felmerült Aehrenthalban, hogy Szaloniki osztrák kézre kerülése sem szükséges, elegendő, ha a kikötő nem jut a szerbek kezére, s e célnak megfelel, ha Bulgária útját állja Szerbiának Macedóniában.³² Akár törekedett a Monarchia Szaloniki megszerzésére, akár beérte volna az utóbbi esettel, a Szandzsák birtoklása egyik esetben sem volt szükséges, az utóbbi esetben pedig Szerbia meghódítására sem volt szükség. Aehrenthal 1909 végére egyértelműen felismerte, hogy az erőszakos behatolás megnöveli egy Balkán Szövetség felállításának veszélyét. A külügyminiszter ettől kezdve azon volt, hogy maga hozzon létre egy ilyen formációt, megelőzve annak Monarchia-ellenes életét.

A Szerbiához fűződő viszony enyhülésére utal, hogy 1909. április 15-én Aehrenthal immár azt fejtette ki, hogy a szerb probléma megoldására csupán két lehetőséget lát: a Szandzsákra irányuló szerb igények támogatását, vagy a szerb gazdasági követelések támogatását.³³ Később Berchtold is elismerte, hogy Szerbia annexiójának elmaradása esetén nem lehet egyszerre szétzúzni a nagyszerb álmokat és Szerbia gazdasági életképességét is: valamelyik kérdésben engedni kell. Azt azonban mindketten elutasították, hogy a szerb területi és gazdasági követelések közül mindkettő teljesüljön. Aehrenthal tehát először kísérletet tett a Szerbiával való kereskedelmi megegyezésre 1910–1911 között,³⁴ majd ennek kudarca után fordult ismét Törökország és Bulgária felé.

Míg az annexiós krízis előtt született, 1908. augusztus 9-i Semmering-émlékirat még Nagy-Bulgária létrejöttével, Törökország összeomlásával számolt, és Szerbia felosztásának szükségességét hirdette, a bolgár szövetség kudarca és a törökkel való békülés után, 1909. augusztus 15-én Aehrenthal új koncepciójának szellemében egy emlékiratot szerkesztett, leszögezve, hogy a Monarchia politikájának középpontjában immár Törökország fenntartása áll.³⁵

A Törökországgal való szorosabb kapcsolat kiépítésének kísérlete szorosan összefüggött a román szövetséges lanyhuló támogatásával, Csarikov demarsával, a szerb–bolgár tárgyalásokkal és a balkáni orosz behatolás kérdésével. Midőn II. Vilmos császár 1909 novemberében egy *török–német–osztrák–magyar–(román)* szövetség koncepcióját vázolta fel, és a berlini török követ, Oszmán Nizámi pasa is erre tett javaslatot, Aehrenthal nem reagált elutasítóan. A törököket részben ugyanaz a cél vezette, mint a Monarchia politikusait: a leginkább törökellenes Bulgária kivonását egy esetleges törökellenes Balkán Szövetségből.³⁶

A tárgyalási készséget növelte, hogy 1911. december 2-án Fürstenberg herceg bukaresti követ úgy tájékoztatta feletteseit, hogy a román kormány aggódik – az olasz–török háború következményeképp – a tengerszorosok esetleges lezárása miatt, és ennek elkerülésére akár az oroszokkal való együttműködést is vállalja. Fürstenberg ezért a tengerszorosok semlegesítésére tett javaslatot, párhuzamosan Csarikov fellépésével azért, hogy Románia érdekei ne sérüljenek, illetve azokat ne az oroszok biztosítsák.³⁷ A török kormányzat által javasolt szövetséget Fürstenberg kivitelezhetetlennek tartotta, mert Törökország képtelen volt stabilitást mutatni, és többé nem számított hatalmas tényezőnek.³⁸ Románia megnyerése azért volt fontos, nehogy a megegyezésből kimaradva az oroszok oldalára álljon.

Török szempontból a dilemmát már december 15-én reálisan vázolta Mavroyeni bej, aki kijelentette, hogy Törökország vagy a szláv államokkal egyezik meg a status quo fenntartása érdekében, vagy egy nagyhatalmi csoportosulással, például a Monarchiával³⁹ és Németországgal, mert a nagyhatalmak – érdekellentéteik miatt – *együttessen* Törökország védelmében fellépni nem fognak. Mind a Monarchia, mind Törökország számára az utóbbi volt a kedvezőbb megoldás, mivel a Monarchia a kisállamokkal szemben nem követelt területet Törökországtól, ugyanakkor török területen jó eséllyel kiépíthették volna a Szaloniki–Szandzsák vasutat. A törökök úgy vélték, hogy az antant nem alkalmas szövetségesnek, mert az angolok és franciák együttműködtek Oroszországgal, melynek viszont balkáni aspirációi voltak, ugyanakkor Anglia és Franciaország messze volt ahhoz, hogy megvédje Törökországot akár az oroszokkal, akár a központi hatalmakkal szemben. Akkor már inkább az utóbbiakkal kell szövetséget kötni, s így mérsékelni vagy elismerni egyes igényeiket, mert ez utóbbiak közelsége látszólag elég garanciát jelentett az oroszok (és a kisállamok) féken tartására.⁴⁰ Az ifjútörököket gyakran németbarátsággal vádolták, de nézetünk szerint inkább reálpolitikai megfontolások vezették őket. Egyébként is csak az angol elutasítás után fordultak a közelebbi központi hatalmakhoz.⁴¹

A törökök számára persze egy titokban maradó *török–osztrák–magyar* szövetség nem jelentett perspektívát, nem lévén elrettentő ereje, ezért a nyilvánosságra törekedtek, ami viszont nem különösebben nyerte meg a Monarchia tetszését, hiszen egy ilyen szövetség – párhuzamosan a líbiai olasz–török háborúval – nem találkozott volna Olaszország helyeslésével.⁴² A Monarchia számára egy *török–bolgár–román* szövetség – a Monarchia kimaradásával – kedvezőbb lett volna. (Bulgária csatlakozását a németek nem óhajtották.) A törökök a bolgár részvételt nem ellenezték – nekik ez kifejezetten előnyös volt, és Aszim bej külügyminiszter ezt javasolta is –, és így egy Monarchia égisze alatt kötendő Balkán Szövetség terve bontakozott ki, megakadályozandó az oroszbarát szerb–bolgár együttműködést –, amelyhez Olaszország is csatlakozhatna.⁴³ A románok sem utasították el a bolgár részvételt, de 1911. december 15-én leszögezték, hogy Bulgária vagy lemond macedóniai törekvéseiről, vagy kompenzációt ad Romániának.⁴⁴ A román–magyar viszony alakulása mellett így a román–bolgár viszony is egyre nagyobb szerepet kapott a Monarchia külpolitikájában.

Mivel az oroszok is kacérkodtak egy törökbarát Balkán Szövetséggel, így kénytelen-kelletlen a hármas szövetség is átvette ennek kezdeményezését. Pallavicini osztrák követ megállapította, hogy Bulgária nem maradhat ki a törökbarát Balkán Szövetségből, mert ez a politika az oroszok karjaiba kergetné őket, ami a többi balkáni államra gyakorolna kedvezőtlen hatást, és így végső soron Törökország helyzetét nehezítené meg.⁴⁵ Amennyiben kimarad a szövetségből, Bulgária úgy érezkelheti, hogy bekerítésére törekszenek, s ez csak növelné a bolgárok és szerbek megegyező készségét. Csarikov terveit leginkább Bulgáriának a szövetségbe való bevonásával lehet megbénítani, s Aszim bej is osztotta e nézetet, hiszen Bulgária bevonása a status quót fenntartó szövetségbe éppúgy lehetetlenné tenné a bolgár területi követelések realizálását, mint az ország kimaradása.⁴⁶

1912 elején Aehrenthal betegsége véget vetett a tárgyalásoknak, jöllehet ekkor már egy újabb verzió – Bulgária nélkül, de Romániával – került a figyelem középpontjába. A szerződéstervezet szerint a felek kölcsönösen megegyeztek abban, hogy ha balkáni birtokaikat egy harmadik állam részéről támadás éri – ez alól gondosan kivonták Görögországot, mellyel a Monarchia nem volt határos –, akkor fegyveres erővel sietnek egymás megsegítésére.⁴⁷ A Monarchia szemszögéből ez egy szerbelleres szer-

zödéstervezet volt, hisz Bulgária a Monarchia balkáni birtokait aligha támadhatta, mivel nem volt határos azokkal, török szempontból pedig a szövetség egy szerb–bolgár szövetséget ellensúlyozott volna, biztosítva a Monarchia támogatását. Ha Bulgária egyedül támadja meg a törököket, a Monarchia ugyan nem tud beavatkozni, de Románia igen, és egy ellenféllel valószínűleg a törökök is elbírnak. Ez a defenzív tervezet tökéletesen alkalmas lett volna a második Balkán Szövetség agressziójának megakadályozására. E tárgyalások azért érdekesek, mert a törökök és az osztrákok sem tudtak az 1912. márciusi szerb–bolgár szövetség tartalmáról, csupán a tárgyalásokról.⁴⁸ A törökök számára a szövetség eredménye hosszú távon a belviszonyok konszolidációja lett volna, azáltal hogy a kisállamok végérvényesen lemondanak területi növekedésükről Törökország kárára, Szerbiát és Bulgáriát egyértelműen a Monarchia ellen fordítva. Aehrenthal halála viszont azt jelentette, hogy a két párhuzamosan épülő blokk közül az egyik zátonyra futott, s ezt a kedvező helyzetet gyorsan kihasználták a balkáni államok.

Berchtold már a létező Balkán Szövetség kikapcsolására kellett, hogy koncentráljon, s ehhez 1912 őszén nem egy ellenszövetség kidolgozását látta szükségesnek, mint Aehrenthal, hanem – a szerb–bolgár ellentétek kielevezésével – a szövetség bomlasztását. A Balkán Szövetség egyik legnagyobb „vívmánya” éppen az volt, hogy úgy látszott, a két egymással ellenséges viszonyban lévő ország ideiglenesen képes megegyezésre jutni. Ekkor úgy tűnt, hogy az elképzelés, miszerint Bulgária területi gyarapodásának támogatásával megoldható a szerb kérdés, kudarcot vall. Míg ugyanis 1879-ben Andrássy úgy nyilatkozott, hogy közös érdek volt a nagy balkáni nemzetállamok kialakulásának megakadályozása,⁴⁹ addig 1912 után a Monarchia balkáni pozíciója is éppen egy ilyen nemzetállam megvalósulásától, illetve „támogatásától” függött.

Miközben a Monarchia nem volt képes összekovácsolni – érdekeit biztosítandó – egy balkáni szövetséget, Románia is távolodott a Monarchiától. Kiderlen német külügyminiszter román–orosz barátkozásról számolt be 1912 júniusában. Mind az oroszok, mind a németek arra a következtetésre jutottak, hogy bolgár területeket kellene Romániának odaadni „100 ezer bolgár tússzal”, hogy támogatását megnyerjék – de a románok számára ez kevés volt. Románia igényei pedig aligha kielégíthetők Besszarábia irányában, akár az oroszok ajánlják ezt fel a szövetségért cserébe, akár a hármas szövetség tenne ilyen javaslatot.⁵⁰

Bolgár elképzelések

A török–osztrák tárgyalásokkal egy időben a bolgár politika is útkereséssel próbálkozott. 1910. október 10-én Ficsev vezérkari főnök ecsetelte Bulgária értékét az antant számára: a tábornok úgy vélte, hogy ha Törökország csatlakozik a hármas szövetséghez (melyre egyébként sok esély nem volt), akkor Bulgária kénytelen külső segítség után nézni Románia és Törökország szövetsége ellenében, ez pedig csak az antant lehetne. Helyesen látta meg, hogy Bulgária szerepe azért fontos, mert meg tudja akadályozni a német, osztrák és török hadak egyesülését és a Balkán előzönlését, így Németország, illetve a hármas szövetség nem juthat ki a szorosokhoz.⁵¹ Ez is visszatarthatta Berchtoldot attól, hogy Törökországgal szövetségre lépjen, hiszen így – ellenszövetség hiányában – a Balkán Liga nem vált az antant szövetségesevé, egy román–török szövetség viszont a nagyhatalmak felsorakozását jelentette volna a félszigeten a két kisállami csoport mögött.

Ferdinánd bolgár cárnak az 1909-es sikertelen tárgyalások után döntenie kellett,

hogy tartja-e magát az osztrák politika status quo vonalához, kockáztatva a háborúpárti és a ruszsofil bolgár polgárság támogatását, vagy követi saját, a balkáni területszerzésre irányuló terveit, így viszont a Monarchiával való viszonyát rontja meg; esetleg a Monarchia segítségével elérendő területi növekedést választja Szerbia rovására.⁵² Mivel Németország ellenezte, hogy Bulgária tevékenysége Törökország felदारabolásához vezessen, továbbá Szerbia és Oroszország nem egyezett volna bele egy olyan szövetségbe, mely egyedül Törökország ellen irányul, ezért a Balkán Szövetség megkötésekor Ferdinánd szembemenetelni kényszerült az osztrák érdekekkel.⁵³

A kortárs publicista, Szimeon Radev úgy vélte, Bulgáriát a Balkán Szövetség megkötésére éppen a Monarchia kényszerítette, mely a macedón reformfolyamat „el-szabotálásával” nem hagyott más lehetőséget Bulgáriának,⁵⁴ így lépése öngólnak tekinthető. Ha a Monarchia nem avatkozik be Macedóniában, a Balkán Szövetség sosem jött volna létre abban a formában, ahogy azt az oroszok szerették volna.

Az oroszorientáció erősödése ellenére Ferdinánd továbbra is tárgyalópartnernek tekintette a Monarchiát, olyannyira, hogy 1912 júniusában ismét felajánlotta Berchtoldnak, hogy osztozzanak meg a balkáni érdekszférán. Ferdinánd kijelentette, hogy Bulgáriának nincs keresnivalója Albániában, és egy 3 millió fős lakosságú Nagy-Albánia létrehozását javasolta. Szerbia – a szövetséges – igényei egyáltalán nem fogalmazódtak meg, az viszont igen, hogy Nagy-Albánia létrejötte esetén Szerbia nemcsak hogy az Adriára nem juthat ki, de Koszovót is elveszti.⁵⁵ Ezzel a lépéssel Ferdinánd azt kívánta elérni, hogy Szerbiának esélye se legyen a macedón területek közelébe jutni, tehát nem vette túl komolyan Bulgária kötelezettségeit. Ez is azt bizonyítja, hogy az 1912. márciusi szövetségi szerződés a bolgárok részéről csak eszköz volt,⁵⁶ nem cél: ez utóbbi megközelítés az orosz diplomáciára volt jellemző.

Genadiev, a későbbi külügyminiszter úgy vélte, a bolgár kormányzat legalább 8 hónappal a Balkán-háború kitérőse előtt lényegében már eldöntötte, hogy háború lesz, csak az időpontja volt bizonytalan, ellenkező esetben értelmetlen lett volna egyáltalán szerződést kötni a szerbekkel.⁵⁷ Genadiev szerint az orosz támogatás legalább elvi megszerzésével és a megegyezés aláírásával lényegében eldőlt, hogy egy bolgár–török háború esetén a nagyhatalmak nem avatkoznak be a küzdelembe (a viláégéstől való félelmük miatt), és a balkáni államok sem támadják hátba a bolgárokat. Bulgária számára tehát azért is volt fontos Oroszország támogatása, hogy egy másik nagyhatalom ne avatkozzon be a konfliktusba.

A tripoli háború kitérőse előtt röviddel Bosdari gróf szófiai olasz követ Teodor Teodorov pénzügyminiszter véleményét kérdezte a kialakult konfliktusról, aki nyíltan azt felelte: „*Követni fogjuk az Önök példáját, amikor arra alkalom nyílik.*”⁵⁸ Bolgár kormánykörökben tehát már ekkor – szövetségesek nélkül, felkészületlenül – jelen volt a török elleni háború gondolata, ez vezetett a bolgár kormányfő európai körútjához, hogy kipuhatolja a nagyhatalmak álláspontját.

A hazatérő bolgár miniszterelnök, I. E. Gesov Bécsben megállt. Egyrészt, hogy bevárja Ferdinánd királyt, aki éppen Bécsben tárgyalt a Monarchia vezetésével Nagy-Albániáról, szintén a bolgár politika útkeresése részeként, másrészt mert tanácskozni kívánt követeivel a kialakult helyzetről. Jelen voltak Sztancsov párizsi bolgár követ, Szabalasev, a bécsi követ, Rizov, a macedón származású Monarchia-barát római követ és Ivan Sztefanov Gesov, a miniszterelnök rokona, a berlini követ. Mint az általában Bulgáriában akkoriban szokás volt, valamennyien a kormánypártból (Nemzeti Konzervatív Párt) jöttek, ennek ellenére sem volt egyetértés köztük a helyzet megítélését illetően.

Először Szalabasev szólalt fel, s óva intett a döntés elhamarkodásától: „1908–1909-ben sokkal kedvezőbb lehetőségek nyíltak a háborúra, mint most, mert Törökország akkor a teljes zűrzavar állapotában leledzett, jóllehet én akkor is a békés megoldás mellett voltam pénzügyminiszterként. Most még inkább osztom ezt a nézetet, főleg mert nem tartom olyanok a kapcsolatainkat a balkáni szomszédainkkal, hogy beletörődjenek bármiféle területi növekedésbe.”⁵⁹ Szalabasev tehát a szomszédokkal való rendezetlen kapcsolatok miatt – a találkozó még jóval a Balkán Szövetség megkötése előtt zajlott – nem javasolta a konfrontáció erőltetését, amíg velük nem sikerül megállapodni. Csatlakozott a háborúellenességhez a berlini követ is, aki úgy vélte, az idő nem alkalmas arra, hogy fegyverek erejével oldják meg a vitás kérdéseket. Kijelentette: mivel 1909-ben sem kockáztatták meg a háborút, most sem egyezhet ebbe bele, mikor a nagyhatalmak status quo elve értelmetlenné teszi a háborús politikát.

Sztancsov nem értett egyet kollégáival. Ő a Petkov-féle háborúpárti katonai kabinetben volt külügyminiszter, és már 1906-ban háborúra uszította a szobranjét. Sztancsov opportunistá módon úgy vélte, hogy túl nagy fontosságot nem kell tulajdonítani a nagyhatalmak status quo politikájának, főleg, hogy egy közülük (Olaszország) már meg is szegte azt büntetlenül, és kijelentette, hogy ennél kedvezőbb alkalom úgyszemint kínálkozik.⁶⁰ Ami a status quót illeti, számítása később bevált, de 1911-ben kérdéses volt, vajon egy kisállammal is elnézőek lettek volna-e a hatalmak, ha az szövetségesek nélkül ugrik fejest (az olaszok oldalán) egy olyan háborúba, melynek végét alig várták a nagyhatalmak. A sikerhez a megfelelő szövetségesek megszerzése elengedhetetlen feltétellé vált, mivel ekkorra már az olaszok is a lokalizáció hívévé szegődtek.

Rizov egyértelműen támogatta Sztancsovet. A bécsi megbeszélésen a következőképpen nyilatkozott: „Mi haszna van itt egy régebbi jóvátehetlen hibáról beszélni? Olyan lehetőségünk, mint 1908–1909-ben volt, nem lesz több. És ha egy nap a tripoli háború is a múlté lesz, újból sötét időszak köszönt törökországi honfitársainkra. A macedóniai bolgárok eltörökösítése folytatódni fog, a törökök megépítik stratégiai vasútvonalait. [Ez megnöveli a sereg mobilitását.] Most Törökország védtelen a támadással szemben.”⁶¹ Rizov szerint az albán felkelés bebizonyította a törökök katonai gyengeségét, olyannyira, hogy úgy vélekedett: „A balkáni államokkal való szövetség hasznos lenne, de nem feltétlenül szükséges a Törökország elleni háború deklarációja előtt. Hasznos lenne, mert bizonyos garanciákat adna, hogy nem merül fel ellentét a balkáni államok között. De az biztos, ha Bulgária hadat üzen, ők is belépnek – akár van szövetség, akár nincs –, mert berántja őket pusztán az a tény, hogy Bulgária háborúzik.”⁶²

Rizov valószínűleg úgy értette ezt, hogy a többi balkáni állam kénytelen megtenni ezt a lépést, ha nem akar kimaradni az osztozkodásból. Rizovban fel sem merült az, hogy a többi balkáni állam esetleg – inkább Bulgária ellenében, mintsem Törökország védelmében – a másik oldalon sorakozik fel. Ez több dologra is ráirányítja a figyelmünket. Egyrészt Rizov a török haderő mellett olyan gyengének tartotta a török külpolitikát is, hogy az immár képtelen ellentétet gerjeszteni a kisállamok között, másrészt a balkáni államokat pedig nemzetileg annyira elkötelezettnek, illetve egymásra féltékenynek tételezte fel, hogy – egyébként racionálisan – inkább választják a kölcsönös területi növekedést és egy biztos győzelmet a többfrontos háborúra kényszerített Törökország ellen, mint Bulgária hátbatámadását, amivel területet nem nyernek. A következmények egy dologban nem Rizovot igazolták: megfélemezett arról, ha végeztek Törökországgal, semmi sem gátolja meg a szövetségeseket, hogy Bulgária ellen forduljanak.

A megbeszélés következménye az volt, hogy ideiglenesen a békés és a balkáni államokkal megegyezést szorgalmazó vonal diadalmaskodott, hiszen Bulgária nem lépett be az olaszok oldalán a háborúba, csak egy év múlva. Mivel pedig Bulgária elhatalasította az azonnali belépést a háborúba, nyilvánvalóvá vált, hogy egyedül később még kevesebb esélye lenne. Ez Gesov részéről a Balkán Szövetség szükségességének belátásához vezetett. Így a bolgár kormányzat nyert egy évet a háborús készülődésre; ha valóban háború volt az elsődleges célja.⁶³

Teodorov bolgár pénzügyminiszter 1912-ben egyértelműen a késő őszi háború mellett volt, mondván, hogy ősszel a parasztok befejezik a termés betakarítását – élelem van elég –, tehát el lehet őket vinni katonának.⁶⁴ Mivel az időjárás csak november közepéig alkalmas a támadásra, a hadjáratnak tehát két hónap alatt sikerrel kell zárulnia, ellenkező esetben nő a vereség kockázata. Teodorov fejében villámháborús elképzelések körvonalazódtak, és a gazdaságot is egyszери, de nagy erőfeszítés végrehajtására állította át. (Ez jelentősen rontotta a bolgár sereg esélyét a második Balkán-háborúban.) Teodorov szerint 1914-re megépülne a vasútvonal az Égei-tengerig és a Dunát átfelölő híd Korábiánál. Így Oroszország, Budapest, Berlin és Hamburg is bekapcsolódhat a bolgár vasúthálózatba Szalonikiig vagy Kavaláig, ami egyet jelentett volna a német–osztrák–magyar elképzelések megvalósulásával.⁶⁵ Teodorov tehát nem bánta a német befolyás erősödését, tervezetéből ugyanakkor világosan kiderül, hogy 1914 körül a bolgároknak a vasútvonalak birtoklásával együtt ki kell jutniuk az Égei-tengerre, ez pedig békés úton nem elképzelhető.⁶⁶

Gesov – összhangban pénzügyminisztere kérésével – azt javasolta a szerbeknek, halasszák az őszre az ellenségeskedés megkezdését. Azt remélte, hogy ha a török–olasz konfliktus hosszan elhúzódik, ki tudja használni a háború nyújtotta lehetőséget a törökök elleni felkészülésre (a bolgárok tartottak a többfrontos háborútól, éppen ezért is volt szükségük a szerbekre), másfelől ha az olaszok addig sem képesek befejezni a háborút, érdekelték lehetnek a balkáni államok segítségével. Remélte, hogy az olaszok rábíráhatók a háború kiterjesztésére a Balkánon, ha cserébe megkapják Valonát, tudván, hogy annak megszerzése még nem zavarja a szerbek Adriai-tenger felé irányuló aspirációit. (Valona átadása viszont azt is jelentette volna, hogy nélküle egy életképes Albánia aligha hozható létre, és lezárható az Otrantói-szoros, amit a Monarchia nem tűrt volna.) Bulgária be is jelentette, hogy nem maradhat semleges, ha Olaszország átteszi a tripoli háború színhelyét a Balkánra.⁶⁷ Madzsarov londoni követ viszont úgy vélte, hogy Olaszország nem szándékozik átjönni Európába, és hadat viselni a török ellen. Ha Bulgária most támadja meg a törököket, azok azonnal, feltétel nélkül békét kötnek az olaszokkal, ezért a balkáni szövetségekre mindenképpen szükség van.⁶⁸ Az események őt igazolták.

Összefoglalva a bolgár politika kísérleteit, sem a Monarchiával 1909-ben, sem az oroszokkal 1910-ben, sem a Monarchiával Nagy-Albániáért cserébe (1911–1912), sem önállóan (1911), sem az olasz szövetség segítségével (1911–1912) nem sikerült elismertetni jogukat a Törökország elleni beavatkozásra. Így került csak sor a Balkán Szövetség kiépítésére, mint végső megoldásra, mely egyáltalán nem az egyetlen lehetőség volt.

Jegyzetek

¹ Vlahov, T.: Otnosenijata mezsdu Bálgarija i Centralnite Szili po vreme na vojnite 1912–1918 g. Szofia, Dárzsavno Izdatelstvo, 1957. 35.

² Tukin, C.: Die politischen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Hamburg, H. Christian, 1936. 37. A bolgárok a törököknek fizetendő pénz ellenében az exarchátus kérdésének rendezését, a macedóniai helyőrség létszámának csökkentését, vasúti összeköttetés kiépítését Kumanovo–Szófia között és kereskedelmi kedvezményeket követeltek. A törökök határkiigazítást kértek Musztafapaszától nyugatra, ez esetben beérték volna 5 millió fonttal is. A bolgárok válaszul elrendelték a mozgósítást.

³ Uo. A törökök ugyanis csak Bulgária függetlenségét voltak hajlandóak elismerni, de Kelet-Ruméliáét nem.

⁴ Vinogradov, K. B.: Osznovnue oszobennosztyi polityiki Avsztro–Vengrii na Balkanah v 1909–1913 gg. 846. Az antant már az annexió után számolt egy szerb–bolgár szövetséggel, ellensúlyozandó egy osztrák–bolgár–román–török megállapodást.

⁵ Österreich–Ungarns Ausßenpolitik. Bittner, L. – Pribram, A. F. – Übersberger, H. Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1930. (A továbbiakban: Ö–U.A.) I. Nr. 727. és Nr. 735. Nr. 736. Paprikov nem ellenezte az orosz befolyás növekedését, Nikolajev hadügyminiszter viszont arra figyelmeztetett, hogy Bulgáriának immár döntenie kell, hogy a Monarchia vagy Oroszország szövetségét részesíti előnyben, nehogy mindkettőt elszalassza, de Ferdinánd óvakodott a végleges elköteleződéstől. Tukin: i. m. 44.

⁶ Uo. 43.

⁷ British Documents on the Origin of the War. Eds.: Gooch, G. P. – Temperley, H. London, His Majesty's Stationery Office. 1926. (A továbbiakban: BD.) IX–1. Nr. 528. Cartwright to Grey, 1908. december 5. és Ö–U. A. I. Nr. 828.

⁸ Ö–U.A. I. Nr. 687.

⁹ Bár a Monarchia aligha félt egy török támadástól, hiszen közös határuk is alig volt, egy szerb–török akciótól viszont tarthatott. A Monarchia katonai segítségét a bolgároknak nem adhatott, ha a törökök szerb segítség nélkül támadják meg Bulgáriát. (hacsak nem Románián keresztül), márpedig a bolgárok számára ez is reális eshetőség volt, s ezt elkerülendő nem zárkóztak el a tárgyalásoktól. Egy szerb támadás esetén viszont volt lehetőség a beavatkozásra. Török területet (Macedóniát) a Monarchia nem akart Bulgáriának ígérni, csak szerbet, azaz hamar világossá tette, hogy nem áll érdekében egy pusztán bolgár–török összecsapás: a Monarchia a szövetséget elsősorban nem a törökök, hanem a szerbek ellen – esetleges beavatkozásukban bízva – akarta igénybe venni. Az ajánlat nem ment ki a bolgár köztudatból 1913-ra sem.

¹⁰ Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien, ÖHHStA) PA, Kt. Rot. 486. Briefwechsel zwischen Aehrenthal und Thurn, 1909. január 26.

¹¹ ÖHHStA PA I. Kt. 494. Liasse XLV/17. Die Balkankonflagration. Hauptsachliche Bestimmungen eines Geheimvertrages zwischen Österreich–Ungarn und Bulgarien. 1913. dátum nélkül. Fol. 326–327. A védelmi szövetség tervezetében a két fél – Bulgária és a Monarchia – megegyezett abban, hogy ha egy nagyhatalom egy Bulgáriával szomszédos országgal együtt a Monarchiára támad, akkor Bulgária a Monarchia oldalán beavatkozik, s ha Bulgáriát támadja meg két ország, melyek közül egy határos vele, akkor a Monarchia avatkozik közbe a bolgárok védelmében (Románia támadása esetében a segítségnyújtás nem vonatkozott). A szerződéstervezet burkoltan Szerbia mellett még Oroszország ellen is irányult; egy szerb–orosz támadás esetén ugyanis kilátásba helyezte Bulgária segítségét. Bulgária akkor kapott volna segítséget, ha Szerbia nem egyedül támad rá, például szerb–orosz, szerb–görög, szerb–török támadás esetén. A szöveg végül kimondta, hogy a Monarchia Bulgária macedóniai igényeit elfogadja, és egy megrendezendő konferencián támogatja azokat.

¹² Ö–U.A. I. Nr. 893 és Nr. 895. továbbá Tukin: i. m. 45–50.

¹³ Conrad von Hötzendorf, F.: Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Wien, Leipzig, München, Rikola, 1922. I., 140. Mindaddig, míg Aehrenthal fenntartotta eredeti álláspontját Szerbia bekebelezésének vagy függésbe kényszerítéséről, azaz a Szaloniki felé vezető út ellenőrzéséről (1909. március–április), addig a Monarchia nem mondatott le a Macedóniáról sem, hiszen ha ezt megteszi, Szerbia birtoklása is fősúlyosságá válna, s ez esetben a Boszniát érintő szerb irredentizmus megfékezése is kudarcba fullad.

¹⁴ ÖHHStA PA, Kt. Rot. 486. Briefwechsel zwischen Aehrenthal und Thurn, 1909. március 2. Ez azt jelenti, hogy a Monarchia immár elvben elfogadta a bolgár–török összecsapás lehetőségét, még akkor is, ha a szerbek kimaradnak a játszmából. (A korábbi ajánlat arról szólt, hogy a török–bolgár összecsapás a szerbek beavatkozását is magával vonja, amit a Monarchia blokkolhat, és így „rendet tehet” a félszigeten.)

¹⁵ Die grosse Politik der europäischen Kabinete. Thimme, F. – Lepsius, I. – Mendelsohn–Bartholdy, A. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. 1927. (A továbbiakban: GP.) XXVI. Nr.

9332. és lásd még a kortársak közül: *Hiller, G.*: Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes 1908–1914. Halle, Akademischer Verlag, 1934. 9.

¹⁶ *Pogány J.*: A Balkán-háború és az osztrák–magyar imperializmus. Bp. Népszava–Világosság, 1913. 23–24.

¹⁷ Idézi *Radev, Sz.*: Konferenciája v Bukarest i bukarestkiját mir ot 1913 g. Szofija, Tinapresz, 1992. 86.

¹⁸ Oroszország szintén nem bővelkedett tőkében, de Törökország az 1878-as hadisarc jelentős részével még tartozott – ezt elengedték az oroszok, így kivásárolták Bulgária adósságát anélkül, hogy komolyabb összegbe került volna, és megszerezték Ferdinánd jóindulatát is.

¹⁹ *Tukin*: i. m. 55. Ezzel az osztrák–magyar–bolgár kapcsolatok kihültek, amit az is okozhatott, hogy a Monarchia végül elismerte a jóvátétel jogosságát, és maga is fizetett a törököknek a két tartomány annexió-jáért, a bolgárok számára kellemetlen precedenst teremtve ezzel.

²⁰ *Löding, D.*: Deutschlands und Österreich–Ungarns Balkanpolitik von 1912–14. (Unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wirtschaftsinteresse.) (Phil. Diss.) Hamburg, 1969. 15.

²¹ ÖHStA Nachlaß Freiherr v. Macchio Kt. 1. 1909. január 11. Giesl an Macchio.

²² Uo.

²³ ÖHStA, Macchio Nachlaß Kt. 1. Macchio an Giesl, 1909. január 5. Ez meg is valósult 1912–1913-ban, bár kissé más formában.

²⁴ *Löding*: i. m. 16.

²⁵ Ö–U.A. III. Nr. 2547. és Ö–U.A. IV. Nr. 3539. 1912. május 23. Tarnowski.

²⁶ Uo. IV. Nr. 3747. 1912. augusztus 29.

²⁷ *Dumba, K.*: Dreibund und Entente Politik in der alten und neuen Welt. Wien–Leipzig, Amalthea Verlag, 1931. 206.

²⁸ Ö–U.A. II. Nr. 1727. és *Hiller*: i. m. 15. illetve *Baernreither, J.*: Fragments of a Political Diary. London, Macmillan, 1930. 90. és 131.

²⁹ *Conrad*: i. m. III. 132. A diplomaták zömének ekkor még fontosabb volt, hogy Montenegró és Szerbia ne rendelkezzen közös határral.

³⁰ *Lončarević, D. A.*: Jugoslawiens Entstehung. Zürich, Amalthea Verl. 1928. 442.

³¹ *Helmreich, E. C.*: The Diplomacy of the Balkan Wars. Cambridge, Harvard Univ. Press. 1938. 13.

³² GP. XXVI. Nr. 8927.

³³ *Hiller*: i. m. 8–10.

³⁴ *Baernreither*: i. m. 69. 1909. február 21. Az egykori kereskedelmi miniszter vélekedése szerint Szerbia gúzsba kötését a vámunió szolgálta volna legjobban.

³⁵ *Diószegi, L.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Bp. Vince Kiadó, 2001. 128. p.

³⁶ ÖHStA PA. XII. Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Pallavicini an Aehrenthal, 1911. december 14. Akár úgy, hogy Bulgária is a szövetség tagja, akár úgy, hogy Románia sakkban tartja.

³⁷ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Nr. 3145. 1911. december 8.

³⁸ Uo. PA XII Türkei Kt. 374 Liasse XL/3. (XXXX/3) Verhandlungen bezüglich einer Entente zwischen der Türkei und den Zentralmächten (eventuell Bulgarien und Rumänien) zwecks Erhaltung des status quo auf der Balkanhalbinsel 1911. XII. – 1912. II. No. 52. Bukarest, 1911. december 2. Fürstenberg.

³⁹ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 15. „Entweder müsse die Türkei mit den slavischen Balkanstaaten einen Bund eingehen, der ihr die Aufrechterhaltung des status quo sicherstelle, oder sie müsse dasselbe Ziel durch eine ad hoc mit Österreich–Ungarn zu vereinbarenden Entente erreichen.”

⁴⁰ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. június 25. Jenikőj. Pallavicini. Végeredményben ez a nézet eredményezte Csarikov demarsának kudarcát is.

⁴¹ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 28. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴² Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. No. 54. Bukarest, 1911. december 15. Fürstenberg.

⁴³ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. No. 690. 1911. december 14. Aehrenthalnak.

⁴⁴ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. fol. 405. Szófia, 1911. december 15. Tarnowski.

⁴⁵ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Nr. 3316. 1911. december 21. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴⁶ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 28. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴⁷ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. február 27. Konstantinápoly, Pallavicini. „...dass Österreich–Ungarn, Rumänien einerseits und die Türkei andererseits sich verpflichten würden, im Falle Angriffe dritter auf ihre Balkanbesitzungen sich gegenseitig militärische Unterstützung zu leihen.”

⁴⁸ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. június 25. Jenikőj. Pallavicini.

⁴⁹ *Hiller*: i. m. 27. Ahogy az oroszok Szerbia területnövekedését ellenezték 1878-ban, úgy az angolok és osztrákok Bulgáriáét.

⁵⁰ Ö–U.A. IV. Nr. 3569. június 14. Fürstenberg.

⁵¹ BD. IX–I. Nr. 190. 227. 1910. október. 11.

⁵² *Vlahov*: i. m. 30.

⁵³ Ö-U.A. VI. Nr. 7837. Nr. 7838. és *Vlahov*: i. m. 33. A bolgárok emlékeztek arra, hogy 1885-ben a szerbek hátra támadták őket, és az oroszok sem támogatták Bulgáriát. Ezt most el akarták kerülni, tehát kellett a szerbek támogatása is. Mivel az utóbbiak ellenséges viszonyban voltak a Monarchiával, aligha volt várható, hogy egy Monarchia és Bulgária közötti szövetség esetén a szerbek egy törökellenes háborúban a bolgárokat támogatnák, és semlegességük is kérdéses volt, hiszen Oroszország – a szerbek egyértelmű támogatója – kikapcsolhatta volna a Monarchiát a háborúból, s akkor Bulgária a török és szerb sereg közé szorul. Éppen ezért a Monarchiával való szövetség nem volt igazi alternatíva. Sokkal jobb szituációt kínált Szerbia és rajta keresztül Oroszország támogatásának megszerzése, hiszen Ferdinánd arra számított, hogy a Monarchia egyébként sem fog tiltakozni Bulgária területnövekedése ellen, amit katonailag nem is akadályozhatott meg, nem lévén határos Bulgáriával. Ferdinánd azt remélte, hogy a románokat az oroszok ki tudják kapcsolni. De az oroszok számára a Monarchiával és Oroszországgal egyaránt határos Románia geopolitikailag fontosabb volt, mint Bulgária.

⁵⁴ *Radev*: i. m. 86. A „szabotálás” szándékossága legalábbis vitatható, mindenestre Achrenthal nem tartotta sikeresnek a Goluchowski idején meghirdetett elképzelést.

⁵⁵ Prinosz kám diplomaticseszkata isztorija na Bálgarija, 1878–1925. Ed.: *Keszjakov, B. D.*, Szofija, T. L. Klišzarov. 38. és Ö-U.A. IV. Nr. 3549. 1912. június 1. („...Ein kulturfähiges Volk von 3 Millionen.”)

⁵⁶ *Vlahov*: i. m. 32.

⁵⁷ *Genadiev, N.*: Recs ot Genadiev m-r na vānsnite raboti i na izpovjadanijata proizneszena na 8. IX. 1913 g. v gradskoto kazino v Szofija. Szofija, 1913. 7–10. és *Genadiev, N.*: Mezdsu politikata i vlaszta, zagovorite i zatvora. Szofija, Marin Drinov, 2003. 103.

⁵⁸ Idézi *Wagner H.*: With the victorious Bulgarians. London, Constable, 1913. 7.

⁵⁹ Uo. 8.

⁶⁰ Uo. 9.

⁶¹ Uo. 10.

⁶² Uo. 11.

⁶³ Gesovot aggasztották a török csapatösszevonások a határ közelében. A minisztertanács elrendelte a bolgár sereg mozgósítását, jóllehet Nikiporov hadügyminiszter ellenezte ezt a lépést. Ez két dologra is rávilágít: 1911 végén a bolgár sereg nemhogy a támadásra nem állt készen, de egyenesen támadástól tartott. Nyeratov orosz külügyminiszter-helyettes is úgy vélte, hogy a nagyhatalmaknak kell beavatkozni Bulgária biztonsága érdekében, nehogy Törökország megtámadja. Bár a külpolitikai szituáció 1911. október 14-én – a Balkán Szövetség létét leszámítva – ugyanolyan volt, mint egy évvel később, Bulgária ekkor mégsem mert lépni. Ezért jelentős lépés volt a szövetség létrejötte.

⁶⁴ GP. XXXIII. Nr. 12181. von Biel aus Athen an Kiderlen, 1912. szeptember 30.

⁶⁵ *Wagner*: i. m. 25–26.

⁶⁶ Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914. Bände I–III. Ed.: *Bogitschewitsch, M.* Berlin, Brückenverlag, 1928–1931. II. Nr. 579. Iswolsky an Sazonov, 1912. június 6.

⁶⁷ *Albertini, L.*: The Origins of the War 1914. I. London, Oxford University Press, 1952. 371.

⁶⁸ *Madzsarov, M.*: Diplomaticseszkata podgotovka na nasite vojni. Szpomeni, csasztni pizma, sifrovani telegrami i poveritelni dokladi. Szofia, Izd. na Akcionernoto Druzsesztvo „Mir”, 1932. 37. 1912. április 28. (május 11.) Gesovnak.

KONCESSZIÓS VÁLLALATOK A SZOVJETUNIÓBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Szovjetunió koncessziós politikája, amely lehetővé tette a külföldi magántőke térnyerését az ország gazdaságában, egy különleges gazdasági modernizációs kísérletnek tekinthető, hiszen a bolsevik rezsim a történelem folyamán elsőként tette társadalompolitikája egyik fő rendezőelvévé a magántulajdon államosítását. Ebben az esetben a külföldi vállalkozónak a – szabad versenyes kapitalizmust és a piac szabadságát a társadalmi és gazdasági rend alappilléreként kezelő – nyugati polgári világtól idegen társadalomszervezési modell feltételei mellett és teljesen eltérő belső politikai berendezkedésű államhatalom keretei között kellett megtalálnia a helyét.

Természetesen az, hogy a külföldi tőkebefektetések milyen közvetlen vagy közvetett hatást gyakoroltak a Szovjetunió ipari és mezőgazdasági termelésére, infrastruktúrájának fejlődésére, kereskedelmére és világgazdasági pozícióira, már önmagában véve is tanulságos lehet a gazdaságtörténeti kutatások számára. Tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy mik voltak a koncessziók engedélyezésének okai a Szovjetunióban, milyen tartalmi elemei és célkitűzései voltak a szovjet koncessziós politikának, és végül mennyiben járult hozzá a külföldi tőkeinjekció az első világháború utáni szovjet gazdaság rekonstrukciójához és modernizációjához, vagyis a koncessziók milyen eredményeket hoztak a szovjet gazdaság egésze szempontjából? A külföldi tőkebefektetéseket koordináló és ellenőrző állami koncessziós politika feltételeit és gyakorlati jellemzőit három konkrét példán: egy-egy német és amerikai koncessziós szerződésen, illetve egy magyar koncessziós ajánlaton keresztül szeretnénk szemléltetni.

A szovjet koncessziós politika története

Az első világháború következtében rendkívüli mértékben romlottak az 1917. évi októberi forradalom óta a bolsevikok által irányított Oroszország termelési kapacitásai, ráadásul az egykori cári Oroszország majd minden területén végigsöpörő polgárháború és nemzetközi intervenció teljesen szétzilálta a gazdasági infrastruktúrát, és óriási veszteségeket okozott a termelőerőkben. Az 1920-ra, vagyis a polgárháború és annak részeként a nemzetközi intervenció befejezésének évére becsült adatok szerint az ipari termelés indexe a háborút megelőző utolsó békeévben, azaz 1913-ban mért mutatókhoz képest 18%-ára zsugorodott, a mezőgazdasági termelés volumene pedig 40%-ot meghaladóan zuhant. 1918 elejétől 1920 végéig, tehát csak a polgárháború demográfiai következményeként, az ország lakossága 8,3 millió fővel csökkent (142,6 millióról 134,3 millióra), így 1920-ban a munkaerő termelékenysége az 1913. évinek mindössze 27,1%-át tette ki. A polgárháború idején zajló harci cselekmények miatt a vasútvonalak, közutak is jelentős mértékben tönkrementek: 1920-ban az ország szállítási kapacitásai az 1917. évinek csak körülbelül a 33%-át érték el.¹

Csak súlyosbította a helyzetet az ország rendkívüli mértékű eladósodottsága: a cári, majd 1917 februárjától a polgári kormányok által felvett, részben háborús célokat szolgáló kölcsönök, az 1914 előtti külső adósságállománnyal együtt, 1924. évi adatok szerint mintegy 15 milliárd 416 millió aranyrubelre rúgtak. Ezeket a szovjet hatalom nem ismerte el magára nézve, arra hivatkozva, hogy a Központi Végrehajtó

Bizottság (VCIK) 1918. február 3-án a külföldi államadósság törlésére vonatkozó dekrétumot fogadott el.² Az ország területén található, részben nyugati tőkés érdekeltségek tulajdonában lévő ipari és mezőgazdasági üzemek, bankok és biztosítótársaságok államosítása szintén politikai konfrontációkhoz vezetett az antanthatalmak és Szovjet-Oroszország között. Az oroszországi magántulajdon nacionalizálása eredményeként mintegy 2 milliárd 33 millió aranyrubel értékű külföldi tőkehányad került a szovjet állam kezére. A nyugati államok, s elsősorban a Szovjet-Oroszországban legnagyobb érdekeltségekkel bíró Anglia és Franciaország reparációs igényeit a szovjet vezetés visszautasította.³ A gazdaság állapotának általános leromlottságát figyelembe véve ugyanakkor a szovjet kormányzat előtt is világos volt, hogy a hosszabb távú gazdasági növekedés megalapozásához szükséges rövid távú fejlesztéseket önerőből nem tudják végrehajtani. Márpedig ameddig a nyugati hatalmak adósság- és jóvátételi követelései (a cári és polgári kormányok kölcsönei, a bolsevik rezsim által államosított külföldi érdekeltségű ingó és ingatlan vagyonok) fennálltak, és azokról nem sikerült megegyezni, újabb külföldi kölcsönök igénybevétele vagy újabb befektetők Szovjet-Oroszországba csalogatása szóba sem jöhetett. Egyetlen megoldásnak látszott a külföldi tőkebevonás egyik köztes formája, a koncessziók megadása.⁴

A koncessziók általános gazdasági és jogi feltételeit a Népbiztosok Tanácsának 1920. november 23-án hozott dekrétuma szabályozta, amely immáron jogilag is lehetőséget nyújtott a külföldi magántőke bevonására a szovjet gazdaságba. A koncessziós szerződések értelmében a külföldi befektetők jogot nyertek egyes államosított ipari, mezőgazdasági üzemek, szállítási vállalatok, bányák, erdős területek vagy kőolajlelőhelyek ideiglenes kihasználására, s a megtermelt haszon egy részének kivételére. Cserébe kötelesek voltak saját forrásból renováltatni és üzemképessé tenni a koncesszióba kapott, a forradalmak és a polgárháború idején amortizálódott ipari, mezőgazdasági egységeket, illetve további hiteleket kellett nyújtaniuk a szovjet gazdaság helyreállításához. A kormány előirányozta például a nyugat-szibériai és az európai Oroszország északi részein lévő kormányzóságok (guberniumok) hatalmas kiterjedésű erdőterületeinek koncesszióba adását, továbbá a bakui és grozniji olajmezők bérbeadását is.⁵

A „concessio” latin főnév eredeti jelentése „engedély”, „engedmény”, „hozzájárulás” vagy „megállapodás”, de „kölcsönös engedményként” vagy „kölcsönös előnyként” is lehetett értelmezni, s a szovjet koncessziós politika meghirdetése is inkább ennek érvényesítésére irányult. Szovjet részről ugyanis a koncessziók segítségével nemcsak újabb befektetett összegeket, és azok révén a termelési egységek reorganizációját, vagy a nyersanyag-kitermelő létesítmények üzemeltetésének beindítását remélték, hanem a modern nyugati technológia meghonosítását és a nyugati munkatapasztalat átvételét is. Noha a nyugati vállalkozó a koncessziós szerződés értelmében nem lehetett tulajdonosa, csak meghatározott időre bérlője vagy üzemeltetője a szerződés tárgyát képező üzemnek vagy bányának, a megtermelt haszon egy részét kivihette az országból, valamint jogosult volt helyi és külföldi munkaerőt alkalmazni, továbbá használni a szállítási útvonalakat, kikötőket, posta- és távírvonalakat. Ez a szerződési forma garanciát jelenthetett számára arra nézve is, hogy az egyes termelőegységekbe investált pénzüsségeit és az azok révén megtermelt hasznát nem fogja újból konfiskálni az állam.⁶

Annak ellenére, hogy a szovjet piacot a koncessziós beruházások előtt megnyitó dekrétum elfogadásának idejére már számos ajánlat érkezett a Népbiztosok Tanácsához, az első szerződést csak 1921. július 31-én írták alá a dán érdekeltségű Észa-

ki Táviró Társasággal, amely lehetőséget kapott az októberi forradalom előtt a tulajdonát képező, a skandináv országokat Kínával és Japánnal összekötő táviróvonal mentén fekvő kábelek és táviróállomások felújítására és üzemeltetésére.⁷ A koncessziós szerződések nyélbe ütése a továbbiakban is vontatottan haladt. Az 1921. július 1-jétől 1922. június 30-ig tartó költségvetési évadban mindössze 14 szerződés született, amelyek közül öt esett német, négy amerikai, kettő-kettő angol, illetve olasz cégekre, és egy a már említett dán vállalatra. Francia érdekeltség egy sem a akadt közöttük.⁸

Az 1920-as évek elején a szovjet hatalom szempontjából a közvetlen vagy közvetett gazdasági előnyök mellett nagy súllyal esett latba a piacnyitás remélt politikai hozadéka. A szovjet kormányzat ugyanis a koncessziók engedélyezésével az európai kereskedelem véráramába való visszatérést, illetőleg erre a folyamatra támaszkodva a minél szélesebb körű diplomáciai elismerést kívánta kivívni. Ennek lehetőségét csillantotta fel az antanthatalmak által 1922 tavaszára Genovába összehívott nemzetközi gazdasági konferencia, amelynek célja hivatalosan a háború előtti európai kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása volt, valójában az antant a cári és polgári kormányok által felvett kölcsönök visszafizetésére, illetve az 1917. évi októberi forradalom után államosított termelési egységek visszaadására vagy a kárt szenvedett külföldi vállalkozók kártalanítására kívánta rávenni a szovjet kormányt.⁹ Az antanthatalmak reparációs követeléseinek eliminálása céljából a Népbiztosok Tanácsa már korábban létrehozott egy bizottságot a háborús károk felmérésére. A grémium 1921. november 23-án tette le jelentését a kormány elé, amelyben 107 milliárd aranyrubelre becsülte az intervenció miatt a nemzetgazdaságot ért veszteségeket, s ez a szám szerepelt a genovai konferencián részt vevő szovjet delegáció hivatkozásaiban is.¹⁰ A szovjetek tudták, hogy a jóvátételi követelések kérdésének esetleges rendezésekor legjobb esetben is csak azok kölcsönös annulálására számíthatnak, ami nem fogja enyhíteni a szovjet gazdaság tökeigényét, ezért a genovai, majd az annak nyomán összeülő hágai konferencián kompromisszumos megoldásként javaslatot tettek a koncessziós beruházások kiterjesztésére oly módon, hogy az államosított vállalatok volt tulajdonosainak is engedélyezték volna egykori tulajdonuk bérbevételét.

A koncessziós gazdaságpolitika kiszélesítése a szovjet kormány kezében jól forgatható politikai fegyvernek bizonyult, hiszen ennek segítségével a nyugati államokban és tőkésekben azt a hitet kelthette, hogy diplomáciai engedmények esetén legalább részleges kompenzációban fognak részesülni, és hozzáférhetnek a földrésnyi Oroszország fogyasztási piacához és szinte kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagkincs-készleteihez. A nyugati tőkés országok maguk is jelentős gazdasági deficittel zárták a háborút, és nyersanyagéhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések útján remélték.¹¹ Az 1922. évi genovai és hágai konferencia a jóvátételi-kártérítési kérdések rendezésének kudarca ellenére mindenképpen újabb lökést adott a koncessziós ügy fejlődésének. A genovai konferencia ideje alatt, április 16-án kötötte meg Szovjet-Oroszország Németországgal a rapallói szerződést, amely lehetővé tette a két ország kitörését a nemzetközi elszigeteltségből. A megállapodás egyes cikkelyei mind diplomáciai, mind katonai, de különösen gazdasági téren biztosítottak egészen Hitler hatalomra jutásáig tartó gyümölcsöző együttműködést a két ország között. A szerződés által teremtett politikai légkör kifejezetten arra ösztönözte a német befektetőket, hogy nagyobb részt vállaljanak a szovjet piac nyújtotta lehetőségek kiaknázásából.¹²

Nem lehetett tehát véletlen, hogy a koncessziós ajánlatok legnagyobb részét német vállalatok és konzorciumok tették meg, és leginkább ők is részesedtek a szovjet

gazdaság kínálta javakból. 1927. december 31-ig, tehát a koncessziós politika „virágkorának” tekinthető 1922–1927 közötti intervallum végéig a koncessziós politikát koordináló, a Népbiztosok Tanácsának felügyelete alá tartozó állami szervhez, a Legfőbb Koncessziós Bizottsághoz (LKB) 2210 ajánlat érkezett, ennek több mint harmada, 35,3%-a német cégektől. Ebből mindössze 163 koncessziós szerződés született, vagyis az összes beérkező ajánlat 7,5%-a.¹³ 1927 végéig a megkötött koncessziós szerződések számát tekintve is Németország vezetett 37 szerződéssel, a dobogó második fokát Anglia foglalhatta el (22), a harmadik helyezett az Amerikai Egyesült Államok (19), a negyedik Japán (12) lett. A hatodik legjelentősebb beruházó Lengyelország lett hét koncessziós vállalattal. Hat szerződést kötöttek osztrák konzorciumokkal, 4-4 koncessziós szerződés esett Olaszországra és Franciaországra. A „nyertesek” sorában találjuk még Csehszlovákiát, Finnországot, Hollandiát, Kínát, a skandináv és a balti országok mindegyikét, illetve mindazokat a közel- és közép-keleti államokat, amelyekkel a Szovjetunió elsőként rendezte a diplomáciai viszonyát 1920–1921 folyamán, tehát Perzsiát, Mongóliát és Törökországot (előbbi 4, utóbbiak 1-1 koncessziós szerződéssel).¹⁴

Az ajánlatok dinamikája arra utal, hogy a koncessziós politika még a kezdetek kezdetén érte el a legjelentősebb fellendülést: 1922-ben 338 ajánlat futott be, majd 1923-ban, a rapallói egyezmény hatásaként, amely versenyre inspirálta a németek féltékeny angol és francia riválisait is, 607, ezt követően évente átlagosan 300, leszámítva az 1926. évet, amikor egy újabb fellendülés észlelhető több mint 500 ajánlattal. A megkötött szerződések száma is 1923-ban volt a legmagasabb (45). Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy nem minden megkötött szerződés vált valóra: 1928. október 1-jei adatok szerint 110 ténylegesen gazdálkodó, koncessziós konstrukcióban működő vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunióban. Ágazati megoszlás szerint 27 feldolgozóipari, 18 bányászati, 17 kereskedelmi, 9 szállítási és hírközlési, 6 mezőgazdasági és 33 egyéb (halászati, vadászati, erdőgazdasági, mechanikai stb.) vállalt volt.¹⁵

A külföldi tőkeerővel és piacgazdasági elven működő gazdálkodó szervezetek engedélyezése számos vitát generált a bolsevik politikai vezetésen belül. Noha ismert volt, hogy V. I. Lenin, a bolsevik párt központi bizottságnak (OK(b)P KB) főtitkára maga is a külföldi tőke befogadásának kezdeményezői közé tartozott, és később is a mértéktartó koncessziós politika hívének számított, a szovjet vezetők egy másik része úgy vélte, hogy a külföldi tőkések még a számukra felállított korlátok és az állandó kormányzati kontroll ellenére is kizsákmányolhatják a haszonbérbe kapott vállalatokat, földterületeket.¹⁶ Ezek az ellentétek a legszembetűnőbben az OK(b)P 1923. évi XII. kongresszusán mutatkoztak meg, éppen akkor, amikor a koncessziós politika a beérkező ajánlattömeg miatt a legnagyobb sikereket érte el. L. B. Kraszín külkereskedelmi népbiztos alapvetően Lenin álláspontját támogatta, és a szovjet külpolitika legfőbb céljaként a külföldi hitelek megszerzését, a koncessziós politika megerősítését jelölte meg. Arra hivatkozott, hogy a nehézipari termelés kezdetlegessége kockázatosá teszi annak a társadalmi bázisnak a megőrzését, amire a bolsevik hatalom támaszkodik, ugyanakkor ennek az iparágaknak a talpra állítása elképzelhetetlen a külföldi tőke bevonása nélkül. Alapvetően az ő álláspontja mögé sorakozott fel a külügyi apparátus, és annak két vezető diplomatája, G. V. Csicsserin külügyi népbiztos és helyettese, M. M. Litvinov. Ezzel szemben G. J. Zinovjev, a Komintern akkori elnöke úgy érvelt, hogy a nehézipar fellendítéséhez szükséges tőkeerőt nem a társadalmi rendet és egységet veszélyeztető külföldi koncessziókkal, hanem a szovjet gabonaipari termékek felesle-

geinek külföldi értékesítésével, és általában véve egy sokkal offenzívabb mezőgazdasági exporttal is elő lehet teremteni.¹⁷

Annak érdekében, hogy a piacgazdasági elven működő tőkés érdekeltségek jelenléte a szovjet gazdaságban minél kevesebb társadalmi súrlódáshoz vezessen, és minél kevesebb konfliktust okozzon a szovjet államhatalom és a külföldi tőkések között, minimalizálni kellett a koncessziók várható gazdasági és társadalmi hátrányait, és maximalizálni azok prognosztizálható gazdasági és politikai előnyeit. A külföldi tőkéseknek több követelménynek is meg kellett felelniük, így fejlett technológiát kellett alkalmazniuk a termelésben, illetve javítaniuk kellett a termelés szervezettségét. A szovjet kormány azt várta, hogy a koncessziós üzemek által az államnak befizetett adók, nyereségrészesedés, illetve újabb hitelek érezhetően járuljanak hozzá a költségvetés egyensúlyának megteremtéséhez, a gazdaság infrastruktúrájának fejlesztéséhez, valamint a Szovjetunió külkereskedelmi kapcsolatainak kiszélesítéséhez. A koncessziók gazdasági szerepének negatív következményeiként ugyanakkor tartottak attól, hogy azok az állami szektor túlságosan erős konkurenseivé válnak, esetleg kiszoríthatják a belső piacokról az állami tulajdonú vállalatokat, és stratégiai nyersanyagkészleteket és képzett munkaerőt vonhatnak el tőlük, vagy a megtermelt haszon túl nagy részét viszik ki a Szovjetunióból, késleltetve ezzel az országon belüli tőkeképzést. A nyugati gazdasági szakajtó „kémkedési mániának” titulálta a szovjet hatóságok abbéli félelmeit, hogy a koncessziók a minél erőteljesebb külföldi tőkebefolyás agitátoraiként lépnek majd fel, vagy a kémkedés melegágyává válnak, esetleg manipulálják a lakosság hangulatát, és odáig mennek, hogy egyes területek „kolonizációját” is előkészítik. Még az is felmerült, hogy a koncessziók ellenőrizhetetlen gazdálkodásukkal megsérthetik a külkereskedelmi monopóliumot.

A szovjet államháztartási szervek a koncessziós ajánlatok megvizsgálásakor és a szerződések megkötésekor fokozottan ügyeltek arra, hogy a külföldi tőkés kezére ne kerülhessenek olyan termelési egységek, amelyek birtoklása vezető, netalán monopolhelyzetet biztosíthatna számukra egyes gazdasági ágazatokban. Az ország bizonyos körzeteiben (például az államhatárok közelében) található üzemeket, bányákat nem bocsátották koncesszióba, s külföldi vállalkozó nem kaphatott bérletbe stratégiai gyárakat (például fegyvergyártás), vagy olyan üzemeket, amelyek átvészelték a polgárháború zavarait, és termelésük újraindítását belső forrásokból is megoldhatták. Szintén fontos szempontnak számított a vállalkozó cég, konzorcium alaptőkéjének nagysága és hitelképessége, ugyanis megtelepedése után újabb hiteleket vagy természetbeni juttatásokat kellett biztosítani a szovjet gazdaság reorganizációjához, vagy bizonyos szociális igények kielégítéséhez.¹⁸

A szovjet államháztartási-államigazgatási szervek és a külföldi befektetők közötti konfliktusok főként abból fakadtak, hogy a koncessziós vállalatok nem igazán tudtak a szovjet gazdaság rendszerébe integrálódni. Ebben nagymértékben a szovjet kormányzat politikája is szerepet játszott. Noha a külföldi tőkéseknek jogukban állt nyersanyagot importálni a Szovjetunióba, a külkereskedelmi monopólium miatt a nyersanyagokat kizárólag állami importvállalatok szerezhették be külföldről, és a nyersanyagok disztribúciója is az ő hatáskörükbe tartozott, az elosztás során ugyanakkor a szovjet vállalatokat részesítették előnyben. Mindezt csak tetézte, hogy a belföldön kitermelt energiahordozókhöz a koncessziós vállalatok világgpiaci áron juthattak hozzá, míg állami tulajdonban lévő vetélytársaik jóval olcsóbban. Ráadásul a szovjet hatóságok számos esetben életbe léptettek valutakiviteli korlátozásokat is, ami arra

kényszerítette a külföldi vállalkozókat, hogy a megtermelt haszon jelentős hányadát a szovjet gazdaságba forgassák vissza.

A koncessziós vállalatok alkalmazásában álló munkaerő-állományon belül a szovjet átlaghoz képest példátlanul magas volt a külföldi honosságú, főként szakképzett munkavállalók aránya, amely 1928–1929-ben megközelítette a 10%-ot.¹⁹ Ennek oka egyrészt a koncessziós vállalatok menedzsmentjének külföldi üzleti gyökereiben és kapcsolatrendszerében rejlett. Az okok másik része ugyanakkor a szovjet politikában keresendő. A magasabban képzett szovjet állampolgárok ugyanis eleve nem szívesen vállaltak munkát a koncesszióba vett vállalatoknál, annak köszönhetően, hogy a szovjet jogszabályok nem tették lehetővé a koncessziós vállalatok adminisztratív munkakörben foglalkoztatott munkásai számára a szakszervezeti tagságot, amivel a szakszervezeti tagságból fakadó előnyöktől is megfosztották őket. Ezzel valójában a szovjet gazdasági kormányzat lehetetlenítette el a koncessziók támogatásával kitűzött egyik legfontosabb társadalmpolitikai célt, nevezetesen a hazai munkásállomány szaktudásának fejlesztését és a külföldi munkatapasztalatok átvételét, hiszen mindez a külföldi munkaadót arra készítette, hogy nagy számban alkalmazzon külföldi munkaerőt.²⁰

A koncessziós politika kudarcához azonban csak részben járultak hozzá ezek a gazdaságszervezési, üzleti és pénzügyi, illetve szociális eredetű gyakorlati problémák. Az egyik legfőbb gondot az jelentette, hogy a Szovjetunióban valójában nem is létezett a szó eredeti értelmében vett koncessziós jogalkotás. Mint említettük, az 1920. november 23-i dekrétum csak nagy általánosságokban fogalmazta meg a koncessziók engedélyezésének alapkövetelményeit, a későbbi, döntően a koncessziós politika során tapasztalt gyakorlati problémákra reflektáló rendeletekből nem állt össze egy egységes, a koncessziós kérdések minden elemét átfogó és szabályozó cizellált jogszabály. Noha a stabil jogszabályi háttér hiánya bizonyos fokú manőverezési lehetőséget nyújtott mind a külföldi befektetőknek, mind a szovjet államháztartási szervek képviselőinek, amivel alkalom esetén mindkét fél élni is kívánt, az üzletmenetben helyrehozhatatlan károkat okozott, hiszen elhintette közöttük a kölcsönös bizalmatlanság magvát. A joghézag érzékeltetésére elég felhozni az első koncessziós szerződés esetét: az Északi Távíró Társasággal kötött okmányban a szovjet kormány kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy törleszti a céggel szemben fennálló, háború előtti időkből származó, 6 millió franknyi kölcsönét, amivel megsértette azt a korábban hivatalosan is deklarált álláspontját, mely szerint mindenfajta jóvátételi kötelezettséget megtagad.²¹ A helyzet a későbbiekben sem változott: nem egy alkalommal előfordult, hogy a korábban kitűzött elvi célokkal és határozatokkal ellentétes rendelkezések születtek, amelyek vagy aránytalanul előtérbe helyezték a külföldi befektetők érdekeit, vagy éppen aránytalanul próbálták korlátozni az üzleti szabadságukat.

A koncessziós politika gyakorlati alakulása a nemzetközi politika széljársainak is ki volt téve. A kormányzat igyekezett elsősorban olyan országok állampolgárainak koncessziós ajánlatait elfogadni, amelyekkel ha nem is kiváló, de legalább kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápolt. A befektetési lehetőségek és rajtuk keresztül különféle gazdasági kedvezmények biztosítása a szovjet piacon bizonyos tekintetben előfeltétele volt a szovjet hatalom de facto elismerésének, tehát a két ország között valamilyen, legalább kereskedelmi szintű egyezményes viszony meglétének. 1921–1922 folyamán Szovjet-Oroszország már egy sor nyugat-európai tőkés állammal kötött ideiglenes kereskedelmi megállapodást. E szerződések biztosították a szovjet állam számára annak lehetőségét, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjog alap-

ján diplomáciai immunitást élvezhetett, majd egy idő után a misszió helyiségei területenkívüliségi jogot nyerhettek.²² A szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország de facto hivatalos képviselőiteinek tekintette. 1921. március 16-án Angliával, május 6-án Németországgal, december 7-én Ausztriával, december 26-án pedig Olaszországgal, majd 1922. július 5-én Csehszlovákiával lépett hasonló tartalmú egyezményre. A Lengyelországgal megkötött 1921. március 18-i rigai békeszerződés is tartalmazott olyan cikkelyeket, amelyeket a két fél egy ideiglenes kereskedelmi egyezményként értelmezett, bár a lengyel diplomácia ebben a nemzetközi okmányban de jure is elismerte a szovjet hatalmat.²³

Mint említettük, nem lehetett véletlen, hogy a koncessziós politika továbbviteléhez éppen a rapallói szerződés adott egy újabb lökést, a szerződést követő évben kirívóan megugrott a koncessziós ajánlatok száma. Ugyanez fordítva is igaz volt: a szovjet, majd az orosz történetírás az 1924. évet az „első elismerési hullám éveként” aposztrofálja, ugyanis ekkor több európai tőkés állam, így Anglia, Olaszország, Ausztria és Franciaország de jure elismerte a Szovjetuniót. A bolsevik hatalom nemzetközi jogi helyzetének megszilárdulásához vezető folyamat betetőzéseként 1925-ben Japán is felvette a diplomáciai kapcsolatokat vele.²⁴ A legújabb orosz történetírás magyarázata szerint ez volt az oka a koncessziós ajánlatok hirtelen zuhanásának 1924-ben, majd stagnálásának 1925-ben: a nyugati tőkés társaságok ugyanis kiváráó álláspontra helyezkedtek, és abban reménykedtek, hogy legalább részleges kompenzációban részesülnek az elkobzott és államosított tulajdonaikért cserébe.²⁵

A külföldi tőkés bizalmának elnyerésében nem segített a koncessziós döntéshozatali mechanizmus, végrehajtás és hatósági felügyelet túlbürokratizáltsága sem. Az állami koncessziós politika gyakorlati alkalmazásáért és végrehajtásáért felelős szervezeti struktúra legfelső szintje 1923. március 8-án szilárdult meg a Népbiztosok Tanácsa mellé rendelt Legfőbb Koncessziós Bizottság megalakításával, amelynek feladatkörébe tartozott a koncessziós politika koordinálása, valamint a már működő koncessziós vállalatok és az alacsonyabb szintű helyi koncessziós szervek felügyeletének ellátása. A szovjet kormány még ebben az évben decentralizálta a koncessziós politika szervezetét, és köztársasági szintű koncessziós bizottságok, illetve a népbiztosok és az Állami Tervhivatal koncessziós szervezeti egységeinek létrehozásáról határozott. A külföldi vállalatokkal való közvetlenebb és hatékonyabb kapcsolattartás érdekében 1923–1925 folyamán a Szovjetunió legnagyobb külföldi kereskedelmi kirendeltségein (Berlin, London, Párizs, Tokió) is koncessziós bizottságokat alakítottak, amelyek a koncessziós ajánlatok előzetes szakmai és politikai véleményezéséért, illetve azok továbbításáért feleltek. Az LKB első elnöke G. L. Pjatakov lett, akit 1925-től L. D. Trockij követett egészen 1927-ben bekövetkező leváltásáig.²⁶

Mivel a munkájuk nagyrészt külföldiekhez, illetve külföldi nagyvállalkozókhoz kötődött, az LKB, a köztársasági koncessziós bizottságok és a számos egyéb állami koncessziós szerv, illetve apparátusaik politikai felügyeletére a politikai belbiztonsági szerv, a Rendkívüli Bizottság (VCSK–OGPU) Gazdasági Igazgatóságát rendelték ki, amely sok esetben éles kritikát fogalmazott meg az LKB működésének elégtelensége miatt.²⁷ Nyilvánvalóan csak a döntéshozatal menetét lassította, hogy a kereskedelmi kirendeltségek koncessziós bizottságai, az LKB és az OGPU véleményezése nyomán a végső döntést a párt- és egyben az államapparátus szervezeti hierarchiájának legfelső csúcán, az OK(b)P KB Politikai Irodájában (Politbüro) hozták meg, az előkészített koncessziós szerződéseket itt hagyták jóvá. Nem egy precedens volt arra nézve, hogy a PB fékezte vagy befolyásolta a döntésére váró előterjesztések megvalósítását.²⁸

A koncessziós politika javítására és serkentésére a Politikai Iroda 1924. november 27-én egy önálló bizottság életre hívásáról döntött, amelynek vezetőjévé a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettesét, A. I. Rikovot deználták. A bizottság összehívását és működését nyilván a koncessziós ajánlatok számának zuhanása indokolta. A későbbiek folyamán csak „Rikov-bizottságként” funkcionáló szerv feladatául a koncessziós politika addigi eredményeinek megvonását és esetleges hiányosságainak kivizsgálását jelölték meg. A grémium 1925. június 10-én tette le jelentését a Politikai Iroda asztalára. A dokumentum megállapította, hogy a koncessziós politika pozitív szerepet játszott a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak kialakításában, de az ország termelőerőinek fejlesztésében nem hozott kézzelfogható eredményeket, és a költségvetésnek a koncessziós üzemek működéséből remélt bevételei is elmaradtak attól a szintől, amit annak idején e politika meghirdetésekor kitűztek. A bizottság a koncessziók gazdasági sikertelenségét elsősorban a koncessziós szervek apparátusának működési hiányosságaival, illetve a döntéshozatali mechanizmusba épített fékek meglétével, a túlságosan bürokratikus eljárásokkal magyarázta. Leszögezték, hogy a helyi koncessziós szervek apparátusai nem sajátították el a nyugati üzleti logikát, ezért meglehetősen bizalmatlanul, sőt néha ellenségesen viszonyulnak a külföldi befektetőkhez, vagy a már termelő vállalataikhoz, túlzó követelésekkel állnak elő velük szemben, illetve a koncessziós szerződések engedélyezésének túl sok állami hivatalon kell végighaladnia, ezért feleslegesen hosszúra nyúlik az eljárás.²⁹

A Szovjetunió koncessziós politikájára azonban végső soron a legnagyobb csapásokat az idő múlása mérte. Noha 1928. augusztus 16-án a Népbiztosok Tanácsa új intézkedéseket fogantatosított a koncessziós politika regenerálására és serkentésére, és hivatalos orgánuma, az Izvesztyija november 6-i számában közzétette a koncesszióba bocsátandó több tucat vas-, fém-, gép- és építőipari állami vállalat listáját,³⁰ 1928-tól újabb szerződések megkötésére mégsem került sor,³¹ csak esetleg az érvényben lévő szerződések módosítására. Sőt, ettől kezdve a jellemzőbb tendencia inkább az lett, hogy a szovjet hatóságok a szerződések hatályának lejártá után felszámolták, vagy állami kezelésbe vették a még fennálló koncessziós vállaltokat, üzemeket, bányákat. Az addig már egyébként is szisztematikusan megkezdett felszámolások ütemes lezárására a Politikai Iroda 1930. február 25-én kelt határozata is felhatalmazta az illetékes szerveket.³² Noha 1929–1930 folyamán még voltak olyanok, mint például B. Sz. Sztomonjakov, a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség egykori vezetője és külügyi népbiztoshelyettes, akik főként politikai megfontolásokból célszerűnek látták volna a felszámolási folyamat gyors ütemének visszafogását, 1929 és 1930 között a bolsevik vezetés viszonyulása a koncessziókhoz már nem változott meg. Ennek magyarázata egyértelműen a szovjet gazdaságban bekövetkező fordulatban rejlik.

Az 1929-ben meghirdetett első ötéves terv ugyanis jelentős sikereket eredményezett a szovjet gazdaságban, s érezhetően növelte az ország gazdasági potenciálját. Az 1927–1928 folyamán az országban megkezdődő hatalmas építkezések és infrastrukturális beruházások, majd az első ötéves terv nyomán 1929–1930-ban már érezhető gazdasági mobilizáció azt a benyomást erősítette meg a bolsevik vezetésben, hogy a különben is csak részeredményeket produkáló koncessziós politikára a továbbiakban nincs szükség, s az ország a saját lábára állva véghezviheti az ipari termelés modernizációját és a teljes iparosítást. Ismert tény továbbá, hogy az ötéves terv végrehajtásával a szovjet kormány egyúttal gazdasági szerkezetváltást is végre kívánt hajtani az ország gazdaságában még az „új gazdaságpolitikától” (NEP) örökölt, s mindaddig jelen lévő többpiériú struktúra (külföldi magántőke, kistulajdon, szövetkezeti tulajdon, állami

tulajdon) likvidálásával. A „nagy áttörés” gazdasági eredményeinek érzékeltetésére néhány adatot hozunk fel: 1933-ban, amikor J. V. Sztálin pártfőtitkár bejelentette az öt éves terv idő előtti teljesítését, a gyáripari termelés indexe – egyes kutatók szerint – 21%-kal emelkedett, az 1929. évihez képest 3,5-ször több tőkét fektettek az ipari termelésbe, és az iparban dolgozó munkások létszáma 3,7 millióról 8,5 millióra nőtt.³³

A koncessziós politika kudarcainak elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni még egy tényezőt, nevezetesen a globális gazdaságot 1929–1933 között megrengető hatalmas válságot, ami leginkább a külföldi tőkések számára érezte a hatását. A krízis következtében a nyugati pénzpiacra emelkedtek az általuk felvehető hitelek kamatai is, a dollár, a font és a márka árfolyama, és a pénz aranyhoz viszonyított értéke is jelentősen megcsappant. A koncessziós termelésből korábban kivonható átlagban 20–35% közötti tiszta haszon az exportlehetőségek szűkülése és a valutaárfolyam csökkenése miatt érezhetően redukálódott, ezért a tőkések tekintélyes része magától is befektetett összegeinek kivonása és a szovjet piacról történő kivonulás mellett döntött.³⁴

Az 1930-as években a koncessziós vállalatok száma folyamatosan csökkent: az LKB kimutatásai szerint 1931-ben még 37, míg 1937. január 1-jén már mindössze csak 5 ténylegesen működő koncessziós vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunió területén. Ez év december 14-én megszüntették az okafogyottá vált Legfőbb Koncessziós Bizottságot is, s az addig még vegetáló cégek felügyeletét a Külkereskedelmi Népbizottságra ruházták át.³⁵ A történeti irodalom adatai eltérnek arra vonatkozóan, hogy az utolsó koncessziós vállalatot mikor számolták fel: Szergej Hromov történész úgy véli, hogy az utolsó, egy japán tőkeerővel működő cég 1944-ig állt fenn,³⁶ míg Rem Belouszov közgazdász kutatásai szerint a renegátnak számító Északi Távíró Társaság még a világháborút is túlélte, s csak 1946-ban államosították.³⁷

Az orosz történetírás mára egyértelműen kiderítette, hogy a koncessziók részaránya rendkívül alacsony volt a Szovjetunió teljes gazdasági termelésén belül. A szovjet iparba az 1927–1928. gazdasági évadban mintegy 7 milliárd 878 millió rubelt invesztáltak, amiből mindössze 45,3 millió rubel, vagyis az összes befektetett pénzeszeg 0,57%-a esett a külföldi koncessziókra. Igaz, ez a periódus már a koncessziós politika leáldozásának ideje volt. Ugyanerre a következtetésre juthatunk ugyanakkor is, ha a korábbi időkben a koncessziós ipari üzemek részesedését vizsgáljuk a bruttó nemzeti össztermék létrehozásából: 1924–1925-ben ez az érték 0,2%, 1925–1926-ban 0,3%, 1926–1927-ben 0,4%. A kormány bevételei a koncessziós vállalatok által az államkasszába fizetett jutalékokból (adók, jövedelemrészesedés) szintén szerénynek mondhatók: 1925–1926-ban 11,5 millió, 1926–1927-ben 16,1 millió rubel. Bár szintén az igazsághoz tartozik, hogy például az 1926–1927. gazdasági évadban részarányukat tekintve a koncessziós üzemek az ország összes termelési egységének 0,5%-át tették ki, egyes iparágakban viszont ennél jóval magasabb értékek lehettek. Így 1922–1927 között a Szovjetunió réztermelésének 11,8%-a, aranytermelésének 20–30%-a, mangánérctermelésének 40%-a, ezüst- és ólomtermelésének 62,2%-a koncessziós konstrukcióban működő bányákból származott. (1926–1927-ben az ipari koncessziók közel felét, 48,5%-át a bányászati ipar alkotta.) 1928–1929-ben az ipari, mezőgazdasági és bányászati koncessziós üzemekben körülbelül 37 ezer munkás dolgozott, ami az ország teljes munkaerejének alig 0,7%-át tette ki.³⁸

Látszatra a külföldi magántőke jelenlétének és működésének engedélyezése a szovjet gazdaságban teljesen antagonisztikusnak tűnik, vagy legalábbis viszonylagossá teszi a bolsevik rezsim államszocialista jellegét. Ez a rezsim azonban konszolidációja

érdekében rákényszerült némi alkalmazkodásra a piaci folyamatokhoz, illetve az 1920-as évek első felében szükségessé vált számára a taktikai együttműködés az általa elutasított tőkés világgal, és az azt reprezentáló magántőkével. A koncessziós politika célkitűzéseit és működését tekintve jól illeszkedett az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló NEP rendszerébe, amely szintén teret engedett a piaci folyamatoknak, és lehetővé tette, hogy bizonyos ágazatokban, például az iparon, mezőgazdaságon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön. Ez annak ellenére is így van, hogy a koncessziók engedélyezésének, kiszolgáltatásának és felügyeletének rendszere a NEP-től független gazdaságpolitikai mechanizmusként érvényesült, és önálló végrehajtó szervezeti hierarchiával bírt. Csakúgy, mint a bolsevik vezetés, ha érdekei úgy diktálták, a magántőke is könnyűszerrel le tudta küzdeni az ideológiai korlátokat, bár mint láttuk, a Szovjetunióban az érvényesülése előtt álló egyik legfőbb nehézséget a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanság és az ebből fakadó bürokratikus akadályok jelentették. A bürokratikus fékek mellett a koncessziós vállalatok működésével szemben támasztott gazdaságszervezési követelmények, illetve üzleti és pénzügyi korlátozások is rendkívüli mértékben megnehezítették azok integrációját a szovjet gazdaság rendszerébe. Ráadásul a nagy világgazdasági válság tapasztalatai arra utalnak, hogy a külföldi tőkeerővel működő koncessziós vállalatok beilleszkedési problémáinak külső okai is voltak. A gazdasági világválság által keltett globális megrázkódtatások ugyanis nagyrészt érintetlenül hagyták az 1929-től kierőszakolt fellendülésnek induló szovjet gazdaságot, míg a szovjet földön termelő tőkés vállalkozások, amelyek pénzügyi eredetük és financiaális hátterük, illetve üzleti filozófiájuk és kötődéseik miatt mintegy idegen testként voltak jelen a Szovjetunióban, sokkal érzékenyebben reagáltak a világgazdasági trendekre és a világgazdasági kondíciók változásaira. A Szovjetunió koncessziós politikáját rengeteg belső ellentmondás feszítette, ezért anélkül, hogy mérhetően hozzájárult volna a gazdaság tőkésítéséhez és modernizációjához, vagy egyáltalán a szovjet államháztartás szempontjából különösebb eredményeket produkált volna, az 1920-as évek végén bukásra lett ítélve.

Az amerikai eset

Az orosz történetírás a koncessziós politika jellemző eseteiként emlegeti az Armand Hammer amerikai vállalkozóval kötött koncessziós szerződéseket. Az első világháború előtt Hammer két bátyjával egyetemben egy oroszországi vegyipari cég tulajdonosa volt, de a gyárat még a háború idején, a bolsevikok hatalomra kerülése előtt eladták, így azt nem Hammerék kezéből államosították. Hammer 1921-ben tért vissza Moszkvába, ahol a Külkereskedelmi Népbiztosság engedélyével létrehozta az Alamerico (Allied American Corporation) nevű, New York-i székhelyű cégének helyi kirendeltségét. A koncessziós politika történetének második szerződését ezzel a céggel kötötték meg 1921. október 29-én.³⁹ Ennek értelmében az amerikai vállalkozó négy évre bérbé vehette az építőipari alapanyagként használt azbeszt Dél-Urál vidékén levő gazdag lelőhelyeit, cserébe köteles volt helyben felvenni 1200 munkást, és a helyi munkaerő alkalmazásával és fejlett termelési eszközök igénybevételével beindítani a polgárháború idején leállt termelést a bányákban. Ezen túlmenően egymillió pud élelmiszeripari terméket is be kellett hoznia az országba,⁴⁰ amelyből 100 ezer pud Petrográdnak jutott, a maradék részt a Dél-Urál vidékén kellett elosztania. A kitermelt azbeszt 10%-a és a tiszta nyereség 50%-a az amerikai befektetőt illette.⁴¹

Az orosz (egykori szovjet) forrásokból tudjuk, hogy Lenin különös figyelmet szentelt az amerikai befektető és cége tevékenységének, folyamatosan igyekezett elébe menni Hammer kéréseinek, és több olyan eset is ismert, amikor Lenin személyes közbenjárására mozdították elő vállalkozásának sikerét. 1922-ben az első számú szovjet vezető javaslatára egy ízben még a Politikai Iroda is elfogadott egy olyan határozatot, amelynek értelmében külön támogatást nyújtottak neki.⁴² Ez a fajta előzékenység a Hammer család iránt nem volt véletlen, ugyanis még 1907-ben Lenin a stuttgarti szocialista kongresszuson személyesen találkozott Hammer apjával, Juliusszal. Emellett Armand állandó kapcsolatban állt az USA Szocialista Munkáspártjával, majd az amerikai kommunistákkal, sőt a későbbiek folyamán ő volt az, aki a Kominterntől az amerikai kommunista mozgalom számára előírányzott szubvenciót bizalmasan eljuttatta az USA-ba.⁴³

Annak ellenére, hogy Lenin nyilván személyes és politikai okokból rendkívül előzékenyen viselkedett az amerikai befektetővel és családjával szemben, az orosz történeti irodalom értékelése szerint Hammernek nem volt ennyire egyértelműen pozitív a szerepe a szovjet gazdaság reorganizációjában. Még szerződésének 1925. évi lejártának határideje előtt egy újabb ajánlattal fordult az LKB-hoz az Ob és az Irts folyók mentén lévő hatalmas szibériai erdőségek faanyagának feldolgozására. Grandiózus elképzelései szerint a koncessziós szerződést 50 évre kötötték volna, és mintegy 5–10 ezer gyeszjatyina területű erdővidék kitermelésére kapott volna jogot.⁴⁴ A tervettről készített szakértői vélemény ugyanakkor úgy vélte, hogy ezzel Hammer olyan mértékben kihalozta volna a szovjet föld természeti kincseit, hogy az már veszélyeztette volna nemcsak az ott honos lakosság megélhetését, hanem a szovjet népgazdaság érdekeit is, ezért az LKB elutasította azt.⁴⁵ Hammer egyébként üzleti filozófiájaként valóban azt vallotta, hogy a koncessziós vállalatok sikeressége a fejlett nyugati technológia alkalmazása, a munka szervezettsége és a tőkeerő mellett attól is függ, hogy a vállalkozó képes-e magasan kvalifikált munkaerőt vonzani külföldről a vezető pozíciók betöltésére. Későbbi koncessziós vállalatában maga is nagy számban alkalmazott külföldi munkaerőt, és nemcsak amerikai, hanem német és angol állampolgárokat is.⁴⁶

1925. szeptember 22-én a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta a Hammerrel kötött, 10 évre szóló koncessziós szerződést irodaszerek (tollak, ceruzák, papíryanag stb.) gyártására. A vállalat mintegy 800 munkást foglalkoztatott, az adminisztratív állomány szinte kizárólag külföldiekből került ki. Termékeinek 20%-át külföldre, főként Ázsiába exportálta. A szovjet sajtó 1927 nyarán arról kezdett cikkezni, hogy Hammer vállalata menedéket nyújt az egykori földesuraknak, gyáriparosoknak és cári tisztek leszármazottainak. A probléma valójában az lehetett, hogy a cég óriási konkurenciát jelentett az irodaszereket gyártó szovjet üzemek számára, s a lakosság inkább az ő cége által előállított drágább, de jobb minőségű termékeket vásárolta, ezért Hammer óriási profitot vihetett ki az országból. A szovjet gazdasági szaksajtó közölte az amerikai vállalkozó cégének mérlegét az 1927. szeptember 1-jei állapot szerint: a cég alaptőkéje 710 ezer rubelt tett ki, a bevételei az 1926–1927. gazdasági évadban ugyanakkor 3 millió 360 ezer rubelre rúgtak. Ebből mintegy 1 millió 840 ezer rubelt fizetett a szovjet államnak adó, illetve a koncessziós szerződésből a szovjet államnak járó részesedés gyanánt, így a tiszta haszna ekkor elérte az 1 millió 520 ezer rubelt. Ez a befektetett tőkemennyiség körülbelül 213%-ának felelt meg. A szovjet forrásokból kiderül, hogy a következő gazdasági évadban Hammer tiszta profitja még ezt is jócskán felülmúlta: mintegy 1 millió 970 ezer rubelt vághatott zsebre.⁴⁷

A szovjet kormány a Hammer fő konkurensének számító „Moszpoligraf” nevű szovjet állami vállalat gazdasági pozíciói védelme érdekében igyekezett fokozatosan megszorítani az amerikai üzletember tevékenységét. Az amerikai vállalkozó ekkor már nem érezhette maga mögött Lenin támogatását. Egyrészt megpróbálták a „Moszpoligraf” üzleti működését korszerűbbé tenni, például jobb minőségű gyártási alapanyagok beszerzésével, külföldi kiküldetésekkal és szakemberképzéssel, külföldi technológia elsajátításával és meghonosításával, illetve a reklámra költött összegek növelésével.⁴⁸ A szovjet forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy mi lehetett a fő oka annak, hogy a Hammer-féle vállalat 1929 folyamán hirtelen hullámvölgybe került, az mindenesetre biztos, hogy már 1929 őszére adóhátralékot halmozott fel, ezért a szovjet kormányzathoz fordult hitelekért vagy tőkerészesedésének kivásárlásáért. Valószínűnek tartjuk, mivel a szovjetek a koncessziós szerződésben foglaltakat nem változtathatták meg egyoldalúan, megemelték a külföldi befektetők által az államnak fizetett adók összegét. Ezzel az intézkedéssel elérték azt, hogy Hammer ellehetetlenüljön, ugyanakkor így a szovjet kormány is csapdába került, hiszen ha nem adott hitelt a cég működésének regenerálásához, akkor a szerződés határidejének lejárta előtt egyoldalúan likvidálnia kellett volna a vállalatot, amiért a vállalkozó a befektetett tőkéjének megtérítését követelhette.

A Népbiztosok Tanácsa végül 1929. október 8-án hozott határozatot a cég felszámolásáról, és a Hammernek fizetendő kompenzáció összegét egymillió rubelben szabta meg. A Külügyi Népbiztosság ugyanakkor nem értett egyet a döntéssel. Külpolitikai érdekekre hivatkozott, s azt állítva, hogy Hammer vállalata az egyetlen amerikai tőkeérdekeltségű koncessziós vállalat a Szovjetunióban, és megszüntetése rossz benyomást keltene az amerikai üzleti és rajtuk keresztül politikai körökben, ezért javasolta, hogy a céget alakítsák át szovjet–amerikai vegyes gazdasági társasággá, amelyben a részvényeket fele-fele arányban birtokolta volna az amerikai vállalkozó és a szovjet állam.⁴⁹ A Népbiztosok Tanácsa ugyanakkor továbbra is ragaszkodott a vállalat megszüntetéséhez, s mindössze annyi engedményt tett, hogy a korábban megállapított kompenzáció összegét, amit Hammer vitatott, 1 millió 660 ezer rubelre emelte. A Népbiztosok Tanácsa végül 1930. április 1-jén hagyta jóvá a rövid idővel azelőtt az LKB által Hammerrel aláírt megállapodást, amely kimondta az 1925 őszén kötött koncessziós szerződés semmisnek nyilvánítását és Hammer tulajdoni hányadának kivásárlását, illetőleg a cég teljes állami tulajdonba vételét.⁵⁰

A német eset

A mezőgazdasági koncessziókra jó példát szolgáltat a német acélipari óriás, a Krupp-konzern befektetési kísérlete a Szovjetunióban. A Krupp Művek a 19. század végétől a világ egyik legnagyobb acélipari vállalata volt, amely az azonos nevű, Ruhr-vidéki eredetű iparosdinasztia tulajdonát képezte. A cég élén a két világháború közötti időszakban Bertha Krupp állt, aki férjével együtt jelentős pozíciókat szerzett a kohászatban, a hadiiparban és a vasútépítésben, s a cég a későbbiek folyamán a német hadsereg legnagyobb szállítójává vált. A forrásokból kiderül, hogy a szovjet gazdasági szakemberek maguk is meglepődtek amiatt, hogy a nehéziparba beágyazódott vállalatóriás 1922 tavaszán a mezőgazdasági koncessziók iránt mutatott inkább érdeklődést.⁵¹ A Krupp-konzern az 1922. március 23-án kötött koncessziós szerződésben vállalta, hogy a Rosztovtól délre eső, az Észak-Kaukázus térségében található, mintegy 27 ezer 250 hektár kiterjedésű sztyeppevidéket fokozatosan, 12 gazdasági szezón alatt műve-

lésre alkalmassá teszi. A Krupp-vállalat által haszonbérbe vett földterület majdnem teljesen üres sztyeppe volt, néhány, a polgárháborúban tönkretett gazdasági építménnyel. A német konszern főként gabonaneműek termesztésére vállalkozott ezen a kietlen vidéken, és a feldolgozás, tárolás megszervezésére egy hatalmas mezőgazdasági kombinátot is létrehozott „Gigant” („Óriás”) néven. Ez lett az egyik legnagyobb mezőgazdasági koncessziós vállalkozás a Szovjetunió területén.⁵² A betakarított termény 20%-a a befektetőt illette.⁵³

A Krupp Művek mezőgazdasági koncessziójának megítélése alapvetően pozitív volt. 1923. március 10-én G. L. Pjatakov a J. V. Sztálinnak készített feljegyzésében azt állította, hogy a Krupp és a hozzá hasonló mezőgazdasági koncessziók fejlett termelési kultúrát honosítanak meg szovjet földön.⁵⁴ Ugyanez a kedvező vélekedés fogalmazódott meg az LKB egy évvel később elkészített soros beszámolójában, amelyben a koncessziókat felügyelő főhatóság példaértékűnek értékelte a Krupp tevékenységét azért, mert modernizálja a kezdetleges termelési struktúrát, s támogatja a vidéken élő parasztságot (traktorokkal, vetőmagokkal). A dokumentum állítása szerint a Krupp ekkoriban még az általa bérelt termőterület 100%-os kiterjesztésére is javaslatot tett.⁵⁵

Nemsokára kiderült azonban, hogy a bérelt földterület gabonaneműek termesztésére nem annyira alkalmas, vagy legalábbis nagyon alacsony hozamok érhetőek el. Az 1926–1927. gazdasági évadban a Krupp a mezőgazdasági géppark korszerűsítése és a termelési kultúra fejlesztése ellenére a bérbe vett földterület mindössze 13%-át tudta bevetni és szántóterületté alakítani, amivel jócskán elmaradt a koncessziós szerződésben általa vállalt ütemezéstől. A Krupp-konzern ezért a szerződés módosítását kérte úgy, hogy a gazdálkodásban a szárazságot jobban tűrő, igénytelenebb használatok tenyésztésére válthasson. Noha a szovjet kormányzat azt állította, hogy a szerződés megkötése előtt sem a befektető, sem az LKB nem tájékozódott a helyszínen, és nem mérte fel kellőképpen a terület földrajzi adottságait és klimatikus viszonyait,⁵⁶ egyes orosz történészek kutatásai ezzel ellentétben inkább arra engednek következtetni, hogy általában véve a mezőgazdasági, ipari és bányászati koncessziók esetében igazából a helyi hatóságok is vonakodtak az előzetes terepszemle lehetővé tételétől.⁵⁷

A szerződés módosítására végül is 1927. szeptember 9-én került sor, amelyet már nem is a Krupp írt alá, hanem a mezőgazdasági koncesszió üzemeltetésére általa létrehozott és felügyelt önálló gazdasági társaság, a „Manics”. Az új szerződés értelmében a Kruppnak 1931. január 1-jéig legalább 3 millió rubel értékben kellett befektetnie a gazdasági társaság felszerelésébe és termelésének beindításába. A bérbe vett földterület korábbi nagysága megmaradt úgy, hogy körülbelül 22 ezer hektáron legeltetést végeztek, és csak 5 ezer hektárt tartottak meg a gabonaneműek termesztése számára. A német szerződő fél kötelezte magát, hogy a juhállományt 1935-re 36 ezer egyedre növeli. A szovjet államra eső részesedés, amelynek fizetése alól az első három évre a német cég haladékot kapott, a korábbi szerződésben foglaltaknál kedvezőbb volt, a mezőgazdasági kombinát bevételeinek 10%-a.⁵⁸ A juhállomány növelése nem haladt azonban a kívánt mértékben, sőt az újjáalakított vállalat inkább veszteséget termelt, amelynek mértéke 1928. október 1-jére már elérte a 2,3 millió rubelt. A német befektető ezért a vállalat likvidációját javasolta, de Hammer céggel ellentétben, ebben az esetben a szovjet vezetés inkább a vegyes társasággá alakítás mellett döntött. Ennek eredményeként 1928. szeptember 21-én megalakult a „Manics-Krupp Orosz–Német Mezőgazdasági Társaság”, s a társaság vezetése fokozatosan a szovjet kormányzat kezébe csúszott át, úgy, hogy közben a német érdekeltség tökeghányada a társaságban maradt.⁵⁹ Nyilván a német–szovjet politikai kapcsolatban a Hitler hata-

lomra jutása után beálló kedvezőtlen változásokkal is összefüggésben állt, hogy a szovjet államháztartási szervek 1934 őszén ennek az immáron vegyes gazdasági társasági formában működő vállalatnak a maradványait is felszámolták.⁶⁰

A magyar eset

Eddig egyáltalán nem volt ismert a hazai és az orosz történeti irodalomban, hogy volt egy olyan eset is, amikor egy magyar üzleti érdekeltség igyekezett koncessziót szerezni a szovjet ipari termelésben, és így piaci részesedéshez jutni a hatalmas gazdasági kapacitásokkal rendelkező országban. A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség 1923. február 2-án arról értesítette az LKB-t, hogy egy befolyásos magyar tőkésekől álló, kormányzati hátszelet is élvező üzleti összefonódás koncessziós ajánlattal kereste meg őket. A dokumentum a csoport tagjai között említette Diósy Ödönt, a Kereskedelemügyi Minisztérium tisztviselőjét, László Sándort, a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. vezérigazgatóját, Klein Gyulát, a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) ügyvezető igazgatóját és Fenyő Miksát, a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatóját.⁶¹ A négy üzletember közötti kapcsolati háló viszonylag könnyen feltérképezhető. A MÁH ügyvezető igazgatói székét elfoglaló Klein egyben a Hofherr–Schrantz önállósult magyarországi leányvállalatának alelnöki posztját is betöltötte, sőt a jelentős gazdasági súlyt képező Ganz-Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatótanácsának egyik tagja volt. Nem mellékes az sem, hogy a Hofherr–Schrantz magyarországi ága és a Ganz-Danubius a MÁH érdekeltségébe tartozott, akárcsak olyan nagynevű és nagy múltú ipari vállalatok, mint a Ganz Villamossági Gyára, a Fegyver- és Gépgyár Rt. vagy a Láng Gépgyár Rt. Diósy pályafutásáról annyi tudható, hogy a világháború idején a MÁH által 1915-ben alapított, ipari és mezőgazdasági cikkek forgalmazó Haditermény Rt. berlini kirendeltségének vezetője volt, majd az 1920-as években a Kereskedelemügyi Minisztériumba került. Fenyőről – akit László és Klein már csak a GYOSZ élén elfoglalt vezető pozíciója miatt is ismerhetett – a jelentés megemlítette, hogy részvényein keresztül mindkét Ganz-gyárhoz kötődik. Diósy aziránt érdeklődött Berlinben, hogy a felsorolt üzletemberek milyen feltételek mellett vehetnének részt az Ukrajna déli részén, a Bug-öbölben fekvő Nyikolajev város két hajógyára (Ruszsud, Naval) termelésének beindításában és kiaknázásában, vagyis hogyan nyerhetnének koncessziót a gyárak üzemeltetésében.⁶²

A cári Oroszország fennállása idején három hajóépítő üzemet is létesítettek Nyikolajevben. Az első a döntően kereskedelmi hajókat gyártó Naval, a második a hadihajókat (naszádokat, rombolókat, aknarakókat) gyártó Ruszsud, míg a harmadik a tengeralattjárók gyártására specializálódott Baltjika volt. A három üzem együttesen Európa egyik legnagyobb, mintegy egymillió m² kiterjedésű hajóépítő objektuma volt, gyártó- és szerelőműhelyei egy hatalmas központi csarnokból ágaztak le. A háború előtt a három üzem mintegy 18 ezer munkást foglalkoztatott. Leginkább csak a magyar levéltári dokumentumokból derül ki, hogy nem véletlenül vetettek szemet a magyar üzletemberek a nyikolajevi hajógyárakra. Az első világháború idején az Ukrajnát megszálló német hatóságok lefoglalták a stratégiai ipari létesítményeket, és megkezdték a műszaki berendezések leltárba vételét. 1918 nyarán a MÁH megbízásából a helyszínen járt László Sándor, abból a célból, hogy kipuhatolja, milyen esélye lenne a MÁH-nak és az érdekeltségébe tartozó vállalatoknak arra, hogy még a szintén pályázó német konszernnek előtt tulajdonukba vegyék az ipari objektumokat, vagy azok egyikét.⁶³ A

hadi helyzet változása, illetve a német csapatok kivonulása után azonban a szovjet hatóságok vették birtokukba a várost és stratégiai üzemeit, ezért ez a kezdeményezés akkor nem lehetett eredményes.

Az LKB moszkvai központjában azt kérték a berlini kereskedelmi kirendeltségtől, hogy küldjön részletes információt a jelentésében említett személyekről és cégeikről annak érdekében, hogy ajánlatukat tüzetesen megvizsgálhassák. A március 6-ra elkészült információs anyagban a Hofherr–Schrantzról megállapították, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban jelentős pozíciókat szerzett vállalat magyarországi üzemei a háború után izmosodtak meg annyira, hogy túlnőttek a vállalat bécsi ágán. „Gépei jó hírnévnek örvendenek, és jól ismertek Ukrajnában és Dél-Oroszországban” – szögezte le az elemzés. A MÁH-hal kapcsolatban leírták, hogy az Angol–Magyar Bankkal együtt a legjelentősebb pénzintézet Magyarországon, s míg utóbbi az angol tőke érdekeltségébe tartozik, addig előbbi a Rotschild-csoport tagja, és inkább a francia tőke támogatja. A koncessziós ajánlatról az LKB több felső államigazgatási szerv és szakhatóság véleményét is kikérte, így a Legfelső Népgazdasági Tanácsét, a Külügyi Népbiztosságét, a Tengerhajózási Népbiztosságét, a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosságét, a Földművelésügyi Népbiztosságét, valamint a Forradalmi Katonatanácsét, bár az április 5-én meghozott döntésében alapvetően a három előbbi, inkább politikai és biztonságpolitikai indíttatású szakvéleményére hivatkozott, amelyek a koncessziós ajánlat teljesítése előli elzárkózást kérték. A Külügyi Népbiztosság nevében M. M. Litvinov népbiztoshelyettes kifejtette, hogy részükről nincs akadálya magyar cégekkel való tárgyalásnak és üzletkötésnek. Am kikötötte: „Üzletek esetén – amelyek a magyarok számára nagy jelentőségűek – javasoljuk, hogy a szerződés életbelépéséhez az orosz és magyar kormány hivatalos kapcsolatba lépését szabják feltételül.” A Tengerhajózási Népbiztosság sem tartotta elfogadhatónak az ajánlatot, mivel úgy vélte, hogy a Szovjetunió fekete-tengeri hadihajógyártása csak ezekben a gyárakban valósul meg, ezért átadásuk külföldi tőkéseknek veszélyeztetné a hadihajógyártás biztonságát. Azonos álláspontra helyezkedett a Legfelső Népgazdasági Tanács is, amely a nyikolajevi hajógyáraknak az ország védelmi rendszerében betöltött jelentős szerepével érvelt. A társhatóságok közül ezzel ellentétes véleményt egyedül a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosság fogalmazott meg, amely – alapos gazdasági hatástanulmányok elkészítése esetén – nem zárta ki a magyar tőke bevonásának lehetőségét a gyárak fejlesztése érdekében. Az LKB a többségi vélemény alapján elutasította az ajánlatot.⁶⁴

Noha a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok kibontakozását nem befolyásolták olyan problémák, mint például az adósságok és az államosított ingatlanok ügyei, amelyek a Szovjetunió és egyes nyugati tőkés államok közötti gazdasági viszonyt súlyosan megterhelték az 1920-as években,⁶⁵ az elutasítás elsődleges oka mégis politikai természetű volt, mégpedig a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok elégtelensége. Mint említettük, a szovjet diplomáciai vezetés az 1924. évi „első elismerési hullám” előtt sem járult hozzá nagyobb jelentőségű gazdasági beruházásokról vagy árumegrendelésekről folytatott tárgyalásokhoz olyan államok tőkés képviselőivel, amelyek nem álltak szerződéses viszonyban a Szovjetunióval, tehát nem kötöttek vele kereskedelmi keretegyezményt, és ezzel de facto nem ismerték el. Ez volt az a tényező, ami a leginkább kérdésessé tette a magyar tőkés érdekeltségek nyereségszerzésének lehetőségét a szovjet piacon. A másodlagos ok biztonságpolitikai jellegű volt: a szovjetek nem kívántak koncesszióba bocsátani stratégiai vállalatokat, így hadiüzemeket. Ráadásul a nyikolajevi hajógyárak viszony-

lag sértetlenül átvészelték az 1917. évi forradalmak után bekövetkező nagy társadalmi kataklizmát, olyannyira, hogy 1922–1923 fordulójára már megkezdheték háború előtti rendelkezéseik teljesítését. Az LKB és vele együtt az illetékes szakhatóságok egyáltalán nem vizsgálták meg behatóan az ajánlattevő magyar cégcsoport gazdasági referenciáit és pozícióit: tőkeerejét, piaci helyzetét, és azt, hogy a hajógyárak koncesszióba bocsátása esetén milyen eszközöket fektetne az üzemek termelésének beindításába. A Legfelső Népgazdasági Tanács válaszából ennek ellenére kiérezhető, hogy a politikai és biztonságpolitikai okok mellett lehetett még egy harmadik, gazdasági-financiális természetű oka is az elutasításnak: a szovjet államháztartási szerv úgy vélte, hogy egy koncessziós versenyztetés esetén a magyar tőkésék nem lennének képesek ringbe szállni hatalmas német, angol vagy amerikai riválisaikkal.

Jegyzetek

¹ A háborús cselekmények (világháború, polgárháború, nemzetközi intervenció) által okozott nemzetgazdasági károk részletes adatait ld. *R. A. Belouszov: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii: XX vek. Knyiga 2. Cserez revolucijia k NEPu. Moszkva, 2000. 124–147.*

² *J. P. Bokarjev: Rosszizszkaja ekonomika v mirovoj ekonomicseszkoj szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX v.). In: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii XIX–XX v.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 456. Az orosz szakirodalomban rábukkanhatunk ettől eltérő adatokra is. A cári kormányok által felvett kölcsönökre ld. még: *J. Petrov: Rosszizszkaja ekonomika v nacsale XX v. In: Rosszija v nacsale XX veka. Otv. red. A. Ny. Szaharov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 189.**

³ *Sz. Sz. Hromov: Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR. Isztoricseszkiy ocserk. Dokumenti. Csaszty I. Moszkva, 2005. 7.*

⁴ *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR (1920–1930 gg.). Dokumenti i matyeriali. Red. M. M. Zagorulko. (Otyecsesztvennij opit koncesszij. Tom II.) Moszkva, 2005. 8.*

⁵ A dekretum teljes szövegét ld. uo. 39–40.; *Hromov: i. m. T. I. 121–122.*

⁶ *Zagorulko: i. m. 8–9.*

⁷ *Belouszov: i. m. 375.*

⁸ *Zagorulko: i. m. 11.*

⁹ *V. A. Siskin: Sztanovlenie vnyesnyej polityiki poszlerevolucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztjicseszkiy mir. Ot revolucionnogo „zapadnyicseszta” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 135–139.*

¹⁰ Igaz, ezt az adatot később hivatalosan is 50 milliárdra módosították. *Hromov: i. m. T. I. 5–6.*

¹¹ *Zagorulko: i. m. 8–9.*

¹² *Siskin: i. m. 292–310.*

¹³ *Hromov: i. m. T. I. 26.*

¹⁴ *Zagorulko: i. m. 21.*

¹⁵ *Hromov: i. m. T. I. 26.*

¹⁶ *A. J. Vatlin: Vnyesnyaja polityika i Komintern 1921–1929 gg. In: Rosszija nepovszkaja. Red. Sz. A. Pavljucsenkov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 346.*

¹⁷ *Belouszov: i. m. 383–385.; Hromov: i. m. T. I. 17–19.*

¹⁸ *Zagorulko: i. m. 10–11., 18–19.*

¹⁹ *Hromov: i. m. T. I. 30.*

²⁰ *Zagorulko: i. m. 19–20.*

²¹ Uo. 12.

²² A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. június 9-én létrehozott Arcos (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyeztek be Londonban. A hamarosan hatalmas forgalmat lebonyolító cég főként beszerzésekkel foglalkozott a Szovjetunió számára. Három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. *Siskin: i. m. 98–99.*

²³ *Bokarjev: i. m. 445.*

²⁴ Erre részletesen ld. *Siskin: i. m. 182–210.*

²⁵ *Zagorulko: i. m. 14. A reparációs igények rendezetlensége a későbbiekben is mindenekelőtt az orosz kormányok háborús szerepvállalását dotálta, a szovjet földön nacionalizált tulajdonok miatt a legérzékenyebb veszteségeket szenvedő Párizs és London Szovjetunióhoz fűződő viszonyára nyomta rá a bélyegét.*

Az USA nem támogatta hatalmas kölcsönökkel a bolsevik hatalomátvétel előtti kormányokat, míg Németország és a Szovjetunió a rapallói szerződés értelmében kölcsönösen annulálta az egymással szembeni jóvátételi követeléseit.

²⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 95–101.

²⁷ *O. B. Mozohin – V. P. Jampolszkij*: „Koncesszionnaja praktika nye dala szkolko-nyibugy znacsityelnih rezultatov”. O privilecsenyii inosztrannogo kapitala v ekonomiku SZSZSZSR. 1920-e gg. In: *Isztoricseszkiy Arhiv*, 2002. 1. sz. 102–103.

²⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 20–22.

²⁹ *Mozohin – Jampolszkij*: i. m. 103–107.

³⁰ *Hromov*: i. m. T. I. 24.

³¹ *Zagorulko*: i. m. 21.

³² *Hromov*: i. m. T. I. 33.

³³ *N. Werth*: *Isztorija szovjetszkogo goszudarsztva 1900–1991*. (2-e iszpravlennoe izdanyie.) Moskva, 2003. 220–223.

³⁴ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁵ *Sz. Sz. Hromov*: *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZSR*. *Isztoricseszkiy ocserk. Dokumenti. Csaszty II*. Moskva, 2006. 85–87, 92–95.

³⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 102.

³⁷ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 27–31.

³⁹ Uo. 59.

⁴⁰ 1 pud = 16,38 kg.

⁴¹ *Belouszov*: i. m. 375–376.

⁴² Hammer sajátos módon hálálta meg Lenin pártfogását 1921-ben: egy emberi koponyát a kezében tartó plüssmajmot ajándékozott neki. Erre ld. <http://www.rg.ru/2006/10/27/dary>

⁴³ *Hromov*: i. m. T. I. 60.

⁴⁴ 1 gyeszjatyina = 10,925 m².

⁴⁵ *Belouszov*: i. m. 376–377.

⁴⁶ *Zagorulko*: i. m. 20.

⁴⁷ *Hromov*: i. m. T. I. 60–61., 378. A számadatok kerekített értékek.

⁴⁸ *Hromov*: i. m. T. II. 215–216.

⁴⁹ *Szovjetszko-amerikanszkie otosenyija. Godi nyepriznanyija 1927–1933*. *Otv. red. J. V. Ivanov*. (Rosszija. XX vek. Dokumenti.) Moskva, 2002. 213–214.

⁵⁰ Uo. 262–263.

⁵¹ *Hromov*: i. m. T. II. 159.

⁵² *Zagorulko*: i. m. 590–591.

⁵³ *Belouszov*: i. m. 381–382.

⁵⁴ *Hromov*: i. m. T. I. 228.

⁵⁵ Uo. 248.

⁵⁶ *Zagorulko*: i. m. 590.

⁵⁷ *I. B. Orlov*: *Vossztanovlenyie promislennosztyi*. In: *Rosszija nepovszkaja*. *Red. Sz. A. Pavljucsenkov*. (Rosszija XX vek. Isszledovanyija.) Moskva, 2002. 140–141.

⁵⁸ *Zagorulko*: i. m. 591.

⁵⁹ Uo. 594.

⁶⁰ *Hromov*: i. m. T. II. 106.

⁶¹ *Goszudarsztvennij arhiv Rosszjjszkoj Federacii (GARF)*, f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 1.

⁶² *Magyar Országos Levéltár (MOL)*, K 69, 760. cs. (Vegyes II. dosszié), 1922/3. sz.

⁶³ *MOL*, Z 40, 9. cs. 257. sz.

⁶⁴ *GARF*, f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 10–14, 26–38.

⁶⁵ A magyar kártérítési igények mértékére egy, a GYOSZ által 1924 nyarán elkészített összesítés alapján következtethetünk. A dokumentum megállapította, hogy az 1917. évi októberi forradalom után a szovjet állam területén államosított magyar érdekeltségek száma és a behajtandó követelések összege nem képez jelentős tételt. *MOL*, K 64, 10. cs. 1924/24. t., 404/1924. res. sz.

A KELETI KÉRDÉS KUTATÁSA AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.¹ A kifejezés röviden az európai hatalmak ellentéteit takarja a három kontinensre kiterjedő, bomló Oszmán Birodalom feletti befolyás megszerzéséért. A keleti kérdést a kialakuló világgpiac, a gyarmatokért, illetve azok megtartásáért folyó hatalmi politika tüzte napirendre, s mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott. Egészen pontosan akkor, amikor az orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsai békében (1774) Oroszország kijutott a Fekete-tengerhez, és megkapta a Dunai Fejedelemségek, valamint az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok feletti védnökség jogát. A 19. század második évtizedében jelent meg ez a kérdéskör az európai diplomáciában, és az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott.²

A Balkánnak és a közel-keleti térségnek a nemzetközi kapcsolatokban játszott meghatározó szerepéből következően a megoldásában több európai állam volt érdekelt. Az 1820-as évektől az európai közvélemény érdeklődése – főleg a görög felkelés kapcsán – megnőtt az Oszmán Birodalomban sínylődő népek iránt. Az európai nagyhatalmak gazdasági érdekei előtérbe kerültek a Közel-Keleten, és válságok, összeütközések sorát eredményezték. A keleti kérdés komplexitása, bonyolultsága folytán igen gazdag és színes, széles spektrumú szakirodalommal rendelkezik. Az európai és az orosz történészek a 19. század közepétől, az oszmán modernizáció megindulása után kezdtek foglalkozni tanulmányozásával. A keleti kérdés történéseivel foglalkozó munkák akkor még elsősorban az Oszmán Birodalom hanyatlásának és belső kríziseinek, valamint Oroszország és a nyugat-európai nagyhatalmak Oszmán Birodalomhoz kapcsolódó politikájának, felosztásának vagy egyben tartásának, illetve a nagyhatalmak rivalizálásának vizsgálatával foglalkoztak. Azóta a keleti kérdés kutatása jelentős fejlődésen ment át, azzal együtt, hogy a kutatók nemzeti, ideológiai hovatartozásuk alapján, különböző iskolák és irányzatok képviselőiként eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Mára már a forrásokon alapuló kutatómunkának köszönhetően a keleti kérdés keletkezése, fogalma, kronológiai határainak kijelölése, tartalma és részproblémáinak vizsgálata terén objektívebb és pontosabb képpel rendelkezünk. Az orosz historiográfia áttekintését, elsősorban terjedelmi okokból, a történeti keleti kérdés időszakára (a 18. század végétől az 1856-ig terjedő intervallumra) vonatkozó kutatások eredményeinek bemutatására korlátoztuk.

1825 után az orosz kabinet az európai ügyek kezelése mellett a keleti kérdés aktuális kríziseinek feloldásában aktívabbá vált. Az orosz külpolitika határozottabb keleti irányultsága, Balkán-politikájának előtérbe kerülése, a tengerszorosok birtoklásának kérdése, az orosz nemesség és polgárság gazdasági érdekeinek érvényesítése a Közel-Keleten, valamint a balkáni népek sorsa és felszabadító harcuk iránti társadalmi érzület együttesen a keleti kérdést elemző munkák számának növekedését eredményezte Oroszországban is a 19. század harmincas éveitől. A szlavofil-nyugatos vita az orosz fejlődésről, Oroszországnak a világ fejlődésében játszott szerepéről, történelmi missziójáról is megjelent a külpolitikai koncepciókban. Az orosz történészek egy része szlavofil hatásra támogatta Oroszország Balkán-politikájában a „szláv testvérek” meg-

segítését.³ A 19. század hatvanas éveitől a szlavofil elképzeléseket azonban már kemény kritika érte, a krími háború elvesztése után bevezetett reformok hatására megerősödő nemesség és polgárság – az elvi szinten megfogalmazott szlavofil elképzelést elvetve – gyakorlati tetteket várt az orosz kormánytól, határozott keleti politikát sürgett. Ebben az időszakban született meg Ny. Ja. Danyilevszkij pánszláv gondolatokat összegző műve, az Oroszország és Európa.

Az 1917 előtti orosz történetírásban először Danyilevszkij vizsgálta meg alaposabban a keleti kérdést. A krími háború után, 1869-ben megjelent munkájával, melyben egy hosszú fejezetet szentelt a probléma elemzésének, komoly hatást gyakorolt a pánszláv közvéleményre és a keleti kérdést kutató orosz történészekre is.⁴ A probléma új szempontú megközelítése Sz. M. Szolovjov⁵ és Sz. Sz. Tatyiscsev⁶ munkásságához köthető. A keleti kérdés keletkezését és tartalmát illetően eltérő véleményeket fogalmaztak meg a könyveikben. (Szolovjov: Keleti kérdés, illetve I. Sándor cár. Politika, diplomácia című munkái 1877-ben jelentek meg, Tatyiscsev: I. Miklós külpolitikája című kötete 1887-ben látott napvilágot.) Tatyiscsev – elképzelése egyébként több ponton mutat rokon vonást Danyilevszkijével – az orosz külpolitika alapos elemzése után, melyet keleti és nyugati irányultságúra választott szét, arra a következtetésre jutott, hogy a keleti kérdés genezisést, valamint az Oszmán és Orosz Birodalom között meglévő konfliktusok forrását a keresztény és a muzulmán vallás különbségében kell keresni. Ennek megfelelően a keleti kérdés vallási tartalmát hangsúlyozta, Oroszország keleti kérdésben követett expanzív politikáját „a szláv testvéreknek nyújtott segítség” jogosságával igazolta. Tatyiscsev könyvét a krími traumából kilábaló orosz külpolitika első balkáni sikere, majd az orosz diplomácia berlini kongresszuson elszenvedett sikertelensége után írta, abban az időszakban, amikor az orosz befolyás ismét érezhetően gyengült a Balkánon, amelyért Angliát és a külföldi diplomáciát hibáztatta. Az ebben az időszakban, az 1880-as években megjelent történeti munkákban egyébként a Kelet és a Nyugat szembeállítását, a történelmi személyiségek és a véletlen fontosságának hangsúlyozása dominált. A történészek a gazdasági érdekek bemutatásával nemigen foglalkoztak.

Szolovjov belevonta sajátos koncepciójába a keleti kérdést, és abban Európa és Ázsia ősi harcának egyik fázisát, „a tenger és a sztyepp” küzdelmét látta, kezdetét I. Péter azovi hadjáratától datálta.⁷ Tatyiscsevvvel ellentétben azt hangsúlyozta, hogy az orosz külpolitika nem választható szét, a keleti és a nyugati ügyek organikus egységet képeznek és összefüggnek, valamint Oroszország számára a Fekete-tenger partvidékének megszerzése, a tengerszorosok használatának biztosítása hatalmi és gazdasági szempontból egyaránt fontos volt. Kiemelte, hogy II. Katalin idején a lengyel kérdés és a török ügy összekapcsolódott, és az orosz külpolitika az európai nemzetközi viszonyok figyelembevételével formálódott.⁸

A szovjet történetírásban elsőként M. N. Pokrovszkij foglalkozott behatóan a keleti kérdéssel. A marxista elveknek megfelelően a nagyhatalmak között feszülő kibékíthetetlen ellentétek gyökereit az Oszmán Birodalomból eredeztette. 1929-ben megjelent munkáiban a keleti kérdést egy komplex, az európai nagyhatalmak gyarmatosító politikájával összefüggő probléma részeként mutatta be, azt hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmak küzdelme az Oszmán Birodalom megszerzéséért folyt.⁹ Pokrovszkij vizsgálódása során törekedett arra is, hogy a keleti kérdés stratégiai, gazdasági és politikai összetevőire fényt derítsen, és ne a vallási, azaz a keresztény és a muzulmán világ közötti különbségre tegye a hangsúlyt,¹⁰ ami igen méltányolandó. A keleti kérdésben követett orosz külpolitika megítélésében azonban több hibás következtetésre jutott.

Megalapozatlan megállapításai közül jó néhány – például: a cárizmus mindvégig a szorosok megszerzésére törekedett; az Oszmán Birodalom integritását szorgalmazó cári politika pusztán diplomáciai fogás volt; a kücsük-kajnardzsai béke és az unkiar-iszkeleszi megállapodás az orosz expanzív politika olyan eredménye volt, amely a balkáni népek életében pozitív változást nem eredményezett – a keleti kérdést kutató szovjet történészek több nemzedékére hatott.

A keleti kérdés kutatásában a Szovjetunióban jelentős változás csupán a hatvanas évek elején következett be. Ekkorra a keleti kérdés fogalmi, kronológiai, tartalmi tisztázásán túl létrejöttek azok a kutatócsoportok, irányzatok, amelyek a keleti kérdés részproblémáinak vizsgálatára specializálódtak, és máig működnek fiatal, ambiciózus történészek részvételével.

Az 1960-as évektől a történészek pontosították a keleti kérdés keletkezésének idejét, azt a 18. század második felére tették, a kialakulását az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a balkáni népek felszabadító harcával, valamint Nyugat-Európa gazdasági fejlődésével kötötték össze. A keleti kérdés történetének bemutatása helyet kapott olyan általános művekben is, amelyeket az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szenteltek. Ebből a szempontból Je. V. Tarle; V. M. Hvosztov; A. L. Narocsnyinkij: A diplomácia története számít kiemelkedő alkotásnak, mert abban a szerzők a keleti kérdés komplex bemutatására törekedtek, meghatározták a fogalmát, genezisét; kijelölték a szakaszait, és bemutatták azt is, hogy a nagyhatalmak milyen külpolitikát követtek a Közel-Keleten és a Balkánon a 18–19. század folyamán.¹¹ De mérföldkőnek számít N. Sz. Kinjapina a 19. századi orosz külpolitikát elemző kétkötetes műve is,¹² melyben alaposan foglalkozott a keleti kérdés problematikájával, valamint a többkötetes A Szovjetunió története is,¹³ mivel az orosz külpolitikát taglaló fejezeteiben, amelyeket neves kelet- és Balkán-kutatók írtak (V. M. Hvosztov; A. M. Sztanyiszlavszkaja; A. V. Fagyjev; L. I. Narocsnyickaja; I. V. Besztuzsev), központi helyet kapott a keleti kérdés történetének bemutatása.

A Balkán-kutatással és a keleti kérdéssel foglalkozó szovjet, orosz kutatók között három nagyobb csoport különíthető el. Az első csoportba tartozó, a 19. század első felének orosz Közel-Kelet-politikáját vizsgáló történészek elsősorban az orosz–török kapcsolatok elemzésére, valamint Oroszország és a nyugat-európai államok közötti vetélkedésre és együttműködésre koncentrálnak (A. L. Sapiro; A. M. Sztanyiszlavszkaja; G. L. Ars; O. B. Sparo; A. V. Fagyjev; A. V. Georgijev; V. N. Vinogradov). A. M. Sztanyiszlavszkaja kutatómunkájának köszönhetően Oroszország 19. század eleji politikája alaposan feldolgozottá vált.¹⁴ Sztanyiszlavszkaja nagy figyelmet szentelt az orosz külpolitikát alakító csoportok belső küzdelmére is. G. A. Ars, O. B. Sparo, A. V. Fagyjev érdeme¹⁵ a 19. század első keleti válságának, a görög felkelésnek az elemzése, komplex bemutatása. A válságot lezáró orosz–török háborúval és a drinápolyi békével V. I. Seremet foglalkozott.¹⁶ V. A. Georgijev az 1830–40-es években követett orosz keleti politika összetevőit tárta fel munkáiban,¹⁷ bemutatva, hogy az unkiar-iszkeleszi megállapodás után milyen okok folytán és miként gyengült meg Oroszország pozíciója a Közel-Keleten, illetve az 1840-es évek végén hogyan vezetett az a londoni konvenció és a Dardanella-szerződés megkötéséhez. A szovjet, orosz történetírásban a keleti kérdés következő nagy krízise, a krími háború is komplex megvilágításba került, miután alaposan feltérképezték annak politikai, gazdasági és katonai aspektusait. P. Kuharszkij 1941-ben megjelent monográfiájában az orosz–francia kapcsolatok alakulását vizsgálta meg a krími háború előestéjén.¹⁸ Arra a következtetésre jutott, hogy a keleti krízist egyrészt a nemzetközi kapcsolatokban meglévő

nézeteltérések, másrészt a francia belpolitikai változások idézték elő. A téma kutatásában megtorpanást mutat és egyben visszalépést is I. V. Besztuzsev 1956-ban kiadott munkája,¹⁹ amely egyoldalúan, a nagyhatalmaknak az új piacokért és nyersanyagforrásokért folytatott küzdelmeként mutatta be a krími háborút. A krími háború történetének komplex vizsgálatát Je. V. Tarlénak köszönhetjük,²⁰ L. I. Narocsnyickajának pedig azt a – három évtizeddel később megjelent – kötetet, amelyben a krími háborút lezáró párizsi békét és a békefeltételek megváltoztatására tett orosz diplomáciai erőfeszítéseket tárta fel.²¹

A történészek egy másik csoportja a keleti kérdés fontos részét képező problémára, a Balkán-kérdésre szakosodott (I. Sz. Dosztyjan; Je. I. Druzsinyina; G. Sz. Groszul; V. M. Groszul; V. N. Vinogradov).²² A Balkán-problémát a keleti kérdés részeként vizsgálva részletesen foglalkoztak munkáikban Oroszország Balkánpolitikájával, a balkáni államok fejlődésével, a balkáni népek felszabadító mozgalmival. Megvizsgálták azt is, hogy Oroszország milyen szerepet vállalt a felszabadító küzdelmekben, és az orosz–balkáni kapcsolatok mennyire voltak, lehetek gyümölcsözőek. A szovjet, orosz tudósok harmadik csoportja az Oszmán Birodalom történetével és az oszmán modernizációval foglalkozik behatóan (A. F. Miller; A. D. Novicsev; V. B. Luckij, V. I. Seremet; G. A. Klejnman; I. L. Fagyjeva; N. A. Dulina; K. B. Vinogradov).²³

Az 1960-as évektől a keleti kérdés története helyet kapott Oroszország, az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szentelt átfogó, modern szemléletű munkákban is. És ettől kezdődően a folyamatosan közreadott forráskiadványok pedig – az Orosz Birodalom Külügyi Levéltárának 1800 és 1830 közötti évekkel foglalkozó iratanyaga 1960-tól 1995-ig 16 kötetbe rendezve jelent meg – a keleti kérdés problémaköreinek alaposabb kutatását segítik.²⁴ A Szovjet (Orosz) Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete 1974-től adja ki a Balkán-kutatások című kötetet, amelyben az orosz történészek a keleti kérdés kutatása terén elért új eredményeiket tehetik közzé. Az intézet érdeme annak a kétkötetes munkának a kibocsátása is, amely a nemzetközi kapcsolatok rendszerében mutatja be a Balkánt az 1815 és 1856 közötti időszakban.²⁵ Külön kuriózumnak számít az a kötet, amely a Besszarábiával foglalkozó dokumentumokat tartalmazza.²⁶

Az 1980–90-es évek kutatása is több modern hiánypótló monográfiával és tanulmánnyal büszkélkedhet.²⁷ Azonban még mindig vannak a keleti kérdésnek olyan részproblémái, melyeknek máig kevés figyelmet szentelnek az orosz történészek. Az Oszmán Birodalom felosztását szorgalmazó tervek alig kutatottak.²⁸ Az Oszmán Birodalom területén létesített orosz konzulátusok és az orosz kereskedelem kapcsolatának vizsgálata, a konzuli jelentések feldolgozása is várat magára, pedig a segítségükkel, az orosz kereskedelemre vonatkozó adataik tükrében az orosz Közel-Kelet-politika gazdasági mozgatóiról a mostaninál pontosabb képet kaphatnánk.

Az orosz történészek közül elsőként G. L. Ars²⁹ foglalkozott a konzuli jelentésekkel, melyek segítségével alaposabban tárhatta fel és mutathatta be Morea, az Arhipelag, valamint az Oszmán Birodalom más régióinak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. Az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke tette lehetővé Oroszország számára, hogy az Oszmán Birodalomba konzulokat küldjenek. A 19. század húszas éveiben így létesültek konzulátusok többek között Bukarestben, Iași-ban, Athénban, Patraszban, Szalonikiben, a Dardanellákon, Szmirnában, Alexandriában, Aleppóban, Jaffában, Cipruson. A konzulátusokon dolgozó konzulok feladata volt az is, hogy a tevékenységük helyén folyó kereskedelemről és hajóforgalomról adatgyűjtést végez-

zenek, és a feljegyzéseiket továbbítsák a külügyminisztérium Ázsia részlegéhez. 1800 és 1850 között rengeteg adat gyűlt össze, amely máig feldolgozásra vár. A határon túli orosz alkotmányos diplomácia feltérképezése terén is elégtelen a kutatás, bár V. Ja. Groszul jelentős érdemeket szerzett e probléma vizsgálatában.³⁰ A vita az orosz külpolitika expanzív jellegéről, és arról, vajon az orosz kelet- és Balkán-politika háttérbe szorult-e a napóleoni háborúk idején az európai ügyek miatt, ma is folyik.³¹

Az orosz Balkán-kutatás, amely színvonalas monográfiákkal büszkélkedhet, tovább gazdagodhat a jövőben az eddig kevésbé vagy alig vizsgált problémák feldolgozásával.

Ijegyzetek

¹ E tanulmány Az orosz történetírás regionális iskolái című nemzetközi konferencián – 2006. május 30–31., ELTE Ruszisztikai Központ – elhangzott orosz nyelvű előadás magyar nyelvű változata.

² A keleti kérdés fogalmához lásd: *Majoros István: A keleti kérdés kezdetei. Világtörténet, 1997. tavasznyár, 59–60.*; *Jelavich, B.: A Balkán története I. Bp., 1996.*; *Anderson, M. S.: The Eastern Question. London, 1966.*; *Goldfrank, D. M.: The Origins of the Crimean War. London, 1966.*; Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii konyec 18 – nacsalo 20. vv. Moszkva, 1978.; *Orlik, O. V.: Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijah, 1815–1829. Moszkva, 1998.*

³ *Homjakov, A. Sz.: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. I. Szankt-Petyerburg, 1911. 497.*

⁴ *Danyilevszkij, Ny. Ja.: Jevropa i Rosszija. Szankt-Petyerburg, 1888. 325–355.*

⁵ *Szolovjov, Sz. M.: Vosztocsnij voprosz. Szobranijje szocs. I. Szankt-Petyerburg, é. n.; Uő: Imperator Alekszandr I. Polityika, gyiplomatijja. Szankt-Petyerburg, 1877.*

⁶ *Tatyiscsev, Sz. Sz.: Vnyesnyaja polityika imperatora Nyikolaja I. Szankt-Petyerburg, 1887.*

⁷ *Szolovjov: Vosztocsnij voprosz. i. m. 903–904.*

⁸ Uo. 608.

⁹ *Pokrovskij, M. N.: Gyiplomatijja i vojni carszkoj Rosszii. Moszkva, 1929.; Uő: Vosztocsnij voprosz. Moszkva, 1929.*

¹⁰ *Pokrovskij: Vosztocsnij voprosz. i. m. 311.*

¹¹ *Isztorija gyiplomatijii. I–II. Moszkva, 1959, 1963.*

¹² *Kinjapina, N. Sz.: Vnyesnyaja polityika Rosszii v pervoj polovinye 19 v. Moszkva, 1963.; Uő: Vnyesnyaja polityika Rosszii vo vtoroj polovinye 19 v. Moszkva, 1974.*

¹³ *Isztorija SZSZSZR sz drevnyejshih vremen do nasih dneij. IV–VI. Moszkva, 1967–1968.*

¹⁴ *Sztanyiszlavszkaja, A. M.: Russzko-anglijszkije otnosenijja i problemi Szregizemnomorja 1798–1807. Moszkva, 1962.*

¹⁵ *Ars, G. L.: Eterisztszkoje dvizsenijje i Rosszija. Moszkva, 1970.; Sparo, O. B.: Rosszija i oszvozboszgyenyijje Grecii. Moszkva, 1965.; Fagyjev, A. V.: Rosszija i vosztocsnij krizisz 20-h godov 19. v. Moszkva, 1958.*

¹⁶ *Seremet, V. I.: Turcija i Adrianopolszkij mir 1829 g. Moszkva, 1975.*

¹⁷ *Georgijev, V. A.: Vnyesnyaja polityika Rosszii na Blizsnyem Vosztoke v konce 30 – nacsale 40-h godov 19. v. Moszkva, 1975.*

¹⁸ *Kuharszkij, P.: Franko-russzkije otnosenijja nakanunye Krimszkoj vojni. Leningrád, 1941.*

¹⁹ *Besztuzsev, I. V.: Krimszskaja vojna. Moszkva, 1956.*

²⁰ *Tarle, Je. V.: Krimszskaja vojna. I–II. Leningrád, 1944, 1945.*

²¹ *Narocsnyickaja, L. I.: Rosszija i otmena nyejtralizacii Csornogo morja 1856–1871 gg. Moszkva, 1989.*

²² *Dosztyjan, I. Sz.: Rosszija i balkanszkij voprosz. Moszkva, 1972.; Druzsinijina, Je. I.: Szevernoje Pricsemomorje v 1775–1800 gg. Moszkva, 1959.; Uő: Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir 1774. Moszkva, 1955.; Groszul, G. Sz.: Dunajszkije knyaszesztva v polityike Rosszii, 1772–1806. Kisinyov, 1975.; Groszul, V. M.: Reformi v Dunajszkikh knyaszesztvah i Rosszija (20–30-je godi 19 v.). Moszkva, 1966.; *Vinogradov, V. N.: Gyerzsavi i obeginyenyijje Dunajszkikh knyaszesztv. Moszkva, 1966.**

²³ *Miller, A. F.: Kratkaja isztorija Turcii. Moszkva, 1948.; Uő: Musztafa-pasa Bajraktar. Moszkva, 1947.; Novicsev, A. D.: Turcija. Moszkva, 1965.; Luckij, V. B.: Novaja isztorija arabszkikh sztran. Moszkva, 1965.; Seremet, V. I.: Oszmanszkaja imperija i Zapadnaja Jevropa vtoraja treti 19 v. Moszkva, 1986.; Klejnnan, G. A.: Armija i reformi. Oszmanszkoj opit modernizacii. Moszkva, 1989.; Fagyjeva, I. L.: Oszmanszkaja imperija i anglo-tureckije otnosenijja v szereginye 19 v. Moszkva, 1982.; *Dulina, N. A.: Oszmanszkaja imperija v mezsdunarodnih otnosenijah 30–40-je godi 19 v. Moszkva, 1980.**

²⁴ *Vnyesnyaja polityika Rosszii. Szer. I. 1801–1815. Szer. II. 1815–1830. I–XVI. Moszkva, 1960–1995.*

- ²⁵ Mezdunarodnije odnosenyija na Balkanah, 1815–1830. Moszkva, 1983.; 1815–1856, Moszkva, 1990.
- ²⁶ Besszarabija na perekrojsoztkje jevropejszkoj gyiplomatyii. Dokumenti i matyeriali. Moszkva, 1996.
- ²⁷ *Petroszjan, I. E., Petroszjan, Ju. A.*: Oszmanszkaja imperija: reformi i reformatori, konyec 18 – nacsalo 20. v. Moszkva, 1993.; *Vinogradov, V. N.*: Velikobritanija i Balkani. Ot Venszkogo kongressza do Krimszkoj vojni. Moszkva, 1985.; Isztorija vnyesnej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 v. Moszkva, 1995.; *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih odnosenyijah 1815–1829, Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Rosszija i Balkani. Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije. Moszkva, 2000. Folyamatosan jelennek meg új kutatási eredmények a Voproszi Isztorii, a Novaja i Novejsaja Isztorija és az Otyecsesztvennaja Isztorija számaiban.
- ²⁸ II. Katalin „görög tervét” máig a legalaposabban *Markova, O. P.*: O proiszhozsgyenyii tak nazivaemogo grecseszkoj projekta. Isztorija SZSZSZR, 1958/4. 52–78. mutatta be. *Sztyegnyij, P. V.*: Jescso raz o grecseszkom projektye Jekatyerini II. Novaja i Novejsaja Isztorija, 2002/4. 100–108. új források felhasználásával világítja meg a problémát.
- ²⁹ *Ars, G. L.*: Eteriszszkoje dzvizsenyije Rosszii. Moszkva, 1970.; Mezdunarodnije odnosenyija na Balkanah, 1815–1830 gg. Moszkva, 1983.
- ³⁰ *Groszul, V. Ja.*: Rosszijszkij konsztitucionalizm za pregyelami Rosszii. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996/2. 166–180.
- ³¹ *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih odnosenyijah 1815–1829. Moszkva, 1998.

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG A MAGYAR KÜLPOLITIKÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1919–1938)

A Párizs melletti Trianonban 1920. június 4-én aláírt békeszerződéssel területének kétharmad részét és lakosságát hasonló arányban csatolták el a történelmi Magyarországnak. Az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma mintegy 3 millióra rúgott, s abból több mint félmillió került Jugoszláviához. A magyar külpolitika fő célja a két világháború közötti időszakban mindvégig a békeszerződés revidálása, és ezzel összefüggésben az alapvetően a trianoni béke megőrzésére létrejött kisantant felbomlasztása volt. Az ehhez vezető útnak volt egy fontos köve a kisebbségi kérdés rendezése.

A magyar külpolitika számára létezett fontossági sorrend az egyes magyar kisebbségek tekintetében. Nyilvánvaló, hogy a „rangsor” meghatározásában döntő fontosságú volt az elszakított területen élő magyarság lélekszáma. Önmagában e mennyiségi mutató is indokolhatja a Romániában élő magyar kisebbség első helyezését, amely mellé azonban érzelmi és nagyon is racionális társadalmi és gazdasági okok is felsorakoztak, amelyek együttesen a képzeletbeli rangsor harmadik, utolsó előtti helyét biztosították a délvidéki magyarság számára. Az említett okokon túl szerepet játszott e nem túl előkelő hely megszerzésében az is, hogy feltehetően helytállóak voltak azok a Magyarországról készült jugoszláv hangulatjelentések, amelyek szerint Magyarországon általános volt az a vélemény, hogy az elcsatolt területek magyarjai közül elsőként a jugoszláviaiak fognak behódolni az államalkotó többség befolyásának.¹

A magyar kormány hivatalos, de titkos csatornán keresztül tartotta a kapcsolatot a délvidéki magyar kisebbséggel.² A csatorna a Teleki Pál irányításával létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja volt, amelynek működési alapelveit a magyar minisztertanács 1921. augusztus 12-én fogadta el.³ A szervezetet központi apparátusát közvetlenül a miniszterelnök alá rendelték, költségvetését pedig a nemzetgyűlés kikerülésével csak a kormánynak kellett jóváhagynia. E szervezetten belül megalakították a Szent Gellért Társaságot, amely a délvidéki magyarsággal tartotta a kapcsolatot. A Szent Gellért Társaság elnöke a korszak „írófejedelmeként” számon tartott verseci származású Herczeg Ferenc lett.

Az elszakított területek közül alighanem a jugoszláviai magyarság körében folytak a legkomolyabb belső viták arról, hogy milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. Két tábor formálódott: az ún. aktivistáké, illetve passzivistáké. A passzivisták szerint még nem érkezett el az idő az önálló magyar párt megalakítására, az aktivisták viszont önálló magyar politikai párt megalakítása mellett emelték fel a szavukat. A magyar kormány az utóbbit támogatta. Olyannyira, hogy kilátásba helyezte minden anyagi és erkölcsi támogatás megvonását azoktól, akik nem engedelmessé válnak az egységes kisebbségi magyar politikai párt létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak.⁴ Bár 1922. május 8-i debreceni beszédében Bethlen a magyar külpolitika egyik prioritásának nevezte az elszakított területeken élő magyarok helyzetének javítását, a kisebbségi kérdés mégsem került a kormány érdeklődésének homlokterébe. Érdemi eredmények elérésére ugyanis nem sok lehetőség kínálkozott. Maga a kérdés nemzetközi szabályozása sem tette lehetővé a magyar kormány fellépését, miután nem az anyaországnak, hanem az érintett területek kisebbségének volt joga panasszal élni.

A magyar külpolitika Jugoszlávia és a másik két kisantantállam vonatkozásában mindvégig hangsúlyozta, hogy az országaikban élő kisebbség helyzetének megnyugtató módon történő rendezése előfeltétele a kapcsolatok javításának. Ezt azzal indokolták, hogy a magyar közvélemény nem tolerálná a kormány közeledését egyik vagy másik államhoz, amennyiben ez a kérdés nincs megoldva. A valóság azonban az, hogy Budapest – legalábbis Jugoszlávia esetében – még ettől is hajlandó lett volna eltekinteni, amennyiben a másik oldalon komoly fogadókészség mutatkozik a kapcsolatok valóban baráti(bb) alapokra helyezésére, s a továbblépés érdekében több alkalommal is megelégedett volna tényleges engedmények helyett pusztán gesztusokkal.⁵

Belgrád részéről azonban ritkán volt tapasztalható ősziinte hajlandóság a kapcsolatok rendezésére, különösen ha ennek a kisebbségeknek nyújtandó kedvezmények voltak a feltételei. A jugoszláv kormány számára a magyar kisebbség mellett, hogy nyilvánvaló veszélyeket hordozott magában, jó kifogás is volt a rendszerint magyar oldalról szorgalmazott tényleges kapcsolatjavítást célzó javaslatok elhárítására. A délszláv állam vezetése ugyanis, valahányszor Budapestről felvetették a kapcsolatok javítását, aminek első feltételül a magyar kisebbség helyzetének pozitív irányú változtatását szabták, mindannyiszor azt a választ adta, hogy nem teheti, mert ügyelni kell a kisantantállamok érzékenységre. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nemzeti-ségi ellentétekkel terhelt jugoszláv belpolitikában valóban ritkán voltak adottak a feltételek a magyar kisebbség irányában teendő engedményeknek. Mindezt tetézte a magyar revizionizmus egyre erősödő hangja a húszas évektől, ami a jugoszláv közvéleményt nyilvánvalóan szembeállította a magyarokkal, *de facto* a Magyarországgal szembeni engedmények politikájával.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a közhangulat befolyásolására Jugoszláviában éppúgy megvoltak az eszközök, mint a többi kelet-közép-európai államban. Tehát az, hogy Belgrád tesz-e lépéseket a közeledésre elsősorban a politikai akarat hiányán vagy meglétén múlt. Ennek ellenére Magyarországon többnyire akceptálták Jugoszlávia kifogásait, bel- és/vagy külpolitikai nehézségekre való hivatkozásait a lépések elmaradásáért. Ennek magyarázata az, hogy a kisebbségi kérdés a korszakban a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában többnyire csak másodlagos jelentőséggel bírt. A kedvezmények elérése a jugoszláv kisebbség számára csak az egyik eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest számára legfontosabb külpolitikai célja eléréséhez, a kisantant felbomlasztásához. A határon kívülre került délvidéki magyarság sorsa javításnak kérdését fel lehetett használni a Jugoszláviához való közeledés demonstrálására, így a magyarok helyzetének javulása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy Magyarország külpolitikai helyzete javuljon (hiszen az feltételezte, hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolata Jugoszláviával).

Általában tehát Budapest vetette fel a kapcsolatok javítását, aminek feltételül rendszerint a kisebbségi kérdés rendezését szabta. Másrészt viszont a délvidéki magyar kisebbség kérdése összességében marginális szerepet játszott a magyar külpolitika irányítói szemében. A két megállapítás közötti ellentmondás csak látszólagos. A magyarázat az, hogy a kisebbségi kérdés rendezésének valóban előfeltételül szabását csak akkor vették komolyan számításba Budapesten, amikor Magyarország külpolitikai helyzete kedvezőbb volt, és a siker esélyével és az elérendő fő cél veszélyeztetése nélkül kerülhetett előtérbe, vagy akkor, amikor Budapest egyáltalán nem akart meg egyezni Belgráddal. Az előbbire példa az 1937–1938-tól kezdődő időszak, amikor a kisantant bomlása szinte biztosra volt vehető. Ekkor a magyar külügyminiszter, Kánya

Kálmán megengedhette magának azt a „luxust”, hogy lényeges engedményeket követeljen a kisebbségeknek Jugoszláviától, mielőtt továbblépnek a kapcsolatok javítása felé vezető úton. Az utóbbira pedig példa az 1926 őszétől folytatott magyar politika, amikor már eldőlt, hogy a jugoszlávokkal nem lehet megegyezni (a kisantantállamok nélkül), és helyette a magyar külügyi vezetés az olaszokkal igyekezett valamilyen egyezményt összehozni.

1926 tavaszától enyhülési és közeledési folyamat kezdődött Magyarország és Jugoszlávia között, ami úgy tűnt, elvezethet a magyar külpolitika fő céljának eléréséhez, a kisantantgyűrű fellazításához. Budapest azonban látva az élénk olasz érdeklődést, „ejtette” Belgrádot és a Jugoszláviához való közeledést, s helyette Róma támogatását próbálta megnyerni maga számára. Ekkor, 1926 októberében bukkant fel első ízben hivatalos diplomáciai iratokban (legalábbis az általam vizsgált források szerint) a jugoszláviai magyar kisebbség sorsa javításának igénye magyar részről. Amikor a magyar kormány már tisztán látta, hogy a magyar–jugoszláv külön megegyezésből nem lesz semmi, Budapest felvetette a kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségét. De ezt nem szerződés, vagy egyezmény, vagy bármilyen más írásos formában, akár csak formális tárgyalások keretében kívánta megvalósítani, hanem baráti beszélgetések során. A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy a kisebbségi kérdés rendkívül kényes kérdés, és a jugoszláv kormánynak tekintettel kell lennie közvéleményére, amely „a nemzeti fellángolás korszakában kisebbségi vonatkozású ügyekben érthetően igen érzékeny”.⁶ Ezért a magyar kormány, belátva a jugoszláv kormány nehézségeit, nem gondolt arra, hogy a magyar kisebbség ügyét egyezmény útján szabályozzák, vagy bármi olyat kérjen, amit a jugoszláv közvélemény az ország belügyeibe való beavatkozásnak minősíthet. Jelezte viszont, hogy a jugoszláviai magyarok elnyomásáról érkező panaszok izgatják a magyarországi kedélyeket, és ilyen körülmények mellett aligha lehet megvalósítani a két ország között „a nép széles rétegeiben gyökerező őszinte megértést”. Budapesten úgy vélték, hogy a jugoszláv kormány spontán lépései a magyar kisebbség javára jelentős mértékben hozzájárulnának a viszony javításához szükséges „atmoszféra” kialakulásához. A spontán jugoszláv lépések megtételét elősegítendő, a magyar külügyminiszter ismertette a jugoszlávokkal kormánya álláspontját a kisebbség vonatkozásában: a Jugoszláviában élő magyarok legyenek lojális polgárai új hazájuknak, a délszláv állam viszont adja meg nekik a számukra nemzetközi szerződésileg biztosított jogoknak azt a minimumát, hogy nyelvüket megtarthassák, valamint biztosítsa részükre a kulturális fejlődés lehetőségét.⁷

A kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségeit a két állam teljesen eltérően ítélte meg. A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezését alapvetően két módon látta elképzelhetőnek: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbírósi egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak.⁸ Jugoszlávia számára azonban egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna a belügyekbe. (A magyar politika egyébként hasonlóan vélekedett a saját kisebbségeit érintő kérdések esetében.) A jugoszláv álláspont az volt, hogy kisebbségi kedvezmények kizárólag egyoldalúan képzelhetők el, miután a kisantantállamok nem állnak közvetlen szerződéses kapcsolatban ebben a kérdésben Magyarországgal. Igaz, hogy mindhárman aláírták a kisebbségi szerződést, de azt nem Magyarországgal kötötték, hanem a nagyhatalmakkal. Következésképpen – szólt a

jugoszláv érvelés – a magyar kisebbség élvezheti a szerződésben garantált kisebbségi jogait, azonban ezek védelme nem Magyarországot, hanem az azt aláíró nagyhatalmat, vagyis a Népszövetség Tanácsát illeti.⁹

Mindennek köszönhetően a jugoszláviai magyar kisebbség sorsának javítását célzó szervezett magyar fellépésről nem igazán beszélhetünk. Hivatalos fórumokon 1929-től merült fel a kérdés, a Népszövetséghez benyújtott petíciók formájában. De ekkor sem a magyar kormány vetette fel, hiszen neki erre nem volt meg a jogosítványa, hanem Prokopy Imre, Bács-Bodrog vármegye utolsó magyar főispánja, aki magánemberként, de természetesen a magyar külügyminisztériummal egyeztetve és annak utasításai szerint készítette panaszbeadványait. A magyar kormány nem hirtelen felindulásából döntött úgy, hogy a nemzetközi szervezethez fordul. Egy átgondolt, hosszú távú terv részeként már 1928-ban elhatározta, hogy a Népszövetségtől kéri a délvidéki magyar kisebbség panaszainak orvoslását.¹⁰ A magyar kormány Prokopy Imre nevével fémjelzet „petícióakció” megkezdése előtt fontosnak tartotta a Népszövetségnél is előkészíteni a terepet. Ennek érdekében Bethlen a kisebbségi panaszok népszövetségi procedúrájának megváltoztatását szerette volna elérni. A magyar miniszterelnök három elv megvalósulását tartotta alapvetőnek: 1) a kisebbségi panaszokkal olyan állandó bizottság foglalkozzon, amely nem az egyes államok képviselőiből áll, hanem a pénzügyi és a szakbizottságok mintájára alakítják ki, vagyis a panaszok kivizsgálása egy szakértői bizottság hatáskörébe kerüljön; 2) a kisebbségi ügyekben kontradiktórius eljárás legyen rendszeresítve, vagy ha ez nem lehetséges, legalább az a lehetősége legyen a peticionálóknak, hogy ügyeikhez másodsor is hozzászólhassanak; 3) végezetül, hogy a kisebbségi panaszok ügyében folytatott eljárás nyilvánossága biztosítva legyen.¹¹

A délszláv államban 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra kisebbségeket is hátrányosan érintő rendelkezései kedvező háttérrel biztosítottak a magyar akció megindításához. 1929. november 20-án iktatták az első magyar petíciót a Népszövetségnél. 1929 novembere és 1933 februárja között Prokopy 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek és köztisztviselők elbocsátása miatt.¹² Az akció háttérében meghúzódó cél az lehetett, hogy végre rávegyék a délvidéki magyarság képviselőit: jelenjenek meg nyíltan a nemzetközi fórumokon, támasszák alá az egyre erősödő revíziós propagandát, valamint dokumentálják a Népszövetségnél a kisebbségi jogtiprást, aminek mindaddig jóformán semmilyen nyoma nem volt a nemzetközi szervezetnél.¹³

A népszövetségi fellépés természetesen nem talált kedvező fogadtatásra Belgrádban, s bár általa a kisebbségi kérdés látszólag a két állam kapcsolatainak homlokterébe került, valójában sokkal inkább a gazdasági kérdések határozták meg a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását.¹⁴ A búza- és kukoricaexport összhangba hozása, hogy az eladásnál ne támasszanak konkurenciát egymásnak, fontosabb kérdésnek bizonyult a magyar kisebbség helyzeténél.

A kisebbségi kérdés előtérbe kerüléséről az 1930-as évek derekától beszélhetünk. A háttérben a kettős birtokosok ügye állt. A trianoni határvonallal kettészelt földbirtokok tulajdonosainak, a kettős birtokosoknak a helyzetét Jugoszlávia vonatkozásában az 1926-ban Belgrádban megkötött kereskedelmi szerződés egyik melléklete rendezte. Eszerint a kettős birtokosok szabadon átlépheték a határt, és minden korlátozás nélkül vihették át gazdasági terményeiket a határon. E rendelkezés érvénye azonban 1932 májusában lejárt, és a magyar kormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült elérnie Belgrádban az egyezmény meghosszabbítását. A belgrádi vezetés

célja ugyanis a kettős birtokos intézmény megszüntetése volt, amit igyekezett közvetett eszközökkel a magyar féllel is tudatosítani. A szigorúbbá váló jugoszláv határőrizet miatt egyre gyakoribbá és mind súlyosabbá váltak a határincidensek. 1930. február 5. és 1933. október 20. között 20 komolyabb és 9 halálos áldozattal járó fegyveres incidens történt a határon, amelynek áldozatai magyar vagy magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok voltak.¹⁵ Később nyíltan is a magyar fél tudomására hozták, hogy a jugoszláv kormány célja a kettős birtokosi intézmény megszüntetése. Božidar Purić jugoszláv külügyminiszter-helyettes 1934. május 9-én kijelentette Alth Valdemár magyar követ előtt, hogy Jugoszlávia a kettős birtokosokkal összefüggő kérdések rendezését a bulgáriaival hasonló módon képzei el, azaz, hogy ezeket végképp felszámolják. Kormányára a kettős birtokosok folytonos határátlépéseit nem tartja kívánatosnak, mert adataik szerint mintegy 100 ezer ember, részben magyar, részben jugoszláv állampolgár (de többségében magyar nemzetiségű) lépi át állandóan oda és vissza a határt, ami incidenseket eredményez. Emellett azt a fikciót kelti, mintha a határ nem volna véglegesen megállapítva. Nem tagadta: a gyakori zaklatások („*vexációk*”) azt a célt szolgálják, hogy a kettős birtokosokat birtokaik eladására bírják. Purić értesülései szerint a magyar kettős birtokosok kezén 9 ezer hektár, míg a jugoszlávokén 7 ezer hektár föld van. Ezeket a földeket könnyen ki lehet cserélni, illetve a tulajdonosokat kártalanítani. Így még abban az esetben is, ha a kettős birtokokat nem szüntetnék meg teljesen, számukat annyira lecsökkenthetnék, hogy a fennmaradók már nem számítanak. Végezetül megjegyezte: kormányára azzal a tervvel foglalkozik, hogy a magyar kormányt vegyes bizottságok kiküldését javasolja, amelyek likvidálják a kettős birtokokat, illetve szabályozzák a kettős birtokok kicserélését és a tulajdonosok kártalanítását.¹⁶ Ez volt az utolsó csepp a pohárban, ami a magyar kormányt arra bírta, hogy Genfben keresse igazát.¹⁷ 1934. május 12-én a magyar kormány a Népszövetség segítségét kérte a magyar–jugoszláv határon jugoszláv részről elkövetett túlkapasokkal szemben.

A két állam a nagyhatalmak nyomására 1934. június 20-án Belgrádban tárgyalásokba kezdett a vitás kérdések tisztázására, és július 21-én három okmányból álló, a magyar diplomácia sikerét tükröző megállapodás született. A jugoszlávok vállalták, hogy a határ menti birtokosoknak különféle könnyítéseket adnak; kölcsönösen vállalták, hogy sebesüléssel vagy halállal végződő incidensek esetén hatósági személyek 500 méteres határsávon belül bemehetnek a másik ország területére helyszíni kivizsgálás végett; egy bizalmas jegyzőkönyvben a magyar fél a jugoszlávra bízta a halálos végű határkonfliktusok elkerüléséhez szükséges intézkedések megtételét, míg a jugoszlávok a magyarok belátására bízták a horvát emigráció korlátozásához szükséges intézkedések meghozatalát.¹⁸

Ezt követően a magyar kisebbségi kérdés egyre gyakrabban és mind nagyobb súllyal jelent meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Első alkalommal a marseille-i merénylet kapcsán, amikor Budapest igen kényelmetlen helyzetbe került mint a merénylethez közvetve segédkeztet nyújtó állam. A jugoszláv kormány kezdeményezte Magyarország felelősségének kivizsgálását a Népszövetségnél. Belgrád ezzel egyidejűleg megkezdte a Jugoszláviában dolgozó magyar állampolgárok és állampolgársággal nem rendelkező személyek kiutasítását az országból, mintegy 3000 főt toloncoltak át a határon. A lépés megdöbbenetett a világ közvéleményét, és kedvező, kezdeményező helyzetbe hozta Magyarországot, amit a magyar kormány igyekezett maximálisan kihasználni. Ekkor merült fel annak a lehetősége, amennyiben nem állítják le a Magyarországra ellen folyó jugoszláv propaganda-hadjáratot, felelevenítve a Prokopy-

féle petícióakciót, a magyar kormány panaszt nyújt be a Népszövetséghez a magyar kisebbségek védelme érdekében, illetve szóvá teszi a Jugoszláviából kiutasított magyarok ügyét is.¹⁹ Erre végül nem került sor.

A kedélyek lecsillapodását követően Belgrád és Budapest is egy darabig várakozó álláspontra helyezkedett kapcsolataik alakításában. Változást a nyugalmi helyzetben Milan Stojadinović kormányra kerülése hozott, aki felvetette a magyar–jugoszláv viszony javításának lehetőségét.²⁰ Bár a hajlandóság a kapcsolatok javítására mindkét fél részéről észlelhető volt, a közeledés konkrét lépéseivel mindkét állam várt, amíg az aix-en-provence-i per lezárulásával a marseille-i merénylet szálait nem varrták el véglegesen. Az első lépést ismét Stojadinović tette, megígérte: a marseille-i ügy végleges lezárása után a két ország megindult közeledését „par étapes” továbbfejleszti; ennek egyik első lépéseként elfogulatlan tanulmányozás tárgyává teszi a magyar követ által felvetett, a jugoszláviai magyarok hátrányos helyzetére vonatkozó kifogásokat.²¹

Akár furcsállhatjuk is az események ilyen gyors fordulatát. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok háttérben egy nagyhatalom, Németország rejtőzött, illetve nem is nagyon bujkált. Berlin külpolitikai céljai megvalósítása érdekében igyekezett közelíteni a két kormányt. A magyar kormány kész volt a viszony javítására, de a német kormány közvetlen közvetítése helyett célszerűbbnek tartotta, ha Németország nyomást gyakorol a jugoszláv kormányra, hogy tanúsítson nagyobb megértést a magyar kívánságokkal szemben, különösen a kisebbségi kérdésekben. A németek nem zárkóztak el ezelől sem, de a közvetítés sikere érdekében Berlin ismerni akarta a magyar követeléseket.²²

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy a magyar kisebbség sérelmeit orvosolják és megszüntessék azt a megkülönböztetést, amely a német és román kisebbséghez viszonyítva a magyarság hátrányára mutatkozott. Budapest ezt a legcélszerűbben egy kisebbségi szerződés útján vélte megoldani. Ilyen jellegű szerződésre azonban még nem értek meg a feltételek. A korábban részletezett jugoszláv álláspont ismeretében nyilvánvaló, hogy politikai ballonról volt szó. Ezt a jugoszláv fél is tisztán látta, s Stojadinović tréfával ütötte el a javaslatot: „*Minek a szerződés, a németekkel is jóban vagyunk, azokkal sincs szerződésünk.*”²³

A mindkét fél részéről mutatkozó közeledési hajlandóság dacára²⁴ jugoszláv részről fontosnak tartották újfent figyelmeztetni Magyarországot, hogy a közeledési politika, amit Stojadinović őszintén óhajt, nem hozhat máról holnapra teljes változást a két állam viszonyában. A kapcsolatoknak fokozatosan kell javulniuk, és Magyarországnak eleinte meg kell elégednie kisebb eredményekkel. „*Magyarország és Jugoszlávia számtalan szállal vannak egymáshoz fűzve, gazdaságilag egymásra vannak utalva, azonfelül közös veszély (bolsevizmus) is fenyegeti őket, a közeledés tehát nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is. A magyaroknak meg kell azonban érteniük a jugoszláv nép szellemét. Ők egy primitív nép, élénk temperamentumuk gyakran elragadja őket, és nem ritkán brutálisan nyilvánul meg. Az ilyesmin nem szabad fennakadniuk. Ők (a külügyminisztérium – H. Á.) mindig azon lesznek, hogy ezeket a zökkenőket eliminálják.*”²⁵ A két ország közötti viszony elmérgesedése folytán „mindenféle gaz felburjánzik”, a hatóságok bizalmatlanok, a végrehajtó szervek rosszindulatúak. Ennek folytán a jugoszláviai magyar állampolgárokat jogtalan sérelmek érik. Mindez azonban önmagától megszűnik majd, ha a két ország közötti viszony barátságos lesz. Vonatkozik ez nemcsak a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok kimélyítésére és az árucserre-forgalom élénkítésére, hanem a magyar kisebbség helyzetére is.²⁶

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor és bizonyos mértékben egyes kortársak is tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlasztásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozásában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést.

Nem elhanyagolható tényező volt Nagy-Britannia sem, amely – nem téve különbséget a kisantantállamok között – Magyarországot megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta mindhárom szomszédjával. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Budapest korábbi helyzetéhez képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyáznia, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelései miatt lehetetlen a megegyezés.

1937 elején a kisantantállamok képviselői külön-külön felkeresték a magyar külügyminisztert, és tárgyalásokra szólították fel Magyarországot.²⁷ Jugoszláviával, a kisantantállamok közül egyedülként, Magyarország tárgyalásokba is kezdett. A tárgyalásokon a jugoszláviai magyar kisebbség kérdése is szóba került. Felmerült, hogy a magyar kormány kiad egy deklarációt, amellyel megteremti az alapot arra, hogy Stojadinović gesztust tehessen a magyar kisebbség irányában. A magyar kormány elkészítette összefoglaló feljegyzését a kisebbségi kívánságokról. A memorandumban kiemelt helyen szerepelt a magyar iskolaügy helyzetének rendezése, valamint az, hogy a magyarság a községi és a városi képviselő-testületekben számarányának megfelelően legyen képviselve.²⁸ A jugoszláv miniszterelnök kész volt a magyar kisebbségnek lépésről lépésre könnyítést adni, azt azonban határozottan elutasította, hogy a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésbe beleszólást engedjen. Ehhez ragaszkodott. Hiába hívta fel a két felet közelíteni próbáló német külügyminiszter, Neurath Stojadinović figyelmét arra, hogy a kisebbségi kérdésekben is helye van az államok közötti megbeszéléseknek, és hogy az ilyen tárgyalásoknak is vannak fokozatai és árnyalatai. A jugoszláv politika mindenkor elvetette, hogy akár csak a látszata is felmerüljön külső hatalmak beleszólásának a belügynek tekintett kisebbségi kérdésbe. A jugoszláv álláspont a kisebbségek tekintetében továbbra is az volt, hogy a kisebbségekről nem tárgyalnak a magyar kormánnyal, miután az nem jogosult képviselni a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit.

A kisantant–magyar tárgyalások 1937 nyarán élénkültek meg. A téma a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve Magyarország felvetésére, új elemként, immár hivatalos formában a magyar kisebbség helyzetének rendezése volt. Miután a fegyverkezési egyenjogúság kérdése gyakorlatilag túlhaladottnak volt tekinthető,²⁹ a tárgyalások elsősorban a kisebbségi kérdés körül folytak. Budapest igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy a viszony javulásához nem elegendő a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve a magyar kormány nyilatkozata az agresszióról való lemondásról szomszédjaival szemben. A kapcsolatok továbbra is feszültek maradnak, miután az ellentéteket köztudomásúan nem a fegyverkezés kérdése okozza, hanem leginkább az utódállamokban élő kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód. Következésképpen, amíg ez a bánásmód nem változik meg gyökeresen, vagy a magyar kormány nem kap garanciát a kisebbség séreimeinek orvoslására, addig a magyar

közvélemény sem tűrné, hogy a kormány az utódállamokkal szemben bármilyen gesztust tegyen. A kisantant álláspontja ezzel szemben az volt, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez előbb az ő közvéleményüket kell megnyugtatni. Ennek viszont feltétele a barátságos atmoszféra megteremtése.³⁰ Vagyis a „22-es csapdájához” hasonló helyzet alakult ki.

A tárgyalások megszakadását követően Budapest 1937 késő őszen ismét a jugoszláv szálát szerette volna felvenni, német segítséggel. Felmerült annak a lehetősége, hogy Magyarország, a kisantantállamok közül egyetlenként, Jugoszlávia vonatkozásában elismeri a határokat.³¹ Hogy miért éppen ezeket a határokat ismerte volna el a magyar kormány, az csak részben magyarázható azzal, hogy Belgrád kormányzása alá került a legkisebb elszakított terület és a legkevesebb magyar. Vélhetően nagy súllyal szerepelt ennek a döntésnek a meghozatalában az a német közvetítéssel szerzett értesülés, mely szerint Stojadinović a kisantant fennállásának egyetlen céljaként a Magyarország elleni védelmet jelölte meg. 1937. június elején úgy nyilatkozott Neurath előtt, amennyiben Magyarország felhagy minden irányban fennálló revíziós igényével, megszűnik a kisantant létjogosultsága.³² Mihelyt Magyarország megegyezik Jugoszláviával, Stojadinovićnak nem fűződik majd több érdeke a kisantanthoz – adta tovább a hírt Budapesten Neurath.³³ Vagyis a magyar külügyminisztériumban joggal gondolhatták, hogy helyes úton járnak, mivel szinte a kezdet kezdetétől, a kisantant megalakulásának pillanatától a jugoszlávokon keresztül kívánták megbontani a kisantant egységét.

Kánya Kálmán kész volt arra is, hogy Jugoszlávia számára megtegye azt az engedményt, hogy területi kívánságait nem teszi háborús cselekmények tárgyává, amennyiben Jugoszlávia kulturális autonómiát ad a magyar kisebbségnek.³⁴ A Csehszlovákia elleni katonai fellépés napirendre kerülésekor, 1937–1938 fordulóján a magyar külügyminiszter kabinetfőnöke, Csáky István Bohle német külügyi államtitkárnak kifejtette: kormánya csak akkor követheti Németország példáját a Csehszlovákiába való bevonulásban, ha abszolút biztosítéka van arra, hogy Jugoszlávia nem támadja meg. Miután Németország számára is előnyös lenne az egyidejű magyar támadás, a magyar kormány kívánatosnak tartaná, hogy „Németország katonailag garantálja a *jelenlegi* magyar–jugoszláv határt (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.). Ilyen német garancia esetén Magyarország kész önmagától *örök időkre* (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.) lemondani arról a területről, melyet Jugoszlávia Magyarországtól kapott.”³⁵ Bármennyire nagy hangsúlyt fektetett is Berlin a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálására, a Wilhelmstrassén nem csaptak le a magyar külügyminiszter ajánlatára. Vissza kellett tehát térni a hagyományos úthoz, a kisantant bomlasztásához.

A magyar–kisantant tárgyalások 1938 áprilisában kaptak ismét nagyobb lendületet. A magyar kormány az újabb tárgyalási szakaszban is elsősorban Romániával és Jugoszláviával kívánt tárgyalni és megegyezni, az esetleges megállapodás életbe léptetését pedig Csehszlovákia utólagos csatlakozásától szerette volna függővé tenni. E törekvés jegyében egyre gyakoribbá váltak az eszmeccserék Budapest és Belgrád, illetve Bukarest között, amelyek leginkább a kisebbségi kérdés körül forogtak. Úgy tűnt, hogy Stojadinović tényleg szeretné országa Magyarországhoz fűződő viszonyát javítani, s ennek fejében szerény engedményekre is hajlandó kisebbségi téren. A belgrádi magyar követ azonban úgy látta, egyébként helyesen, hogy Jugoszlávia politikailag nem kívánta magát lekötöni, és megelégedett azzal, hogy „egyes odavetett kis megjegyzések segítségével” nyitva tartsa magának a Magyarország felé vezető ajtót is.³⁶ Ezt a képzeltbeli ajtót volt hivatott szélesebbre tárni a jugoszláv kormányfő 1938. augusztus 21-i kijelentése, amit közvetlenül a kisantant konferencia megnyitását köve-

tően tett Bessenyei György belgrádi magyar nagykövetnek. Stojadinović jelezte: összegyűjtötte a magyar kisebbségekre vonatkozó összes adatot, és megbízta Andrić vezértitkárt: a konferencia munkálatainak befejezte után részletesen beszélje át vele az egész anyagot, és mondja meg, milyen engedményeket tehetnek még kisebbségi téren.³⁷

A magyar–kisantant és ezen belül a magyar–jugoszláv tárgyalásoknak volt a végkifejlete, vagy inkább egyik csomópontja az 1938. augusztus 22-én aláírt bledi egyezmény. A kisebbségi kérdésben Romániával és Jugoszláviával *gentlemen's agreement* formájában szinte végleges megegyezés született.³⁸ Ez úgy értendő, hogy a fegyverkezési egyenjogúság elismeréséről szóló hivatalos nyilatkozat mellett Magyarország, Románia és Jugoszlávia egy külön kommunikét is aláírt. Ebben a felek vállalták, hogy saját elhatározásukból minden intézkedést megtesznek a baráti kapcsolatok továbbfejlesztés útjában álló akadályok elhárítására.³⁹ A kisebbség kifejezés tehát ebben a nyilatkozatban sem szerepelt. Ennek dacára mindenki pontosan tudta, mi a legnagyobb akadálya a „baráti kapcsolatok továbbfejlesztésének”.

A bledi egyezmény katonai, politikai és diplomáciai jelentőségéről, a hozzá fűzött magyar és kisantant várakozásokról és szándékokról megoszlanak a vélemények. A kisebbségi kérdést illetően azonban vitathatatlan az egyezmény óriási elvi jelentősége. A kisantantállamok az egyezménnyel gyakorlatilag elismerték azt, amit korábban semmi áron nem akartak elfogadni, hogy a magyar kisebbség ügyében nem kizárólag a saját hatáskörükben, esetleg a kisebbséggel egyeztetve döntenek, hanem Magyarország is jogosult belefolyani a kérdésbe.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA F–62052 számú program keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szabadkai titkos állambiztonsági hivatal 1923 májusára vonatkozó jelentése a belügyminisztériumnak. Arhiv Jugoslavije (AJ) 395–9–94. Pov. Dok. Br. 10659

² A belgrádi magyar követnek, Hory Andrásnak a külügyminisztérium egyenesen megtöltötte, hogy kapcsolatban álljon a délvidékiekkel, nem is volt igazán kapcsolata velük. *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta, jegyzettel ellátta Pritz Pál. Budapest, 1987. 184.

³ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Budapest, 2005. 226.

⁴ *A. Sajji Enikő*: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947). In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Disputationes Samarienses, 7. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 12.

⁵ Az ezt alátámasztó források a harmincas évek második felében készültek, de a rendelkezésünkre álló dokumentumok és az események ismeretében nincs okunk feltételezni, hogy a magyar kormányok a húszas években gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek volna ebben a kérdésben. Gömbös Gyula 1935. szeptember 29-én von Neurath német külügyminiszter előtt hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarország nem tudja minden igényét egyszerre érvényesíteni vagy elérni. (Erről egyébként német részről két éve igyekeztek meggyőzni a magyarokat – H. Á.) „A Szerbia javára történt területfeladások voltak a legkisebbek, ezért ezeket lehet a legkönnyebben kiheverni” (vagyis adott esetben lemondani róluk – H. Á.). Ezért mind az ő, mind a kormányzó politikai vonalának megfelelnie, ha Jugoszláviával kibékülést érnek el. (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerkesztette: Ránki György, Paményi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Budapest, 1968. 109–110.) Három évvel később, 1938 januárjában, amikor a magyar kormány arra törekedett, hogy német garanciát szerezzen a magyar–jugoszláv határra, és így biztosítson magának szabad kezet, sokkal nyersebben fogalmaztak. Kánya kabinetirodájának vezetője, Csáky István kijelentette: a jugoszláviai magyar kisebbség meglehetősen szétszórtan települt, és nem olyan mértéktelenül fontos. Mi több, Magyarországnak évtizedig semmi kilátása sincs arra, hogy e területeket visszaszerezze, ezért reálpolitikai okokból is kész lemondani a rájuk vonatkozó minden igényéről. Documents on German Foreign Policy. London, HMSO, 1953. D/V 241. (A továbbiakban: DGFP.)

⁶ Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium (MOL) K64–16t–1927–667. A magyar külügyminiszter, Walko Lajos tájékoztatója Hory András belgrádi magyar követnek 1926. október 16.

⁷ Uo.

⁸ MOL K64. res. pol. 1926–17–2. 527/res. Feljegyzés Bethlennek Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1926. december 12.

⁹ Jellemző például, hogy 1922-ben, amikor a Népszövetség májusi ülészakán a napirendi pontok között eredetileg szerepelt a genovai konferencia közleménye, amely tartalmazta a magyar és a bolgár kormány kisebbségi konvencióval kapcsolatos javaslatait, a jugoszlávok azonnal reagáltak. Úgy vélték, ez a napirendi pont azt a látszatot keltheti, hogy közvetve elismerik a magyar és a bolgár kormány jogát, hogy az elfogadott kisebbségi konvenciók vonatkozásában érintettek érdeklődhetnek, és kezdeményeződhetnek fel. Jugoszlávia szerint ezeket a konvenciókat, mint az állami presztízszt és szuverenitást érintő egyezményeket, a legszűkebb határokon belül kellett értelmezni. Éppen ezért a jugoszláv képviselő azonnal közbenjárt a Népszövetség titkárságánál, ahol megígérték neki, kiveszik a közleményből a magyar és bolgár szavakat, és csak a kisebbségek szót hagyják bent a közleményben. A jugoszláv képviselő azonban ezzel sem elégedett meg, és a megfelelő osztály vezetőjének kérdésbe menően kifejtve kormánya álláspontját, az ügyben elérte, hogy a napirendi pont úgy hangozzon: „A genovai konferencia közleménye.” AJ 395–7–78 M. Bošković külügyminisztériumi tisztviselő feljegyzése a külügyminiszter részére.

¹⁰ Bethlen már 1928 decemberében előrejelezte a német külügyminiszter-helyettesnek, Schumann-nak, hogy a következő évben a kisebbségi kérdésben több petíció fog magyar részről a Népszövetség elé kerülni. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Budapest, 1967. 242. (A továbbiakban Iratok IV.) Bethlen feljegyzése Gustav Stresemann-nal folytatott megbeszéléséről. 1928. december 13.

¹¹ Iratok IV. 289. Bethlen beszélgetést szervezte a Briand-nal való találkozásra. 1929. május 28.

¹² A kérdésről bővebben lásd *Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 108–119.

¹³ Uo. 115.

¹⁴ *Vuk Vinaver*: Jugoszlavija i Madarska 1918–1933. Beograd, 1971. 551.

¹⁵ MOL K63–1934–16/7 170/pol/1934. Feljegyzés 1934. január 10.

¹⁶ MOL K69–671–1934–I–O–10 1481/pol. Alth jelentése 1934. május 9.

¹⁷ A magyar külügyminisztérium vezértitkára, Hory András Vukčević budapesti jugoszláv követnek 1934. május 15-i beszélgetése során megjegyezte, valóban a jugoszláv külügyminiszter-helyettes kijelentése készítette a magyar kormányt arra a lépésre, hogy Genfhez forduljon. MOL K63–131–1934–16/7 1561/1934 számjeltávirat.

¹⁸ MOL K63–1934–16/7 2536/pol/1934. A külügyminisztérium tájékoztatója a belgrádi magyar követségnek a magyar–jugoszláv határinidensek tárgyában tett lépések eredményeiről. 1934. július 30.

¹⁹ MOL K63–132–1935–16/1 299/935.

²⁰ 1935. július 19-én Aleksander Vukčević budapesti jugoszláv követ miniszterelnöke megbízásából tájékoztatta Kányát, hogy a hangulat Jugoszláviában Magyarországgal szemben lényegesen javult, és elismerte, hogy a marseille-i ügy kapcsán nemcsak a magyar politikusok és a magyar sajtó, de a jugoszláv politikai és sajtótényezők is túlzásokba estek. MOL K63–137–1935–16/7 2345. sz.

²¹ MOL K63–137–1936–16/7. 42/pol.–1936. Alth Waldemár belgrádi magyar követ beszélgetése Stojadinoviécsal 1936. február 28-án.

²² Göring 1936. január 27-én nyomatékosan kérte a magyar követet: a magyar kormány közölje velük pontokba szedve a jugoszlávokkal szemben támasztott kívánságait, oly mértékre redukálva, amelyek teljesíthetősége a valósínűség határain belül van, ő pedig megpróbál ilyen értelemben hatni a jugoszlávokra. (MOL K63–137–1936–16/7 400/pol.–1936.) Sztójay március 6-án adta át Göringnek a kért összeállítást, melyben felsorolta mindazokat a pontokat, amelyek „súrlódási felületet képeznek” Magyarország és Jugoszlávia között. Német feljegyzés szerint ezek a követelések főleg kisebbségi, útlevel- és határátlépési kérdésekre vonatkoztak, és semmilyen területi kérdés nem szerepelt benne.

²³ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. Szerkesztette: Zsigmond László. Budapest, 1965. II. 185–186. (A továbbiakban: DIMK.) Külügyminisztériumi feljegyzés a jugoszláv–magyar közeledésről. 1937. január.

²⁴ A magyar kormány hajlandó volt eleget tenni Stojadinović kérésének, és területi kérdésekben kímélni Jugoszlávia érzékenységét. Kánya el szeretne volna érni, hogy Stojadinović a magyar kisebbségnek biztosítsa azokat a jogokat, amelyeket Jugoszláviában a román kisebbség élvez. Ezt legegyszerűbben egy a román–jugoszláv kisebbségi szerződés mintájára köendő egyezményvel vélte megvalósíthatónak. Ezt azonban Stojadinović elutasította, mert Románia szövetséges állam, amellyel, Magyarországgal ellentétben, nincsenek határvitái. MOL K63–138–1936–16/25 2671/pol/1936. Bled, 1936. augusztus 1.

²⁵ Alth 1936. augusztus 22-i jelentése Ivo Andrić, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és a magyar követség egyik tisztviselőjének beszélgetéséről. (MOL K63–141–1938–16/7 178/pol.–1936. Bled 1936. augusztus 22.)

²⁶ Uo.

²⁷ A magyar kormány az egyes, hasonló tartalmú megkeresésekre először elutasító választ adott. Majd némi mérlegelés és tájékozódás után annak mértékében mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, hogy az ajánlattevő országgal szemben revíziós törekvései megvalósításához milyen mértékben bírta Németország támogatását. DIMK. II. 183–209.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1988. 164–167.

²⁸ DIMK. II. 215–216. A kisebbségi kérdésre vonatkozó magyar memorandum 1937. március 20.

²⁹ DIMK. II. 234. Bárdossy jelentése Antonescuval folytatott beszélgetéséről. 1937. augusztus 31.

³⁰ Stojadinović maga is azon a nézeten volt, hogy nem sok értelme van hangzatos kisebbségi nyilatkozatokkal bajlódni. Fogadják el azt a megegyezést, ami elérhető, és utána a megegyezés kedvező hatásaként a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmód is meg fog változni. DIMK. II. 356. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. május 5.

³¹ Wilhelmstrasse. i. m. 243. Weizsäcker német külügyminisztériumi osztályvezető feljegyzése Bakach-Besseney követségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről 1937. november 24.

³² Aligha véletlen, hogy a kisantant kormányok közül éppen a jugoszláv nyilatkozott így. Jugoszlávia ugyanis összehasonlíthatatlanul jobb pozícióban volt, és sokkal nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint kisantant szövetségesei.

³³ DGFP. C/6. 834–835. Neurath feljegyzése 1937. június 7.; Göring egyébként már 1936 októberében arról tájékoztatta Kányát, hogy Stojadinovićnak feltett szándéka idővel kilépni a kisantantból. DIMK. I. 280. Napi jelentés Kánya és Göring beszélgetéséről 1936. október 11.

³⁴ Kánya Kálmán a határ-elismerési javaslatot egy későbbi, a varsói magyar követségre küldött utasításában úgy írta le, hogy a jugoszláv–magyar határ végleges elismeréséért cserébe Jugoszlávia semlegességét kérték Magyarországnak egy másik szomszédjával való esetleges konfliktusa esetére; ezenfelül bizonyos koncessziók biztosítását a jugoszláviai magyar kisebbség részére. DIMK. II. 519. Kánya utasítása a varsói magyar ideiglenes ügyvivőnek. 1938. augusztus 4.

³⁵ Wilhelmstrasse. i. m. 256. Bohle jelentése Csákyval 1938. január 23. és 27. között folytatott megbeszéléséről.

³⁶ DIMK. II. 489–490. Besseneyi jelentése 1938. július 12.

³⁷ Ami a magyar–jugoszláv politikai közeledés lehetőségét illeti, Stojadinović hangsúlyozta, hogy erre helyezi a legnagyobb súlyt, de egyelőre még várni kell, amíg a csehszlovák akadályt sikerül az útból elhárítani. DIMK. II. 546. A belgrádi követ jelentése a külügyminiszternek. 1938. augusztus 21.

³⁸ Az egész megállapodáskomplexum véglegesítése azonban Csehszlovákia miatt függőben maradt. Prágával a kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán nem tudtak megfelelő nyilatkozatszövegben megegyezni. A kisebbségi kérdés csehszlovákiai rendezésére magyar álláspont szerint csak akkor kerülhetett volna sor, ha az ottani magyar kisebbség sorsát megnyugtató módon „intern” rendezik, vagy megegyeznek egy, a román és a jugoszláv nyilatkozatnál messzebb menő nyilatkozatszövegben. DIMK. II. 552–553. Kánya számjeltávirata valamennyi magyar követségnek. 1938. augusztus 23.

³⁹ DIMK. II. 557.

MAGYAR ZSIDÓK PORTUGÁL VÉDELEM ALATT 1944-BEN

1941 tavaszától Magyarország egyre jobban belekeveredett a második világháború eseményeinek sodrásába. Az év decemberére Magyarország már hadban állt a Szovjetunióval, Nagy Britanniával, valamint az USA-val és szövetségeseikkel. Ennek egyik következményeként 1943–44-re a világ számos országa megszüntette, vagy a minimálisra korlátozta diplomáciai képviselőtét Budapesten. Csak a Vatikán, néhány tengelyszövetséges állam és az európai semleges országok működtették tovább budapesti külképviseletüket. Szerepük 1944 végzetes nyarán, a deportálások idején felértékelődött. A történeti szakirodalom és emlékezet elsősorban a Svéd Királyság, Svájc, valamint a Vatikán, a pápai nunciatura, olykor a budapesti spanyol nagykövetség tevékenységét szokta kiemelni. Ezek mellett azonban a portugál külképviselet embermentésre irányuló kísérlete is figyelemre méltó.¹ Nem mellékes tényező, hogy ezek a még működő külképviseletek más országok képviselőtét is ellátták 1943–44-ben. A svéd nagykövetség képviselte például a semleges Argentínát, míg a portugál Brazíliát, amely hivatalosan hadban állt a tengely országaival.

A külföldi követségek csak 1944 késő tavaszától, kora nyaratól kezdtek érdeklődést mutatni a magyarországi zsidóság sorsa iránt. Július végén kezdte el hivatalos működését a Langlet házaspár vezetésével² a Svéd Vöröskereszt. Raoul Wallenberg 1944. július 12-én érkezett Budapestre, hogy csakhamar az embermentés egyik központi figurájává nője ki magát.³ 1944 nyarára azonban a vidéki zsidóságot már Auschwitzba, illetve kisebb részét Strasshofba deportálták, nemcsak a zsidó vallásúakat, hanem az „annak minősülő” magyar állampolgárokat is.⁴ Bár Horthy Miklós kormányzó 1944 júliusában leállította a deportálásokat, de a fővárosi zsidók feje fölött is állandóan ott lógott Damoklész kardjaként a deportálás réme. Ismeretes, hogy erre több kezdeményezés is történt, amelyeket a kormányzó személyes felelősségének tudatára ébredve igyekezett elhárítani. Emellett 1944 nyarán már komoly angolszász nyomás is nehezedett Horthyra. Diplomáciai csatornákon közölték vele, amennyiben nem állítja le a további deportálásokat, úgy a szövetséges légi-erő bombázni fogja Budapestet.

A helyzet azonban az 1944. október 15-i nyilas puccs után alapjaiban megváltozott, a korábbiakhoz képest romlott. Három nappal a nyilas hatalomátvétel után visszatért Budapestre Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, és a deportálás új formákban, most már a fővárosból is újra megkezdődött. Az ún. védett munkaszolgálatos századokat gyakorlatilag nem tudták megvédeni a diplomaták, mert egyszerűen nem jutottak el hozzájuk. A budapesti zsidóság valósággal megrohmozta, és ostrom alatt tartotta a semleges külképviseleteket védlevélért (Schutzbrief), főleg pedig a kiutazás illúzióját nyújtó „védőütle-vélért”, a Schutzpassért. Olyannyira igény volt ezekre a dokumentumokra, hogy a hivatalos követségi papírokat csakhamar hamisítani és árulni kezdték. A magyar és német hatóságok erre is hivatkozva egyre kevésbé akarták elfogadni a különböző okmányokat, különösen a cionista fiatalok által nagy számban hamisított svájci papírokat.

A portugál nagyköveti posztot 1944-ben Carlos de San-Payo Garrido töltötte be, aki azonban még 1944 júniusában elhagyta az országot. Portugáliát ezután Carlos de Liz-Teixeira Branquino ügyvivő képviselte. Eredendően az ő ötlete volt, hogy Portugália is

helyezzen védelme alá bizonyos számú magyar zsidót. Csakhogy 1944. október 29-én ő is elhagyta a magyar fővárost; ugyanis nem akarta hivatalosan elismerni a Szálasi vezette nyilas-hungarista kormányt.⁵ Garrido távozása után Gulden Gyula,⁶ a főkonzul vitte tovább az ügyeket, aki 1944. december 9-ig töltötte be hivatalát, ekkor azonban ő is külföldre távozott. A követség vezetését ezután gróf Pongrácz Ferenc, Branquino személyi titkára látta el. A külképviselet kulcsfontosságú munkatársa volt dr. Bartha Ferenc jogtanácsos is. Bartha juttatta ki Lisszabonba az ún. Auschwitz jegyzőkönyveket, és Komoly Ottóval, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetőjével is folytatott tárgyalásokat.⁷ Bartha nemegyszer a kistarcsai internálótáborból is kihozott embereket, megmentve őket a deportálástól.

A portugál kormány támogatta a zsidómentő akciót, mivel annak egyrészt nincs semmiféle politikai és/vagy gazdasági hátránya Portugáliára nézve. Másrészt a kétkölcsönösnek tűnő portugál politikát végleg a nyugati hatalmak irányába mozdítja el.⁸ A tárgyalások eredményeként megállapodás született arról is, hogy a menekülők utazási költségét a Palesztina Hivatal és a Jewish Agency fogja állni; így ez, ha megvalósul, nem terheli majd a portugál államot.⁹

A portugál nagykövetség – vélelmezhetően Lisszabon tudtával és hallgatólagos hozzájárulásával – együttműködött a többi semleges országgal és a Nemzetközi Vöröskereszttel is a magyar zsidók megmentésére tett, néha teljesen kilátástalan kísérletekben. Ezek közé sorolható az a lépés is, miszerint a pápai nunciatúra, a svéd, a svájci, a spanyol és a portugál nagykövetségek három alkalommal is tiltakoztak a magyar kormánytól a zsidók deportálása ellen. Az 1944. augusztus 21-i tiltakozást még Branquino, míg a november 17-én és december 23-án keltezteteket már Pongrácz gróf írta alá.¹⁰ Ugyancsak ilyen közös elképzelés volt a hegyeshalmi halálmenetekben részt vevők mentése is. Az elképzelés Újváry Sándortól, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársától ered. Elgondolása szerint az összes semleges országnak együtt kellene működnie a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt. Ennek eredményeként 1944 decemberében megalakult a *Departement de Cooperation*, amelyhez a már korábban említett semleges országok csatlakoztak. A kezdeményezés dicsérendő, de már késői próbálkozás volt.¹¹ 1944 decemberére nyilvánvalóvá vált a nyilas kormány számára is, hogy egyetlen semleges ország sem fogja elismerni, vagyis kár bármilyen engedményt tenni ezeknek az országoknak, pláne nem a zsidókérdésben. December 24-én bezárult a szovjet ostromgyűrű Budapest körül: elkezdődött a fővárosi zsidóság utolsó megpróbáltatása.

A zsidó szervezetekkel való tárgyalások eredményeként 1944. augusztus 20-án a portugál képviselet keretében felállították a *Section Protection* nevű egységet.¹² Ennek működési helye a Duna, majd a rózsadombi Eszter utcában, a portugál konzulátus épületében volt. Az osztály feladata volt az útlevelekérvények elbírálása, speciális portugál védlevelek kiadása. A kérelmeket Branquino bírálta el, majd pozitív esetben Gulden Gyula főkonzul – a kötelező eljárás és a díjak megfizetése után – francia nyelvű *Passeport Provisoiret* (ideiglenes útlevelet) adott ki.¹³ Ezek az okmányok 1944. december 31-ig voltak érvényesek.¹⁴ Pongrácz gróf azonban december közepén újabb három hónappal meghosszabbította az útlevelek érvényességét.¹⁵ Az okmányon azonban nem volt feltüntetve az útlevel tulajdonosának állampolgársága, ugyanis a portugál kormány nem akart senkinek sem hivatalosan is állampolgárságot adni. Az ilyen bizonylattal rendelkezőknek jelentkez-

niük kellett a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának „c” alosztályánál, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalnál, majd a Központi Zsidó Tanácsnál is.¹⁶

Ezek után – hivatalosan és elvileg – mentesültek a zsidóellenes törvények és rendeletek hatálya alól, tehát például sárga csillagot sem kellett viselniük. A portugál nagykövetség is – hasonlóan más semleges országokhoz – feltételrendszert dolgozott ki arra, hogy kik kérvényezhetnek portugál útlevélet. Olyan személyről lehetett szó, aki közeli rokonságban áll portugál vagy brazil állampolgárral; komoly gazdasági kapcsolatot ápol portugál vagy brazil céggel; kulturális, művészeti téren kapcsolata van Portugáliában vagy Brazíliában, és ilyen téren szolgálatot tett valamelyik országnak.¹⁷

Az, hogy ezekben az esetekben mit jelent pontosan a „komoly” szó, jótékony homályba veszett. Mindezen feltételek teljesülése estén kellett még a *Policia de Vigilancia e Degesa do Estado* engedélye is. Az útlevélen ugyanis feltüntették annak a táviratnak a számát, melyben ezt Lisszabonból megkapták.¹⁸ A követség a nyilas puccs után fokozta tevékenységét, növelte a kiadott védlevelek számát. Bár Kemény Gábor nyilas külügyminiszternek ígéretet tettek, hogy 500 iratnál többet nem bocsátanak ki, de a kiadott igazoló passzusok száma 700–800 darabra tehető.¹⁹

A német rendészeti és biztonsági szervek eleinte megtagadták a portugál védlevelek elismerését, még azokét is, amelyeket a magyar rendőrség már korábban elfogadott. A helyzetet végül de Pedro Tovar de Lemos berlini portugál nagykövet határozott fellépése rendezte. A nagykövet elérte, hogy mégis elfogadott hivatalos papírnak minősüljenek a portugál védlevelek a német hatóságok szemében is.²⁰

A portugál védetteket Budapesten négy házba tudták elhelyezni. Legtöbben, mintegy ötszázan az Újpesti rakpart 5. számú házban voltak elszállásolva. Továbbá két Phönix (ma Wallenberg utca) utcai házba és a Katona József utca egyik épületébe költöztették őket.²¹ A védettek minden házban irodát rendeztek be ügyeik intézésére. Több érintett emlékezete szerint a védettek közül őket zaklatták a legkevésbé a nyilasok. Ellátásuk, gyógykezelésük – a mostoha háborús körülmények ellenére is – alapvetően elviselhetőnek minősíthető. Karácsonykor minden védenc ajándécsomagot kapott a képviselőtől. A portugál nemzeti színű szalaggal átkötött szeretetsomag tartalma sokrétű volt. Elsősorban élelmiszert, de játékot és orvosságot is találtak benne az üldözöttek.²² Karácsony után azonban német katonákat, mintegy 25–30 főt is elszállásoltak az Újpesti rakparti védett házban. Az eset már csak azért is félelmet váltott ki az üldözöttekben, mert közel 40, semmiféle védlevéllel nem rendelkező embert is rejtegettek a ház falai között.²³ Január elején a *Section Protection* fejenként fél kiló szalonnát osztott ki az általa védett házakban. Ez a segítség különösen annak fényében volt hasznos, hogy 1945. január elején a nyilasok behatoltak a portugál védett házakba, és megkezdték az ott lakó zsidók áttelepítését, előbb az Újpesti rakpart 5. szám alá, majd az ún. nemzetközi gettóba.²⁴ Az akció január 13-án fejeződött be. A külképviselet munkatársai tehetetlenek voltak, nem volt semmilyen eszköz a kezükben, amellyel meg tudták volna akadályozni a nyilasok intézkedését. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy január 14-én az ekkor a Zrínyi utcában működő portugál segélyező iroda telitalálatot kapott, több munkatársa is megsebesült, Bartha Ferenc egy szilánktól megvakult.²⁵

1944. november 15-én portugál védelem alatt álló munkaszolgálatos századot állítottak fel. Azoknak, akik ebbe az alakulatba kerültek, a portugál védelem alatt álló házak

környékén kellett dolgozni.²⁶ November 25-én azonban az Albrecht laktanyába vezényelték, majd innen a Józsefvárosi pályaudvarra, és – minden korábbi ígélet ellenére – bevagonírozták őket. Feladatuk Sopron környékén az ún. Keleti Fal építése volt Bécs védelmére.²⁷ Útközben páran meg tudtak szökni, a többiek viszont valamennyien meghaltak. A portugál követség mindent megtett az általuk védett munkaszolgálatosok megmentése érdekében. Sikerült is Ferenczy László csendőr alezredestől kicsikarniuk egy állásfoglalást. Eszerint a portugál védett munkaszolgálatosok nem szállíthatóak el, de túl későn értek ki a pályaudvarra, már elment a munkaszolgálatosok vonata.²⁸ Ezzel gyakorlatilag befejeződött a portugál nagykövetség mentőakciója.

A fenti tömeges mentési kísérleten kívül a portugál nagykövetség több esetben is sikeres mentőakciókat tudott végrehajtani. Ezeknek az eseményeknek a helyszíne a nagykövetség Galgagyörökön található nyaralója volt. Két esetről is tudunk, amikor menekültek rejtőzködtek a házban. 1944 tavaszán Garrido nagykövet titkárnője és annak családja talált menedéket az épületben. Őket azonban a Hain Péter vezetése alatt álló, magyar Gestapónak is nevezett magyar királyi Állambiztonsági Rendészet detektívjei letartóztatták, miután 1944. április 30-án behatoltak a diplomáciai védelem alatt álló objektumba.²⁹ Az esetből diplomáciai skandalum lett. Május 3-án Garrido erélyes jegyzékben követelt teljes körű vizsgálatot. Hainéknak végül valamennyi őrizetbe vett személyt szabadon kellett engedniük. A behatolás során a detektívek által lefoglalt értékeknek azonban nyoma veszett, soha többé nem kerültek elő.³⁰ Az elengedett titkárnő Garridóval együtt június 5-én hagyta el az országot, a többi üldözött³¹ október 29-én.³²

Az 1944-es év végén egy kb. 20 fős csoport rejtőzködött a galgagyöröki villában. A menekültek között találunk zsidókat és politikai okokból üldözötteket egyaránt. A csoport részletes összetétele nem ismert. 1945. január 1. éjjelén a házat nyilas pártszolgálatosok és rendőrök körbevették, és a bent lévők közül 10 főt elhurcoltak. Alighanem kivégezték őket. A csoport többi tagjának sorsa is ismeretlen.³³

Meg kell még említenünk, hogy Chorin Ferenc³⁴ és családja is – a „rokoni csoport”, miként hivatalosan nevezték a közel 50 fős szállítmányt – Portugáliába távozott.³⁵ Megmenekülésük előzménye az volt, hogy a Weiss Manfréd Műveket és társvállalataikat, illetve a fölöttük lévő ellenőrzési jogot Chorinék 25 évre átadták az SS-nek „bizalmi kezelésre”. Chorin tárgyalópartnere Kurt Becher SS-Obersturmbannführer volt.³⁶ A megegyezés, amelyet 1944. május 17-én írtak alá, 4. pontja kimondta, hogy a „rokoni csoport” számára lehetővé teszi Magyarország elhagyását, valamint azt, hogy jelentős mennyiségű készpénzt vigyenek magukkal, illetve fognak kapni az SS-től.³⁷ A család nagyobbik része június 25-én Stuttgartból két Lufthansa különgéppel repült Lisszabonba.³⁸ Veesebmayer teljhatalmú nagykövet azonban kifogásolta ezt az eljárást, mármint hogy „zsidó magyar milliomasok” elhagyhatták az országot. Indoklása szerint ez egyrészt Magyarországon is feltűnést keltett, valamint kérdésessé tette a német fél szándékát „a zsidókérdés igazságos és következetes keresztülvitele iránt”. A „rokoni csoport” öt tagját az SS túszként visszatartotta Bécsben.³⁹

Összességében megállapíthatjuk, hogy Portugália is számos magyar zsidót helyezett védelme alá. Tette, tehette mindezt addig, amíg a nyilas kormány érdekei megengedték. Az azonban megállapítható, hogy a svájci, svéd vagy vatikáni akciók és a portugál kísérlet között volt egy alapvető különbség. Előbbiek esetében egy diplomata vezette a

mentőakciót, míg portugál részről ez nem mondható el. (A spanyol eset, amelyről itt nem szólhatunk, ebből a szempontból vegyes és rendhagyó.) Pedig vélelmezhetően a portugál követségnek is voltak, illetve kiépíthetőek lettek volna a szükséges magyar és német kapcsolatai. Dilemma, amennyiben Garrido nem zsidó származású, vajon lett volna-e valaki, aki képviseli az ügyet. A kérdés – mármint hogy miért nem következett ez be – már csak azért is érdekes, hiszen Portugáliában közel százezer zsidó menekült élt a háború alatt.

Jegyzetek

¹ Portugália és Magyarország között 1939-ben létesült nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolat.

² Valdemar Langlet (1872–1960): főszerkesztő, sokoldalú nyelvész, kultúraközvetítő. 1934-től a budapesti Pázmány Péter Egyetem svéd lektora, a svéd főkonzulátus, majd 1938-tól a svéd követség munkatársa. 1944 májusától a Svéd Vöröskereszt fődelegátusaként számos munkatársával – köztük feleségével, Ninával – együtt ún. menlevelek segítségével ezrek életét mentette meg. Tény, hogy Wallenberg és a Langlet házaspár viszonya nem volt felhőtlen. A témáról részletesen lásd: *Langlet, Nina: A svéd mentőakció, 1944.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

³ Wallenberg működéséről és eltűnéséről számos könyv és tanulmány született az elmúlt 60 évben.

⁴ A zsidó fogalmát az 1938-tól megjelenő zsidótörvények egyre szigorúbban, egyre inkább „faji” alapon definiálták (1938. évi XV. tc.; 1939. évi IV. tc., 1941. évi XV. tc.).

⁵ *Lévai Jenő:* Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére. Budapest, 1946. 142. (A továbbiakban: Fehér könyv.)

⁶ Gulden korábban a herendi porcelángyár ügyvezető igazgatója volt. A főkonzuli posztot azért vállalta, hogy a piacaitól a háború miatt elvágott gyár termékeit a semleges Portugálián keresztül juttassa el a megrendelőkhöz.

⁷ Fehér könyv, 141. és *Bán Éva:* Budapest Lisszabon 1944–1945. In: Valóság, 2003/6. 97.

⁸ Bár Portugália végig semleges státusú ország volt a második világháború alatt, Salazar a tengelyhatalmakkal szimpatizált. 1943-ban azonban engedélyezte, hogy brit csapatok katonai bázist létesítsenek az Azori-szigeteken, és a portugál gyarmatokon kibányászott krómot és rezet is rendelkezésükre bocsátotta. Ezeket a lépéseket a Lisszabonban élő népes német kolónia megdöbbenéssel fogadta. *Birmingham, David:* Portugália története. Budapest, 1998. 143.

⁹ Fehér könyv, 141.

¹⁰ Az egyes memorandumok szövegét idézi *Elek László:* Az olasz Wallenberg. Budapest, Széchenyi Kiadó Kft. 1989. 54–55, 69–72 és 90–91.

¹¹ *Lévai Jenő:* Szürke könyv. [Budapest] Officina, 1946. 197. (A továbbiakban: Szürke könyv.)

¹² Fehér könyv, 141.

¹³ Fehér könyv, 142.

¹⁴ Szürke könyv, 215.

¹⁵ Szürke könyv, 216.

¹⁶ Fehér könyv, 142.

¹⁷ Fehér könyv, 141.

¹⁸ *Bán:* i. m. 41.

¹⁹ Pontos szám nem állítható, maga Lévai is különböző könyveiben hol 700, hol 800 darabot említ, míg Branquino egy jelentésében kb. 800 ideiglenes útleveletről ír. *Bán:* i. m. 104.

²⁰ *Braham, Randolph L.:* A népiértés politikája. A holocaust Magyarországon. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. II. kötet 1193. és *Bán:* i. m. 101.

²¹ Szürke könyv, 216.

²² Fehér könyv, 142–143.

²³ Szürke könyv, 217.

²⁴ Fehér könyv, 143.

²⁵ Fehér könyv, 143.

²⁶ Szürke könyv, 217.

²⁷ Szürke könyv, 217.

²⁸ Szürke könyv, 218.

²⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) V-107222; V-77426/b (Baky László vallomása) és Bán: i. m. 94-95.

³⁰ ABTL -77426/a (Sztójay Döme vallomása és Gábor Vilmos levele).

³¹ Közöttük Tom Lantos amerikai kongresszusi képviselő felesége, Tillmann Ágnes is.

³² *Braham*: i. m. II. kötet 1193.

³³ ABTL V-107222.

³⁴ Chorin 1944 tavaszán a Gestapo foglya volt, és a Bécs melletti Oberlanzendorfba deportálták. Innen hozatta vissza Budapestre a tárgyalásokra Becher. A tárgyalások után nem sokkal Bechert előléptették Standartenführerré.

³⁵ A Chorin család és közvetlen környezetének megmeneküléséről részletesen lásd: *Karsai Elek-Szinai Miklós: A Weiss Manfréd vagyon német kézre kerülésének története*. In: Századok, 1961/4-5. szám, *Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon*. Budapest, Korona Kiadó, 2002.

³⁶ Becher rövid Magyarországi tartózkodása alatt gyorsan felmérte a gazdasági viszonyokat. Tisztában volt azzal, hogy a Weiss-Chorin-Mauthner család kezében volt az egész magyarországi gyáripar tőkéjének 50%-a. *Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 393-395.

³⁷ 600 000 USA dollár és 250 000 birodalmi márka szerepelt a szerződésben.

³⁸ Veessenmayer levelét közli: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek: Vádirat a nácizmus ellen*. Budapest, MIOK, 1967. III. kötet 81.

³⁹ *Szita*: i. m. 185.

AZ OSZTRÁK NYELVI IDENTITÁS ÉS NYELVPOLITIKA AZ ANSCHLUSSTÓL NAPJAINKIG

Ausztria küldetés- és nemzettudatának vizsgálatakor a nemzeti identitás kérdéskörén belül egy bizonyos ponton elkerülhetetlenül elérkezünk a nyelvi identitáshoz, amely az ország modern kori történetében többször is kérdésessé vált. Először az *Anschluss* és az azzal járó politikai berendezkedés másította meg az „osztrák német” nyelvről vallott felfogást, újabban pedig Ausztria európai uniós csatlakozása ad okot az osztrák nyelvi azonosság és nyelvpolitika újólagos vizsgálatára, új szempontokból.

Ausztria az *Anschlusszal* (1938. március 13.) sokak szerint morálisan Németország „bűntársává” szegődött, hiszen már a harmincas évek elejétől vészterhes engedményeket tett a szélsőjobboldali szervezeteknek. Jogilag azonban vétlennek is tekinthető, minthogy 1938 márciusától az osztrák állam mint politikai intézmény nem létezett. Ennyiben az *Anschluss* döntő fejlemény témánk szempontjából.

A nyelvpolitikára rányomta bélyegét, hogy Hitler az államigazgatás és az élet minden területén a Német Birodalom struktúráiba való teljes beolvadást, a német viszonyokhoz való szoros alkalmazkodást irányozta elő. Nem maradhatott ki ebből a nyelvhasználat sem. A publicitásban, mindenekelőtt a közigazgatásban a *Vaterland*, a Német Birodalom kifejezéseit használták. Ausztria nevét többször is megváltoztatták (*Ostmark*, *Reichsgau der Ostmark*, *Alpen- und Donau-Reichsgau*).

Az oktatásban is az irodalmi német nyelv kapta a főszerepet. A nyelvi monocentrizmus felfogása uralkodott, amely ebből a szempontból is egységes egészként kezelte a német kultúrkör nemzeteit. Anyanyelvként az írott irodalmi német nyelv beszédben való alkalmazását követelték meg, úgymond „német tudatra” nevelték a fiatalokat. Az egyházi iskolákból is eltávolították a korábbi pap tanítókat, akiket a rendszer számára megbízható, nemzetiszocialista szellemiséget képviselő tanárokkal helyettesítettek. Osztrák területen feloszlattak minden korábbi kulturális szövetséget is. Megbénították az intézményes keretek közti nyelvművelést; a német nyelv használatára vonatkozó szigorú szabályokkal a Német Birodalom a nyelvi mindennapokba is beavatkozott. Ez egyfajta kulturális monopóliumot teremtett, melynek érdekében politikai lépések sorozatára is sor került. A birodalom definiálta a német történelem értelmezését. Ezt az idegen kultúrmonopóliumot az osztrákság túlnyomórészt kultúrsökként élte meg.

Az irányított identitás nehezen egyeztethető össze egy nemzet szokásaival, még akkor is, ha az oktrojált nyelvvel rokonság (közel azonosság) áll fenn. Valójában az osztrákoknak évszázados hagyományokra visszatekintő politikai szókincse, identitástudata volt. Emellett magán az ország területén számtalan dialektus is létezett (és létezik még ma is). Viszont élt még az emberek emlékezetében a Habsburg Monarchia sugározta nagyságtudat, amelyet hivatalosan most a Hitler vezette Német Birodalom volt hivatva megtestesíteni, tekintélyt parancsoló katonai potenciáljával. Ez azonban az önállóság, a függetlenség és a nemzeti-nyelvi egység feladását követelte. Mindez együtt motiválta az osztrákok viszonyát az új helyzethez.

Hivatalosan az 1943. évi *moszkvai nyilatkozat* mentette föl Ausztriát a kollektív háborús bűnösség alól.¹ A háromhatalmi deklaráció jó alapot adott az ún. áldozati mítoszhoz (*Opfer-Mythos*), melynek lényege, hogy Ausztria teljesen vétlen a második világháború borzalmaiban. Ezzel Ausztria megteremthetett magának egy „nem német”

nemzeti identitást, egyszersmind el is zárkózott földrajzi helyzete által teremtett szerepétől, amely szerint Közép-Európa része. Ehelyett a Nyugathoz tartozónak vallotta magát, mint hasznos ellenpólust a pánszlávizmussal szemben. A tézis máig is él: egyrészt a történelem értelmezésében, másrészt az Európai Unióban elszenvedett vélt vagy valós hátrányok tárgyalásában.

A második világháború után a politika szükségképpen a nácizmustól való elhatárolódást, jelentős részben a baloldaliságot jelentette. A Néppártot is náciellenes keresztényszociálisok alapították. Megváltoztak a társadalmi feltételek is: a „kikkel azonosulni” kérdésre akkor az önazonosság feleletét adták. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban azonban az egymást követő történelmi változások mindig újabb és újabb válaszra kényszerítettek. Ausztriát az uralkodó felfogás szerint már nem egy polgári nemzet alkotta, hanem munkások és parasztok nemzetévé lett. Így az ezeket képviselő pártokra hárult a feladat, hogy a háború után újra öntudatra ébresszék az osztrák nemzetet. Többé komoly társadalmi szereplők nem vitatták, van-e osztrák identitás. Tudatos nemzetépítő politikába kezdtek, melynek kezdettől szerves része volt az „osztrák” nyelv önállóságának, a német nyelvtől való eltéréseinek hangsúlyozása.

A második világháború után az osztrák vezetés a nagyhatalmakkal együtt siettetette az önálló osztrákság gondolatának a köztudatba való beépítését. Minden területet kihasználtak annak érdekében, hogy a „németiség” fogalmának, melyen az élmények hatása alatt sokáig a náci rezsimet értették, semmi köze ne legyen az országhoz. Németországtól elhatárolódó és a svájci példát követő kül- és belpolitikai intézkedésekre került sor, amibe beletartozott a szomszédos országokkal és az osztrák területen élő kisebbségekkel való megegyezés, a szabad sajtó megteremtése, az „osztrák nyelvű” irodalmi élet fellendítése, az osztrák nyelvi sajátosság deklarálása a tudományos életben, nem utolsósorban, mint ennek anyagi alapja, az ország gazdasági fellendítése.

Nyelvi kodifikáció

Egy adott nyelv státusa szempontjából a nyomtatott sajtótermékek mellett fontos szerepe van a *szótáraknak* is. Megszerkesztésükkel egy nemzet legitimálja saját nyelvét és jelzi eltérését más nyelvektől. Egy teljes értékű szótárban benne foglaltatik a szókincs, a nyelvtan, a mondat, a helyesírás és a jelentés. A nyelvészet tudományának e része szintúgy függ a politikától, hisz az állam finanszírozza a tudományos kutatások költségeit, melyekből később profitál.

A nyelv természetét tekintve már a 19. században, a Német Császárság megalapításakor kialakult a nyelvészek körében egy *purista* irányzat (a politikai legitimációs okokkal párhuzamosan), mely szótárak sokaságának születését hozta magával. A nyelvi purizmus lényege abban állt, hogy a Német Császárság területén használatos német nyelv minden idegen eredetű szónak megpróbálta megkeresni a saját hang- és szóképzetének megfeleltethető alakját. Ezzel szemben az osztrák nyelv megőrizte és megőrzi az idegen eredetű szavakat, illetve minimális módosításokat hajt végre azokon. Ennek okát a vallási különbségekben vélhetjük fölfedezni: míg a Német Császárságban (később Németország) az uralkodó vallás a lutheri protestantizmus, addig Ausztria évszázadokon keresztül a katolicizmus jelentős bástyája volt. A legalapvetőbb világnézetbeli különbséget a vallás különbözősége hozza magával. A protestantizmus minden téren törekszik az egyneműsítésre és az egyszerűsítésre; a katolicizmus hagyományörző, a

tradicionális értékek híve. Többek közt ez tükröződik vissza a két ország eltérő szó-készletbeli fejlődésében.

Konrad Duden 1880-ban az *Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (A német nyelv helyesírási szótára) szótárban egységes, következetes szabályokat dolgozott ki, melyeket akkor Svájc és az Osztrák–Magyar Monarchia nem fogadott el. A nyelvi eltérésekre tehát már akkor is nagy hangsúlyt helyeztek. Ezt is bizonyítja, hogy a 19. században megjelentek olyan szótárak, mint például a *Bayerisches Wörterbuch* (Bajor szótár), a *Schweizerische Idiotikon* (Svájci idiómagyűjtemény).² Figyelemre méltó, hogy a német nyelvű államokban egészen 1998-ig a Duden-szabálygyűjtemény volt érvényben.

A Németországtól való elhatárolódás világos céljával élesztették újra 1951-ben az *Osztrák Szótárt* (*Österreichisches Wörterbuch*, a továbbiakban ÖWB). Előzőleg utoljára a 19. század végén jelent meg. Hagyományai egészen Mária Terézia oktatáspolitikájáig nyúlnak vissza. Mint ahogy a neve is mutatja, kezdetben a maga 35–40 ezres szókészletével ez egy egyszerű szógyűjtemény volt. Összeállítói az általános érvényű, illetve a mindenkori aktuális szavakat próbálták felsorolni, tekintettel a regionális sajátosságokra is. Iskolai szótárként az 1968/69-es tanévtől kezdve minden 11 éves diák ingyenpéldányt kapott belőle. Ezt a családi terheket kompenzáló törvényben rögzítették 1964. október 24-én.³ 2006-ban élte meg 40. kiadását. Nem egyszerű utánnyomásról van szó, hanem a nyelvi fejlődés érdekében minden kiadás alkalmával újraszerkesztik. A nyelvészek nagyobb része az ebben leírtakat tekinti az osztrák nyelvi standard kodifikációjának. Az ÖWB már nem teljesen osztrák kezdeményezés, mert a német Klett-Verlag privatizálta, de a szótár elkészítésében javarészt még mindig osztrák nyelvészek vesznek részt.

Nyelvhasználat és nyelvi identitás a 20. század végén

Az oktatás területén is nehézségekbe ütközött az osztrák törvényhozás. A nyelvi-irodalmi tantárgy elnevezését többször is megváltoztatták. Használták rá az egyszerű, semmitmondó „tanítási nyelv” (*Unterrichtssprache*), illetve a „német” (*Deutsch*) megnevezést. 1962 óta azonban az oktatás tárgya és nyelve egyaránt a „német” megnevezést viseli. Ez mutatja, hogy a „német” megjelölés fokozatosan elvesztette negatív kicsengését.

1970-től önálló minisztériumot kapott a tudomány és kutatás, illetve az oktatásügy. A kultúrminisztérium (*Ministerium für Wissenschaft und Forschung*) élén egészen 1983-ig a szociáldemokrata Hertha Firnberg állt.

Az 1998-as oktatási törvény szerint figyelembe kell venni a dialektusokat az oktatásban. Ez nagy előrelépés a nyelvi identitástudat fejlődésében, mivel a gyerekek az iskolába, szocializációjuk következő állomására „magukkal vihetik” az otthon, kiskorukban tanult anyanyelvet.⁴

A Második Köztársaságban 1951 óta tízévenként tartanak népszámlálást. A statisztikai lapon rákérdeznek a nyelvre is. Erre az *Umgangssprache* (köznyelv) elnevezést használják, melyen a mindennapi, szélesebb társadalmi körű érintkezés folyamán legszívesebben használt nyelvet értik. A köznyelv fogalmának értelmezése problémát okozott, amelyre jó példa Karintia. Karintiában 1951-ben csak a lakosság 52%-a írta be köznyelvnek a „németet”. A szlovén nyelvet 16,9%, a *Windisch*-t (vend) 32,1% jegyezte be. Ezt követően 1961-ben a vendet érthetetlenül a némethez kapcsolták, így lett a német nyelvűek száma Karintiában 82%.⁵ A 2001-es népszámlálás dokumentu-

mában a kategóriák közt az első helyen immár egyértelműen a *Deutsch* áll, azt követik a kisebbségi nyelvek (bár a vendet itt ismét külön nyelvként tüntetik föl). A kérdőív tetején viszont szerepel az *Österreicher* szó, mint az összlakosságot megjelölő etnikai fogalom. Az eredmény: országosan a lakosság száma 8 032 926, ebből 7 115 780-an beszélik a németet köznyelvként.⁶

Az állam szerepe átértékelődött a közösségképzésben. Általánosságban kijelenthetjük, hogy míg korábban a kormányzati szervezésnek, a jogi keretek biztosításának feladata volt hangsúlyos, mára ez a jólét egyszerű garantálására redukálódott. Látva, hogy (nemcsak) Ausztriában a külsődleges nemzeti szimbólumok iránti érdeklődés megkopott, a politika az identitástudat biztosításában a nyelvre helyezi a legnagyobb hangsúlyt. Ausztriában a jó társadalmi közérzet biztosításához mindmáig hozzátartozik a nyelv ügyének védelme is, mely ma is jelen van az osztrák politikában és a köztudatban.

A nyelvpolitika szemszögéből a jobboldali kormányzati ciklusok előnye, hogy a parlament az ilyen időszakokban általában emeli a többségi kultúrára fordítható összeget az éves államháztartási kiadások hányadában. A kultúra és a nyelv ápolásának mozgatórugója ilyen esetekben korántsem kizárólag a nyelvnek önmagáért és a hordozó nemzetért történő fenntartása, hanem a más nemzetekkel és nyelvekkel szembeni merev elzárkózás. Emiatt az ilyenfajta kultúrpolitika hátrányos megkülönböztetést rejt a nyelvi kisebbségekkel szemben.

A nyelvvel kapcsolatban egyik ilyen megnyilvánulásként előtérbe került az idegen, legfőképpen angol és németországi eredetű szavakkal (márkanévvel, szófordulatokkal) szembeni bizalmatlanság. A radikális jobboldal, néha a jobboldal többsége is, erősen konzervatív szemszögből közelíti meg a nyelvet, amelyet a mozdulatlanak hitt tradíciók hordozójának tekintenek. Óvnak minden külső hatással szemben, rögzítenék eredeti vagy korábbi állapotában. Felvethető a kérdés, mi minősül eredeti állapotnak. Ausztriában ez több szempontból is bizonytalan, mivel itt nincs évszázados hagyománya a nyelv törvényi lefektetésének, mint például Németországban. Lehetőségként a már említett ÖWB kínálkozott, ami a háború utáni baloldali kultúrpolitika találmánya. Igaz, a jobboldali Szabadság Párt (FPÖ) kormányban való részvétele idején is adtak ki ÖWB-t (39. kiadás, 2001) bővített szókészlettel, hisz haladáspártinak tüntették föl magukat. Igaz, régóta ugyanaz a nyelvészcsoport dolgozik a kötetben. Csak ekkor már nem a náci Németországtól és ausztriai nyelvpolitikájától határolódtak el, hanem a vélt vagy valós uniós nyelvi szabályozásokra mondtak nemet. Pártprogramjuknak (Salzburg, 1985.)⁷ megfelelően antikollektivisták szemmel közelítettek a nyelvhez is.

Az FPÖ magánügynek (Artikel 4.: „Kunst ist eine Privatsache...”) tekinti például a nyelv és a kultúra alapvető hordozóját, a művészetet. Ezt kétféleképpen is lehet értelmezni. Egyrészt úgy, hogy ez magánügy az egyes ember szintjén, tehát ezzel a modern művészetekkel szemben semlegesíti magát, mint tradicionális értékeket valló párt; s magánügy lehet egy ország szintjén is, így lehet azt politikailag instrumentalizálni. Mindazonáltal az FPÖ eszmévilágában az első helyen szerepel a nyelv védelme, illetve ápolása. „Mivel az osztrákok többsége a német államnyelvet anyanyelvként beszéli, a német kultúrkörhöz tartoznak” – fejtik ki véleményüket a nyelvi hovatarozásról, ezzel együtt kijelölik az osztrák nemzet helyét is.⁸ A mondat második fele helyes, de egy piciny falucska lakói nem fogják a klasszikus németet anyanyelvükként használni, nem az az elsődleges kommunikációs eszközük. Igaz, az iskolában ezt oktatják és statisztikai megjelölésként a német nyelvet használják, de

köznyelvi értelemben nem tekintik normának. Csak mint viszonyítási pont és legmagasabb, szabályozó norma érvényes.

Az osztrák pártok abban is eltérnek, hogy milyen ideológiai síkon szemlélik a nyelvet, milyen eszközökkel segítik, illetve mi kap kultúrpolitikájukban elsődleges szerepet. Az Osztrák Néppárt számára (ÖVP) fontos a történelemszemlélet. Épp ezért a múzeumok támogatását és újabbak létrehozását, illetve művészeti díjak alapítását emelik ki. Esetenként támogatják a modern művészeti irányzatokat is, megcélozva ezzel a fiatalabb szavazókat. Nem feltétlenül tekintik a társadalmi nyitottságot összeegyeztethetetlennek a nemzeti tradíciók ápolásával. Ausztria Szociáldemokrata Pártja (SPÖ) liberális szemléletű pártként a művészet mindenkori pártolója. Korábbi nyelvpolitikájáról már volt szó. Ma nem hagyja figyelmen kívül a gazdasági szempontokat, ezért a kultúra támogatását hosszú távú befektetésként kezeli. Ennek megfelelően az audiovizuális szektort fejleszti a legintenzívebben. A parlamenten kívüli, de élénk kultúréletet élő kommunista párt (KPÖ) szintén a művészetek pártolójaként lép fel, de inkább az kap helyet a gondolkodásában, hogy milyen kultúrának nem kívánna teret biztosítani. Céljuk viszont, hogy az egyszerűbb (munkás) ember számára is hozzáférhetővé tegyék a kultúrát, amiben a két háború közötti Bécs szociális és kultúrpolitikájának hagyománya él tovább.

Az osztrák német nyelv az Európai Unióban

A 20. század második felétől kibontakozó európai integráció olyan elveket hozott magával, amelyek egyre több vonatkozásban közös európai politika kidolgozását eredményezik. Alapjaiban ezek határozzák meg az Európai Uniót létrehozó 1992-es maastrichti szerződést. Már korábban, az Európai Tanács 1958. évi 1. számú rendeletét Nyelvi Chartának is nevezik. Ez a rendelet első ízben foglalkozott a nyelvvel mint az emberek, közösségek elidegeníthetetlen jogával. A nyelvet illetően fontos még kiemelni az 1975-ös helsinki nyilatkozat 3. „kosarát”. Az alapvető emberi jogok közé fölvtették a kisebbségek nyelvének védelmét. Az Emberi Jogok Nemzetközi Helsinki Szövetségének 1983 óta Bécs ad otthont, ami nem kis befolyást jelent Ausztria számára erkölcsi szinten.

1996-ban Barcelonában rendezték meg a Nyelvi Jogok Világkonferenciáját, melyet az Ausztriában is jelen lévő PEN nemzetközi szervezet kezdeményezett még 1993-ban. A barcelonai nyilatkozatban többek között kijelentették, hogy az alapvető egyéni emberi jogok közé tartozik a szabad nyelvhasználat (ezt az akkori pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem nyelvészei kezdeményezték). A nyilatkozat a jövőre nézve is tartalmaz javaslatokat. Az egyik, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetén belül állítsanak föl nyelvi tanácsot. Tehát a nyelvészek internacionális szintre szeretnék emelni a nyilatkozatban foglaltakat, szigorú jogi keretek között.

Az Európai Unió bővítésével a közösséghez minden alkalommal nemcsak új országok, népek csatlakoztak, hanem velük egyetemben újabb nyelvek is. Az újabb bővítési hullámmal 2004-ben 20 nyelv sorakozik a hivatalos nyelvek listáján. Heinrich P. Kelz nyelvész számításai szerint 2002-ben a fordítást tekintve 240-re rúgott a nyelvi kombinációk száma; amit azóta a 2004. és 2007. évben csatlakozottak ismét jelentősen gyarapítottak. Azt mondhatjuk, ma újabb „bábeli zűrzavart” élünk át az Európai Unióban. Ebben közvetlenül tükröződik a nyelv óriási szerepe a nemzetközi közösségképzésben is. Kis túlzással állíthatjuk, hogy az EU Fordítószolgálat és a Közös Tolmács- és Konferenciaszolgálat (SCIC) működése tartja össze az EU-t.

A maastrichti szerződésben olyan vezérelveket fektettek le, mint a nyelvekre is vonatkozó egyenjogúság, a régiók Európája, a sokszínűség és az emberközelség. Az EU nyelvpolitikájának jogi, politikai és kulturális bázisa van. Jogi bázison elsősorban azt értik, hogy 1. minden polgárnak joga van a saját anyanyelvén az intézményekhez fordulni; 2. minden polgárt a saját nyelvén kell megszólítani, s meg kell hagyni számára annak a lehetőségét, hogy a saját nyelvén fejezhesse ki magát; 3. az integrációnak a sokféleség sérülése nélkül kell végbemennie. Fontos pont a szerződésben, hogy az EU kötelezi magát a nemzeti identitás respektálására.

A sajtóból, médiából gyakran értesülhetünk olyan esetekről, mikor két állam jogi útra tereli egy-egy szó hovatarozásának kérdését. A hagyományok és velük párhuzamosan az elnevezések megőrzése közösségformáló erő, mely akár határokon átívelő is lehet.⁹ Az „álnyelvi” viták általában jelentésszűküléssel kialakult márkanevek körül folynak, noha ezek már részben vagy teljesen elvesztették közösségformáló szerepüket. Legtöbbször pusztán gazdasági érdekek motiválják az egyes országok ragaszkodását. Ezt úgy is meg lehet jeleníteni a médiában, mint a nemzeti identitás sérülésének lehetőségét, ami az adott ország polgáraiban természetesen rögtön ellenérzést vált ki.

Mikrotársadalmi szinten valójában nincsenek már tiszta nyelvi közösségek, mert a mai kor emberének mobilitása nem ismer határokat. Ezalól többnyire már a legkisebb települések sem kivételek. Migrációs tendenciák kialakulásáról már a 19. század óta beszélhetünk, már akkor felbomlóban voltak az etnikailag homogén közösségek. Elég, ha egy pillantást vetünk a nemzetiségi statisztikákra az Osztrák–Magyar Monarchia korából. Az emberekkel együtt a nyelv is „költözik”. Ez a keveredés, asszimilációs folyamat nyelvi elemek kicserélődését, a nyelvek új elemekkel való bővülését hozza magával. Egy-egy szóról megállapítani, hogy eredetileg melyik területen élő közösséghez tartozott, szinte lehetetlen.¹⁰

Makrotársadalmi szempontokat figyelembe véve egy ország lakóira mindig a szomszédos államok vannak a legnagyobb hatással, hiszen politikai, gazdasági kapcsolataikat elsősorban azokkal alakítják ki. Az EU kialakulásához is gazdasági szerződések, társulások vezettek. Ausztria túlnyomó német kereskedelmi és kooperációs kapcsolatai egy darabig a német nyelven belül vetettek föl problémákat, ma már inkább az angol befolyás okoz gondokat.

Már az osztrák EU-csatlakozás előtt fölbukkant a félelem a nemzeti identitás, legfőképp a nyelvi sajátosságok elvesztésének veszélye miatt, mivel az EU szupranacionális tendenciájú intézmény. Wolfgang Pollak utalt először a nyelv „poroszításának” veszélyére, amin Németország kulturális befolyását értette. Többek közt az élelmiszernevek lehetséges elvesztésének problémájával foglalkozott. Cikkei más írásokkal együtt az EU-csatlakozás „euroszkeptikus” ellenkampányának részeivé is lettek.

A már említett barcelonai nyilatkozatból az osztrák német nyelvet mint jelenséget illetően két rész különösen fontos. Az egyik szerint „figyelembe véve, hogy invázió, gyarmatosítás vagy más politikai, gazdasági és szociális alárendeltségi eset gyakran maga után vonja egy idegen nyelv közvetlen kényszerét, vagy, a legjobb esetben, a nyelvek értékét elferdítik és hierarchikus nyelvi megnyilvánulások kialakulását idézik elő, melyek aláaknázzák a beszélők nyelvi lojalitását; és figyelembe véve, hogy a szuverenitást elért egyes népek nyelvei nyelvhelyettesítési folyamatba keverednek azon politika következményeként, mely előző gyarmati vagy birodalmi hatalmak nyelvét részesíti előnyben”¹¹ – írják a bevezető részben. Ugyancsak fontos az V/41.

cikk 2. pontja. Eszerint „minden nyelvi közösségnek képesnek kell lennie joga teljes gyakorlására anélkül, hogy a közösség térsége egy idegen kultúra hegemónikus megszállása alá kerülne”.¹²

Az osztrák német nyelv esetében elvontan beszélhetünk ugyan szupranacionális politikai és gazdasági alárendeltségről, de nem oktrojált formában, hisz népszavazás döntött az EU-csatlakozásról. Kétségtelen, hogy gazdasági szempontból némi hátrányt szenvedhet az osztrák német nyelv. Hosszú távú gazdasági hátrányban ugyanis (amennyiben ez kialakulna) nem lehet olyan anyagi kereteket biztosítani a nyelv megőrzésére, hogy ne kerüljön a németországi kultúra hegemoniája alá. Ezért ellentmondásosnak tűnhet a bevezetőben kiemelt jelenség és az arra reflektáló cikkely. Gazdasági különbségek mindig is lesznek az államok között, Ausztria viszont az unió leggazdagabb országai közé tartozik.

Fontos megjegyezni, hogy az első kérvények nyelvi ügyben osztrák oldalról érkeztek az EU-ba. Tehát nem az unió (azon belül például Németország) kezdeményezte a nyelv ügyének tárgyalását. Az Ausztriából érkező impulzusok nélkül talán nem is született volna meg a szabályozás. A nemzeti identitás megnyilvánulásaiaként értelmezhetők ezek a nyelv védelmében tett lépések. Itt újra az osztrák öntörvényűség jeleit vélhetjük fölfedezni, ami az EU-hoz történt csatlakozással minden jel szerint inkább erősödött. Ezen az úton próbálták a nyelvi egyeneműsítést megakadályozni. Az ellenzék (FPÖ) valószínűleg némi elégedettséget mutathatott a nemzeti értékek megőrzésének részleges megvalósulása miatt. Mivel ők nem támogatták az uniós csatlakozást, számukra a maguk véleményéhez képest minimális korrekciót jelenthetett a javaslatok benyújtása az osztrák nyelvi függetlenség védelmében. Sok kamara és országos szerv (például az egészségügyi és a gazdálkodási minisztérium) nyújtott be javaslatokat az uniós szervekhez, de a specifikus osztrák német szavakat, neveket tartalmazó hosszú listákat gyakorlati okok miatt elutasították, mondván, hogy ezek bonyodalmakat okoznának a fordítóirodáknál. Hosszas vitasorozat kezdődött, melynek során a benyújtott listát alaposan megnyirbálták. Az ok, hogy az élelmiszerek elnevezése (a gazdasági-vállalkozói szempontok elsődlegessége miatt) fontosabb a nemzeti szimbólumok sorában, mint a jog és a közigazgatás kifejezései.

A 10. sz. protokoll az uniós alapjogok része, és 23 „osztrák” szót tartalmaz.¹³ Megjegyzendő, hogy a protokoll keletkezése előtt semmiféle szisztematikus jogi összehasonlítást nem végeztek, ami pedig az uniós köteleességek közé tartozna (*jogharmónizáció*). Mivel csak élelmiszervek vannak felsorolva, azt gondolhatnánk, hogy a jövőben a lista bővítésére nincs mód, nem kaphatnak benne helyet más osztrák szavak, kifejezések. Valójában az áll ennek útjában, hogy a dokumentum megváltoztatása, bővítése az EU alapjogainak újratárgyalása nélkül nem lehetséges, ami viszont hosszadalmas procedúrát jelentene a tagállamokkal. Más fontos jogi kérdések mellett az osztrák német nyelv ügye nem nagyon kaphat helyet az Európa Parlament napirendi pontjai között.

Hogyan kell alkalmazni az *ausztriacizmusokat* jogi szövegekben vagy a címkéken? A protokollban ez áll: „in geeigneter Form” (megfelelő formában).¹⁴ Ez nem pontos és egyértelmű meghatározás. A vagylagosság jelnek (/), zárójel vagy lábjegyzet alkalmazása jöhet szóba. Praktikus okokból a vagylagosság jele mellett döntöttek a használók, mivel ez fejezi ki legjobban a szavak egyenrangúságát, emellett eléggé szembeutó. A szabályozás kizárólag ezeknek a szavaknak a kötelező alkalmazását kodifikálta. Ez azt jelenti, hogy a belőlük képzett igék, szóösszetételek már érvénytelenek.

Az EU-csatlakozással az identitásban megjelent egy járulékos elem: az osztrák állampolgárok egyben már európai polgároknak is vallhatják magukat. Az uniós kötelelességeket minden tagállamnak vállalnia kell, de országon belül ez a megkötés lazulhat. Az oktatásban, az újságírásban figyelembe veszik/vehetik az osztrák nyelv sajátosságait, nem követik szigorúan a németországi német nyelvet. Kérdés, milyen irányba haladjon a nyelvhasználó. Magától értetődően a saját anyanyelvét szeretné használni, tágabban értelmezve országa standardnyelvét. Hogy mi befolyásolhatja ebben, arra Rudolf Muhr tér ki egyik elemzésében.¹⁵ Egyik befolyásoló tényezőként a médiát jelöli meg.

A német nyelv pluricentrikus volta azt eredményezi, hogy a földrajzi, szociológiai és szituatív körülményeknek megfelelően kell használni. A nyelv két pólusa (az anyanyelv és egy szupranacionális szervezet egyik írott nyelve) között kell az osztrák nyelvhasználónak mozognia. Így az osztrák-német bipoláris nyelvi identitásnak tekinthető.¹⁶ Minél szélesebb körben használja valaki a nyelvet kommunikációra, annál inkább igazodnia kell egy felsőbb normához. Az egyéni nyelvhasználatot tehát koncentrikus körökkel lehetne ábrázolni, ahol a nyelvet nem individuális szinten látjuk, hanem reális politikai közegben.

A lista alapján egy külföldi azt hihetné, hogy osztrák sajátosságok csak a mezőgazdasági kifejezések közt fedezhetők föl, ami téves sztereotípiák kialakulásához vezethet. Gazdasági szempontból ennek annyi a valóságos alapja, hogy Ausztriának igen erős élelmiszeripara van, illetve hogy a magángazdálkodók termékeikkel nagy arányban vannak jelen a piacon. Viszont felkeltheti a laikus érdeklődését az egyedi osztrák elnevezésű élelmiszerek iránt. Ez nem csak kifelé, az országhatárokon túlra szóló figyelemfelkeltés. Az osztrákság figyelmét is szeretné ráirányítani a nyelvi sajátosságok védelmére, illetve egyáltalán azok létre. A nyelvpolitika ilyen szemszögből a nyelvi emlékezet kialakításáért felelős eszköznek is nevezhető.

Már az uniós csatlakozás előtt igen kényes témának számított a nyelv helyzete. Olyan cikkek és jelszavak váltak ismertté, mint: „*Aprikose versus Marille*”, „*Erdapfelsalat bleibt Erdapfelsalat*”, „*Alles bleibt, wie es ist*”.¹⁷ Viszont az osztrák nyelv más sajátosságait érintetlenül hagyta a dokumentum, így a kritikák – legyenek pozitív vagy negatív előjelűek – túlnyomórészt ezeket vették célba. Kétségtelen, hogy a gasztronómiának fontos szerepe van egy nemzet identitásában. Az ételek persze még nem azonosak az identitástudattal. A politika általában nem számol érzelmi faktorokkal, viszont gazdasági tényezőkkel igen. Ausztria össznemzeti bevételének legnagyobb hányadát a turizmusból származó bevételek teszik ki. 1990-ben az osztrák GNP 9%-át az idegenforgami bevételek alkották.¹⁸ Turizmus és gasztronómia egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Ha Ausztria „szabadon” hagyná az élelmiszerek egyedi elnevezését, akkor a turizmus marketingszem pontjai sérülnének. Így a 10. sz. protokoll az élelmiszernevek törvényi rögzítésével jogilag biztosítja az osztrák turizmus sérthetetlenségét. Más nemzet ezekkel az elnevezésekkel nem élhet.

A közvélemény számára a protokoll – úgymond – kidolgozatlansága a fő probléma. A vélemények két szélsőség között szóródnak: egyesek felháborítónak tartják a felsorolt szavak csekély mennyiségét, néhányan pedig egyáltalán nem is hallottak a dokumentumról. Kedvezően értékelendő viszont a téma körül felpezsdült tudományos élet, melyhez az EU általában biztosítja is az anyagi feltételeket, hiszen fő gazdasági szempontjai közt szerepel a tudományos kutatás támogatása. A másik fontos tényező, hogy 1994 óta Grazban található az Idegen Nyelvek Európai Centruma. Tehát van igény a helyzet megoldására, a probléma megszüntetésére.

Számszerűleg a 23 ausztriacizmus nem fejez ki egyenjogúságot a német nyelv variációi között. Habár Ausztria azonos és teljes jogú tagja az uniónak, az írásbeliség szintjén mégis a németországi német nyelv hegemoniája érvényesül. Ennek oka Németország jóval nagyobb gazdasági potenciálja. Két másik vezető országgal (Anglia, Franciaország) együtt Németország adja az unió egyik tárgyalási alapnyelvét. Egy nemzetek fölötti szervezetnek, amennyire lehet, egyszerű nyelvet kell alkalmaznia a hivatalos érintkezésben. Eddig az egyszerűsítést a tárgyalási nyelvek számának csökkentésében (angol, német és francia) találták meg. E három nyelv szinte állandó versenyben van egymással.

A nyelvi versennyel együtt létezik a *szimbólumok* versenye is. Ezért értékelődik fel országon belül a saját nyelv. A német nyelv helyzete különlegesnek számít. A fő kérdés az, hogy kié ez a nyelvi sajátosság. Ha ezt valamelyik oldalon sikerül jogilag rögzíteni, akkor azt a másik oldal már nem kérdőjelezheti meg. Egyszersmind egy nagyobb ország több terméket tud előállítani, amelyeket értelemszerűen ők neveznek el, így ezek a nevek nagyobb számban vannak jelen a piacon. A piac is éppúgy országhatárokon átívelő jelenség, mint a nyelv. Maga a kultúra régóta ugyancsak a piac része, ezt ma fokozottabban érezhetjük. A nyelv mint önálló jelenség nem tehet arról, hogy információhordozó tulajdonságával hatalmas értékeket tud mozgatni. Nem tud mentesülni a politikai és gazdasági szükségszerűség által diktált kompromisszumok alól. Ebben a viszonylatban a politika az értékes (anyagi) érdekek, az egyes ember az érdektelen érték (szellemi) hordozójává vált.

Véleményem szerint nem lehet a 10. sz. protokollt a tudományos nyelvi tervezés részének tekinteni, mert jelen formájában elsősorban gazdasági, illetve politikai célokat szolgál, s egy rokonnyelvtől való elhatárolódás szándéka szülte. Már csak azért sem, mert a nyelvi tervezés az egész nyelvre, vagyis annak egész lexikonjára vonatkozik, nem csak egy kiragadott csekély részére. Így önmagában a nyelvi identitásra sem lehet számottevő hatása, viszont jelképes erővel bír. Racionalizálta az osztrák nyelvi identitást. Ausztria „kulturális paradicsom”, ebben jelölte ki magának történelmi útját a jövőre nézve. A politikai felemelkedéshez szükséges az egységesen kommunikáló nemzet, melynek tudnia kell, mihez köthet. Ennek az egyik „jelzőtáblája” a 10. sz. protokoll.

Nem fog a mindennapi, egyéni nyelvhasználatból elmaradni ez a 23 szó, ha csak nem maga az osztrák nyelvi közösség szorítja háttérbe, és kezd el helyettük mást használni. A szavak a nyelv használatával élnek tovább. Ehhez hasznos támogatás a nyelvi identitás tárgyának kijelölése. Ha az osztrák politikai vezetés célja az, hogy biztosítsa a nyelvi egységet, akkor csak az egyedi elemek védelmében léphet föl. Az azonos kultúrkör okán több az azonos elem a két ország (Ausztria és Németország) nyelvében, mint az eltérő.

Természetesen a német nyelv osztrák variációja nem csak 23 egyedi elnevezést tartalmaz. A szakfordítók viszont csak ezt a dokumentumot vehetik alapul, épp ezért ütközik nehézségekbe munkájuk. Egy fordítás alkalmával ennél sokkal több specifikus szóval találkozhatnak, s nem tudják, hogy az adott szövegösszefüggésbe mely szó vagy kifejezés illik, és hogy egyáltalán használhatják-e azt. Dönteniük kell a jogszerűség és a közérthetőség között.

Az osztrák média többnyire ironikusan fogta föl a protokoll hatálybalépését. Az osztrák értelmiségiek véleménye sokrétű, a nyelvészek véleménye is megoszlott: Wolfgang Pollak a *Der Standard* című lapban éles kritikával illette a listát, kapitulációnak minősítve azt.¹⁹ Rudolf Muhr viszont uniós nézőpontból cinikusan azt nyilat-

kozta, hogy egy dialektust beszélő országot az EU soha nem fog előnyben részesíteni.²⁰ Ezzel szemben Rudolf de Cilia pozitív álláspontot képvisel. Azt emeli ki, hogy a nemzetközi szerződések között egyedülálló az osztrák szavak felsorolása, és ez bizonyos értelemben elismerés.²¹

Új történelmi kontextusban új formát kellett adni az önmegjelölésnek. A társadalom az Anschluss előtt is, azóta is kötődik a saját nyelvéhez, őrzi, ápolja (irodalom, sajtó, média), de nyitott is az új iránt. A politika próbálta megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy a nyelvi fejlődés fennmaradjon. Így az osztrák nyelvi identitás ma szinte tisztán látható. Az osztrák öntörvényűséghez ragaszkodva ennek egyik megnyilvánulása lett a 10. sz. protokoll, mely a nyelvi identitás szempontjából jelképes, „programadó”. A program a jövő Ausztriáját jelképezi, mint egyedi értékeket – köztük egyedi nyelvet – felvonultató országot.

Jegyzetek

- ¹ *Bisovsky, Dvorak, Safrian*: Österreichische Identität zu Beginn der Zweiten Republik. Wien, 1989. 36.
- ² *Schlaefer, Michael*: Lexikologie un Lexikographie. Eine Einführung am Beispiel deutscher Wörterbücher. Berlin, 2000.
- ³ *Lau Gerd*: Sprachpolitische Maßnahmen gestern und heute in Österreich. In: Interkulturelle Bildung. Wien, 1994.
- ⁴ *Györi Szabó Róbert*: Nemzeti kisebbségek oktatási rendszerei Ausztriában. In: Magyar Kisebbség, 2000/1.
- ⁵ www.kab.or.at/Zeitzeugen/abg_sila.html (Letöltve: 2007. március 6.). Mivel a vend nyelv nyilvánvalóan délszláv nyelv, ezt a megoldást politikai célokot szolgáló fogásnak tekinthetjük.
- ⁶ www.statistik.at (Letöltve: 2007. március 6.)
- ⁷ www.fpoe.at/dafürstehenwir/Kapitel_15. (Letöltve: 2007. február 25.)
- ⁸ www.fpoe.at/dafürstehenwir/Kapitel_15/Artikel_2/1: „Da die Mehrheit der Österreicher die Staatsprache Deutsch als Muttersprache spricht, ergibt sich daraus ihre Zugehörigkeit zur deutschen Kulturgemeinschaft.” (Letöltve: 2007. február. 25.)
- ⁹ *Ammon, Ulrich*: Die internationale Stellung der deutschen Sprache. Berlin, 1993.
- ¹⁰ *Muhr, Rudolf*: Sprache und Land. In: Beharrsamkeit und Wandel. Festschrift für Herbert Tatzreiter zum 60. Geburtstag. Bauer, Werner und Scheuringer, Hermann (Hrsg.). Wien, 1998.
- ¹¹ www.mtaki.hu/docs/cd2/nemzetkozi/Barcelonai_Nyilatkozat.htm (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹² www.mtaki.hu/docs/cd2/nemzetkozi/Barcelonai_Nyilatkozat.htm (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹³ Vö: [www.wikipedia.at/Liste von Austriazismen](http://www.wikipedia.at/Liste_von_Austriazismen) (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹⁴ www.jura.uni-sb.de/BGBI/TEIL2/1994 (letöltve: 2007. február 6.)
- ¹⁵ *Muhr, Rudolf*: Zur Sprachsituation in Österreich. In: Muhr, Schrod, Wiesinger: Österreichisches Deutsch. 1995.
- ¹⁶ Vö: *Muhr, Rudolf*: Deutsch und Österreich(isch): Gespaltene Sprache. In: Informationen zur Deutschdidaktik, 1989.
- ¹⁷ Szó szerinti fordításban: „Minden marad, ahogy eszik.” A szövecc a létege egyes szám harmadik személyű *ist* alakjára utal, tehát „minden marad, ahogy van.”
- ¹⁸ *Holka Gyula, Lenotti Sándorné* (szerk.): Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. A világ a XXI. század küszöbén. KSH Bp. 2001.
- ¹⁹ *Pollak, Wolfgang*: Kommentar der anderen. In: Der Standard, 1994. 04. 28.
- ²⁰ *Muhr, Rudolf*: Zur Sprachsituation. In: Muhr, Schrod, Wieinger: Österreichisches Deutsch. Band 2. Wien, 1995.
- ²¹ *Cilia, Rudolf de*: Erdapfelsalat bleibt Erdapfelsalat. Österreichisches Deutsch und EU-Beitritt. In: ÖD2. 126.

SZEMLE

FONT MÁRTA – VARGA BEÁTA UKRAJNA TÖRTÉNETE

Budapest, Bölcsész Konzorcium – Szeged, JATE Press, 2006. 249 p.

2006 decemberében jelent meg Font Márta és Varga Beáta *Ukrajna története* című egyetemi tankönyve. A mű létrejötté üttörő vállalkozás, a kötet hiánypótló a magyar felsőoktatás bölcsészettudományi karain tanuló hallgatók számára, elsősorban a történelem, orosz, ukrán szakos diákok részére. Ukrajna történetéről a kezdetektől a második világháború végéig tartó összefoglalás, tudományos igényű összegzés magyar nyelven eddig nem készült. Külön kiemelendő, hogy a könyv létrejötté a felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése érdekében létrehozott Nemzeti Fejlesztési Terv keretében, az Európai Unió támogatásával jelent meg. A könyvborító sárga-kék alapszínei az ukrán zászló színeit tükrözik, az ukrán címer középső szimbóluma a középkori grivnák veretét ábrázolja.

Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanárának több mint három évtizedes, a felsőoktatásban eltöltött szakmai, oktatói, vezetői szerepét csak méltatni lehet. Kutatási területei között kiemelkedő jelentőséget kap – a korai magyar történelem, a krónikakutatás mellett – a középkori orosz történelem, Ukrajna középkori gyökereinek és történetének vizsgálata. 1995-ben hiánypótló monográfiaként jelent meg az Oroszország, Ukrajna, Rusz (Bevezetés a keleti szlávok történetébe) című könyve, melyet 1998-ban újabb kiadás követte a Balassi Kiadónál. Egy évvel korábban látott napvilágot az Oroszország története nagy monográfia a Maecenas Kiadó gondozásában, melyben Font Mártának a Kijevi Rusz és a Rusz régiói fejezeteket köszönhetjük. A kötet másik szerzője, Varga Beáta a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területének meghatározó eleme az újkori orosz–ukrán kapcsolattörténet, Ukrajna története a 17–18. században. Az ismertetett könyv előfutáraként jelent meg 2004-ben a szerző tollából a szegedi JATE Press kiadásában az Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlvi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667) című kötet.

A könyv egyértelműen két részre bontható. Font Márta Ukrajna középkori gyökereit tárgyalja a kezdetektől a 15. század végéig a 7–104. oldalon. Varga Beáta a 15. század végétől a második világháború végéig összegzi Ukrajna történetét a 105–229. oldalon.

A kötet bevezető részében Font Márta Ukrajna középkori gyökerei vizsgálatának problematikáját tárgyalja a történetről szemszögéből. Előljáróban leszögezi: az „Ukrajna” szó mint területi megjelölés már a 13. században „határvidék” jelentésben szerepel, de ez a határ nem kötődött egy meghatározott földrajzi térséghez. Felmerül a kérdés, vajon milyen szempontok mentén lehet megírni egy olyan mai ország történetét, melynek régebbi és mai területe között nem mutatható ki folytonosság? Az egyik az ukrán nép genezise, a másik a Kijev környéki terület politikai hovatartozásának alakulása. Font Márta megoldása kitűnő, meghatározó szempontnak tekinti a nyelvi-kulturális identitáson alapuló közösségtudatot, és ennek határait körvonalazza. Az ukrán történelem kezdete a szlávok kelet-európai megjelenéséhez, illetve a szláv népesség differenciálódásához (13–14. század), a keleti szláv tömb elkülönüléséhez köthető. A középkori Ukrajna gyökere egybeesik a keleti szlávok közös történetével, az orosz, a belorusz nép etnogenezisével, és a Kijevi Rusz államalakulathoz köthető. Az ukrán nép történetére vonatkozóan a szláv–varég elemek mellett a szeppei nomádok államalkotó szerepét hangsúlyozza a szerző.

A könyv középkori fejezetei további három egységre tagolhatóak. A középkori államiság megtestesítője: a Kijevi Rusz című fejezet részletesen tárgyalja a Rusz korai történetének fő vonulatait. Nagy szerepet kap az államszervezés problémája, a dinasztikus uralom keresztény legitimációja, a monarchia megeremelésére tett kísérlet, a részfejedelemségek formálódásának kora, majd a gazdasági élet színterei (kereskedelem, településtörténet), a lassan tagolódnak társadalom felépítése, a bizánci kultúra jelenléte, hatása az életmódra, mentalitásra, művelődésre.

A könyv következő egysége a Rusz régióinak történetét, önállósodását, a regionális különbségek kialakulásának okait, a szeppei népeknek – különösképpen a kunoknak – a részfejedelemségek formálódásában betöltött szerepét vizsgálja. A tatárjárás előtt a 12–13. század fordulójára Kijev háttérbe szorult, a perifériákon új hatalmi központok szilárdultak meg. Ukrajna történetére vonatkozóan két államalakulatot emel ki Font Márta: a Halics–Volhíniai, illetve a Csernyigovi Fejedelemséget. Az előbbi fontos állomást és összekötő láncszemet jelentett a Kijevi Rusztól az ukrán terület kialakulásáig. A fejedelemség szoros dinasztikus és diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn a szomszédos nyugati országokkal. A Csernyigovi Fejedelemség a szeppei népeivel állt közeli viszonyban, a tatárjárás következtében megpecsétlődött sorsa, területét az Arany Horda foglalta el.

A következő alfejezet a Halics–Volhíniai Fejedelemséggel foglalkozik a 15. század végéig, és betekintést ad a Lengyel–Litván Királyság keleti végvidékének történetébe. A Halics–Volhíniai Fejedelemség rövid életű önállóságának létrejöttével lehetőség nyílt a tatár politika és a nyugati orientáció közötti

lavírozásra. A 14. század folyamán a részfejedelemség területe eltérően alakult: Volhínia a litvánok, Halics a lengyelek uralma alá került 1340-ben, és a krewói unió (1385) után a lengyel–litván állam részévé vált. A lengyel uralkodó azonnal hozzáállott a római egyház megalapozásához, megindult a nyugati misszió. A határvidék („ukraina”) mind a lengyelek, mind a litvánok számára a haderő háttérbázisát jelentette, ennek eredményeként jött létre az ukrainai területeken a szabad kozákság. Meghatározó a terület vallási orientációja, mely a keleti szláv hagyományok továbbélését mutatja, és a Moszkvai Rusz felé irányul. 1458-ban megtörtént az orosz metropólia végleges kettéválása: a Rusz déli-nyugati területein, amelyek a lengyel–litván állam részét képezték, nem ismerték el a Moszkvában megválasztott metropolita hatalmát, és Konstantinápoly jurisdictióját részesítették előnyben.

Font Márta az általa megírt időszak legkiválóbb magyarországi ismerője és kutatója. Kiemelkedő forrásismerete, a külföldi szakirodalom pontos adaptálása emeli a kötetet magas színvonalra. A tudományos szemlélet mellett közérthetően, logikusan felépített tézisek mentén, gondolkodásra serkentve ad betekintést Ukrajna középkori történetébe.

A tankönyv második részében Ukrajna történetét követhetjük végig a második világháború lezárásáig. Először a kozákság kialakulásának és felemelkedésének történetét tárgyalja Varga Beáta a 15. század végétől 1648-ig, a perejaszlavli egyezmény megkötéséig. A szerző a kozákság önszerveződésének formaváltozásait négy periódusra osztja. A korszak végére körvonalazódik a kozákság három típusa: a magánföldes-űri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad kozákság”.

A könyv következő részeiben az ukrán autonómia kérdése kerül előtérbe. Az autonómia előtörténetének meghatározó eseménye az 1569. évi lublini lengyel–litván unió, melynek eredményeként a lengyel pánok kiterjesztették a fennhatóságukat az ukrán területekre is, illetve egyháztörténeti vonatkozásban az 1596-os breszti unió színt legitímálta a görög katolikus egyház létrejöttét. Bogdan Hmelnyickij mozgalmanak (1648–1654) fő célkitűzéseiben a Lengyelországtól való elszakadás és az ortodox egyház védelme fogalmazódott meg.

A kötet legrészletesebben kidolgozott fejezete „Az autonóm Ukrajna, a hetmanátus kora 1654–1764”, mely a szerző szűk kutatási területét és a kozákság önszerveződésének utolsó nagy szakaszát érinti az 1780-as évekig. A 17. század közepén a Dnyeper menti kozákok szembekerültek a lengyelekkel, és Moszkvával keresték a kapcsolatot. A korszak jelentős politikátörténeti eseménye az 1654-es perejaszlavli egyezmény és a cári kormányzat által kiadott Adománylevél megszületése. Varga Beáta széles körű autonómián alapuló hűbéri viszonyként értékeli az ezek nyomán létrejött kapcsolatot. Az ukrán hetmanátust jelentős autonómiával ruházták fel, a hetman a cár régecsként kormányozta Ukrajnát. Az orosz uralkodó viszont nem mindig tudta joghatóságát érvényesíteni a Zaporozsjei Had felett. A kozák vezetők patrónusi viszonyként értelmezték az 1654-es eseményeket, amelyben Ukrajna elismerte az orosz uralkodó védnökségét, adót fizetett, hogy cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel–litván állam ellen. A perejaszlavli egyezményt Moszkva kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területekkel történő egyesülést pedig az ukránok behódolásának tekintette.

Az újabb meghatározó eseményt Ukrajna történetében az 1667-es andruszovói béke megkötése jelentette, melyben az orosz cár kiegyezett a lengyel–litván kormányzattal, és a Dnyeper mentén felosztották egymás között Ukrajnát. A bal parti területek Oroszország kötelékében maradtak, míg Nyugat-Ukrajna hivatalosan is visszakerült a Rzeczpospolita, a lengyel–litván nemzeti köztársaság kötelékébe. A következő alfejezetek a kettéosztott Ukrajna történetét, Iván Mazepa szerepét, a hetmanátus társadalmát, gazdaságát, szüneteltetésének okait, majd annak végleges, II. Katalin nevéhez fűződő, 1764. évi felszámolását, a kozák autonómia teljes megszűnését mutatják be. A könyv utolsó fejezeteiben Ukrajna mint orosz és osztrák provincia történetét (1764–1914) vizsgálja a szerző. Részletesen elemzi Ukrajnának az Orosz Birodalomban és a Habsburg Monarchiában elfoglalt helyét, szerepét, említést tesz az ukrán nemzeti mozgalomról. A kötet utolsó két fejezetében Ukrajna történetének 1914 és 1939 közötti eseményei és a második világháború rövid politikátörténete olvasható.

Varga Beáta a 17–18. századi autonóm Ukrajna történetét, a hetmanátus korát kiemelkedő tudományos színvonalon mutatja be. A könyv második részének utolsó két fejezete, főként Ukrajna 20. századi története jóval rövidebb, kevésbé részletes kidolgozású, és főleg az eseménytörténet leírására szorítkozik.

A kötet bibliográfiái anyaga gazdag, bő tájékoztatást nyújt a forrásokról és a külföldi szakirodalomról. A precízen elkészített térképmelléletek nagymértékben emelik a könyv színvonalát. A kötet a vállalt feladatot maximálisan teljesíti: átfogó kép rajzolódik ki Ukrajna történetéről a kezdetektől a 20. század közepéig.

BETWEEN MARX AND COCA-COLA. YOUTH CULTURES IN CHANGING EUROPEAN SOCIETIES, 1960–1980

ED.: AXEL SCHILDT – DETLEF SIEGFRIED

(Marx és a Coca-Cola között. Ifjúsági kultúrák a változó európai társadalmakban, 1960–1980)

New York – Oxford, Berghahn Books, 2006. 424 p.

„1968” egyre nagyobb piacot meghódító fogyasztási cikk. Ennek oka nem csupán a '68-as évek emlegetett generáció kifejezetten lassú öregedése, ezáltal egyre fajsúlyosabb fogyasztói csoporttá előrelépése, hanem az is, hogy az „1968”-hoz kapcsolódó jelenségekről születő munkák egyre nagyobb számban látnak napvilágot. A téma historizálása évtizedek óta zajlik, de az 1968-as generáció egyetemi katedrára kerülése adta meg az igazi lehetőséget ahhoz, hogy a jelenkortörténet és kultúrakutatáson alapuló társadalomtörténet 1968-cal intézményi keretek között foglalkozhasson. Ennek a folyamatnak az egyik eredménye az Axel Schildt és Detlef Siegfried szerkesztette tanulmánykötet, amely többségében egy 2002-es koppenhágai konferencia előadásaira épülő tanulmányokat tartalmaz. A konferencia egyik célkitűzése az volt, hogy az 1960 és 1980 közötti társadalmi átalakulások egyik központi vizsgálati kérdésévé tegye a fiatalkori kultúrák kutatását.

A hatvanas évek ifjúsági kultúráit a korabeli hivatalos diskurzus – keleten és nyugaton egyaránt – előszeretettel ábrázolta úgy, mint a generációk közötti konfliktusok megjelenési formáit. A szociológia, a kultúratörténet (cultural history) és a társadalomtörténet – átvéve ezt a beszédmódot – elfogadta, hogy a gyermekek fellázadtak apjuk társadalma ellen. A hatvanas évek közepétől elszaporodó ifjúsági kutatások evidenciaként kezelték, hogy a fiatalok szubkultúrái valami ellen irányulnak, vagyis ellenkultúrák. Az ellenkultúra-diskurzus megerősítette a maga intézményeit és a fiatalokról szóló közbeszédet, hovatovább természetessé vált, hogy bármiféle megnyilvánulást (a hosszú hajtól a rockzenéig) a szülők elleni lázadás-ként értelmezték. Azonban egyetlen empirikus alapokon nyugvó kutatás sem tudta ez idáig igazolni, hogy a diskurzus által teremtett valóságészlelés, a „hatvanas évek lázadása” családon belüli vagy generációk közötti konfliktusokra épülne. Nem sok bizonyíték van arra, hogy a fiúk apáik elleni lázadásaként növesztettek hosszú haját, nem pedig kortársaik vagy a rendőrök miatt. Ezek alapján kérdésesnek tűnik, vajon volt-e egyáltalán a megszokottnál nagyobb generációs konfliktus a hatvanas években, vagy pusztán a hatalom által teremtett diskurzus hintette el azt a köztudatban, hogy a minden évtizedre jellemző generációs különbségeket apák és fiúk szembenállásaként ábrázolják? Vajon nem a hatalom terenumainak megsértése jelent meg úgy a diskurzusban, majd a valóság észlelésében, mintha az pusztán családon belüli, generációs konfliktus lenne? Volt-e egyáltalán a szokásosnál nagyobb ifjúsági lázadás a hatvanas években, vagy az ebben való hit pusztán a lázadásról szóló széles körű diskurzus eredménye?

A pszichoanalitikus szemléletmód előfeltevései, az ún. szimbolikus interakcionizmus, a szociális tanuláselméletek és még Makarenko is alaptézisként kezelték, hogy a társadalmi szocializációt meghatározó tényezők az első életevekben, vagyis a kisgyermekkorban alakulnak ki. Ennek hatása nemcsak a pszichológia és pszichiátria intézményesülésében, hanem a pszichológizáló történetírás híres emberekre és gyermekkorra irányuló lankadatlan érdeklődésében is tetten érhető. A kisgyermekkor meghatározó voltát nem tagadó, ámde az identitást és annak személyes megkonstruálását sokkal szélesebb keretek közé helyező irányzatok számára a történeti források igen ritkán válnak láthatóvá. Ennek elsődleges oka, hogy a szociológia és az antropológia az utóbbi évtizedekben a történettudománynál jóval nagyobb érdeklődéssel fordult az ifjúkor felé. Azonban az ifjúkor kutatásának intézményesülése sokkal jobban kedvezett a strukturalista megközelítéseknek és rétegződésvizsgálatoknak, mint a társadalmi csoportképződést a diszkurzív jelenségek körébe soroló, egyúttal az egyén választási lehetőségeit fókuszba helyező mikrovizsgálatoknak. Ennek a megközelítésmódnak köszönhető, hogy szubkultúrák márpedig léteztek és léteznek, még akkor is, ha koherens meghatározása nincs a szubkultúra fogalmának. A kötet tanulmányainak egy része éppen ezen új nézőpontokból, a fiatalok szubkultúráinak ábrázolásán keresztül igyekszik érthetőbbé tenni, miként változott az európai társadalom 1960 és 1980 között.

A szubkultúra fogalmát széles körben elterjesztő és ifjúsághoz kapcsoló, 1964-ben alapított birminghami Centre for Contemporary Cultural Studies (Jelenkori Kultúrakutatások Központja) kutatói számára a hatvanas években domináns társadalomképek megfelelően természetesen volt, hogy a fiatalok bizonyos magatartásmintákat „osztályuknak” megfelelően örökölnek, vagy éppen gyermekkorukban sajátítanak el. A munkásfiatalok szubkultúrákba sorolása ebben a kontextusban úgy jelent meg, mint amely nem az egyéni választások, hanem a törvényszerű társadalmi folyamatok eredménye. Az angliai szubkultúra-kutatók az ifjúsági szubkultúrák születését szinte konszenzusszerűen magyarázták a társadalmi gyökerekkel és az egységesnek tartott „munkásosztály” felbomlásával. De vajon az egyes szubkultúrákba sorolt fiatalok szükségszerűen válnak-e egy szubkultúra tagjaivá? A kérdés úgy is feltehető: mennyiben az egyén döntéseinek függvénye, hogy a hatalom által generált diskurzusok miatt a társadalom egyik tagját egy adott társadalmi csoporthoz, esetünkben egy ifjúsági szubkultúrához sorolják?

A tanulmánykötet szerzői többféle manapság divatos nézőpontból ábrázolják az angol, dán, olasz, holland, amerikai és német ifjúsági kultúrák trendjeit az 1960-as, 1970-es években. A szerkesztők kiindulópontja az, hogy a fiatalok számára az ideológia (Marx) és a fogyasztás (Coca-Cola) ebben az időszakban egyre erőteljesebb identitásformáló tényezővé lépett elő, erősebbé, mint korábban. Ennek okait és hatását elsősorban kultúratörténeti (cultural history) módszerekkel vizsgálják a tanulmányok.

A politika és a kultúra identitásformáló hatását vizsgáló tanulmányok adják a kötet első tematikus blokkját. Ezen belül a kötet első tanulmánya egy olyan tanulmány, amely nem kifejezetten új módszereket használ. *Arthur Marwick* a „kulturális forradalom” (cultural revolution) felettébb elcsépeltnek tűnő modelljén keresztül többek közt a nemzeti karakter ifjúsági kultúrákban történő megjelenését vizsgálja tanulmányában. A modell használatának oka valószínűleg az, hogy az 1998-ban megjelent könyvére (*Arthur Marwick: The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States c. 1958–c. 1974. Oxford–New York, Oxford University Press, 1998*) épülő tanulmányához nem folytatott újabb ifjúsági kutatásokat. Mind a könyvről, mind az arra épülő, kötetben szereplő tanulmányról elmondható, hogy Marwick megközelítése az 1960-as évek kulturális forradalmát nemzetállami-politikai keretek között tárgyalja. Mint azt a kötet szerkesztői is megjegyzik a bevezetőben: a speciális társadalmi és nemzeti adottságok lenyomatáknént is értelmezhetőek az ifjúsági kultúrák, azonban kérdéses, hogy ennek vizsgálatát nemzetállami keretek között érdemes-e megtenni. A kulturális forradalom kultúrakutatásokat megelőző modellje szerint a „hosszú hatvanas években” (1958–1974) az életmódban bekövetkező változások és az életszínvonal-emelkedés következtében egy „univerzális fiatalkori” kultúra alakult ki. Marwick is főként „univerzális” kijelentéseket tesz a négy ország ifjúsági kultúráiban egy évtized alatt történt változások ábrázolására. Forrásai többnyire másodlagos irodalom, napilapidézetek, és a lábjegyzetek közel negyede hivatkozás saját munkájára. Marwick történetírásról vallott nézetei csak burkoltan derülnek ki a tanulmányból, azonban meglepő, hogy a friss hangú, újszerű megközelítéseket használó kötetet ezzel a tanulmánnyal kezdték a szerkesztők. Elemzése az azt követő tanulmányokhoz képest inkább a régebbi idők módszereit idézi, forrásai pedig egy 1968-as generációhoz tartozó történész repertoárjához tartoznak. A gyakori normatív kijelentések a szerző 68-as generációhoz élményalapú tartozását is megjelenítik. Példának okáért egyik kiindulópontja, hogy a nyugat-európai társadalmak saját problémáikkal foglalkoztak a háború után, szemben az amerikai fogyasztói optimizmussal. A tanulmány narratívája szerint ebből következik, hogy a „kulturális forradalom” ennek a frusztrációnak a megértésére is irányult.

Ami Marwicknál történeti forrás, az *Detlef Siegfriednél* az élményalapú generáció (Karl Mannheim) identitásának és az erről folytatott diskurzusnak az eredménye. A kötet egyik szerkesztője a kötet egyik legmondolatbrosztóbb tanulmányában a 68-as fiatalkori lázadásról és a generációs váltásról szóló mítosz születését elemzi. Szövegében használhatónak tartja, mégis egyből újraértelmezi a „kulturális forradalom” kifejezését: szerinte az nem egy hirtelen előidézett robbanás (mint a forradalom vagy lázadás), hanem lassú, más társadalmi folyamatokat felgyorsító jelenség. Kérdéses azonban, vajon érdemes-e interpretatív keretben használni egy olyan fogalmat, amely tudományos és köznapri értelemben mást jelent, mint ahogy azt a szerző definiálja. A tanulmány egyik meghatározó gondolata, hogy a kisebb léptéket használó kutatásokból kiderül, az ifjúsági kultúrák jóval hagyománykövetőbbek voltak, mint az a nyilvános viták (így az azokra épülő irodalom) alapján tűnik. A szerző tanulmánya végén maga is elveti azt, hogy a „fiatalok lázadása” (youth rebellion) fogalom a megértéshez közelebb vivő tudományos kategória lehet a korszak és a téma vizsgálatánál.

Amennyiben Siegfried a további értelmezéshez a közeli csoportvizsgálatokra hívja fel a figyelmet, úgy *Rob Kroes* esszéje ennek teljesen ellentmond. A szerző az amerikai tömegkultúrának az európai ifjúságra tett hatását vizsgálja néhány film, fénykép, videoklipp és újságcikk segítségével. A hatalmas téma forrásbázisa felettébb csekélynek és esetlegesnek tűnik, és számomra mindvégig rejtélyes marad, hogy a szerző milyen időkereket között használja oly gyakran a meg nem magyarázott „kulturális imperializmus” (cultural imperialism) kifejezést mint analitikus fogalmat. Az amerikanizáció és globalizáció kutatója nem vesz részt az eddig felvetett témák historizálásának folyamatában, mivel szövege műfaját és forrásait tekintve közelebb van egy kultúratudományi ihletettségu esszéhez, mint történeti tanulmányhoz. A szerző kinyilatkoztatásai olyan széles területeket fognak át a divatos kulcsszavak (collective memory, lieux de mémoire, agency) kíséretében, szinte minden hivatkozás nélkül, ami nehezen kontextualizálhatóvá teszi a szöveget. Ennek ellenére értékes darabja a kötetnek, mivel számos széles körben elterjedt klisé és közhelyet tartalmaz a globalizáció és amerikanizáció ifjúsági kultúrákat érintő hatásáról.

A következő tematikus blokk tanulmányai jóval közelebb kerülnek a forrásokhoz, amikor a szabadidő és az új fogyasztói kultúra kapcsolatát elemzik. *Peter Wicke* és *Konrad Dussel* tanulmányai a talán legfontosabb identitásképző szereppel bíró fogyasztási tárgy, a zene változását, illetve annak rádiós sugárzását elemzik. *Axel Schildt* a nyugatnémet fiatalok nyugati-európai utazásait helyezi fókuszba mint identitásképző tényezőt, ami értékes nemzetközi összehasonlításokra ad lehetőséget. A témában meghatározó fontosságú könyvet publikáló szerző *Uta G. Poiger* (Jazz, Rock, and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany. Berkeley, University of California Press, 2000) két fogalmat dekonstruál

tanulmányában: az imperializmust és a fogyasztást. Ez egyúttal közvetett reflexióként is értelmezhető Rob Kroes tanulmányának fogalomkészletére.

A politikai tiltakozásokat elemző tanulmányok többsége – a szerzők nemzetisége miatt is – elsősorban a skandináv ifjúsági mozgalmakkal foglalkozik többféle nézőpontból. Kivétel *Wilfried Mausbach* tanulmánya, aki a vietnami háború elleni nyugatnémet tiltakozásokat a modernitásról szóló diskurzus kontextusában elemzi. Egyik fontos megállapítása, hogy az ennek nyomán keletkező ellenkultúrák nem utasították el a köznapri értelemben vett modernizációt, pusztán annak intézményrendszerét igyekeztek megváltoztatni.

Az egyik legizgalmasabb téma a társadalmi nem (gender) átalakulásának vizsgálata a hatvanas évek generációjánál. Talán ennek a tematikus blokknak a tanulmányai alkalmazzák legkövetkezetesebben a diskurzuselemzés módszereit: a tableta (pill) hatásától kezdve (*Dagmar Herzog*) a francia pedofiliáról szóló diskurzus 1970-es évekbeli megjelenésén keresztül (*Julian Bourg*) a férfiaság és munkásosztálybeli kultúra egymásra hatásáig (Barry Doyle). *Barry Doyle* tanulmánya elején éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a kötet szerzőinek többsége a politikát helyezte vizsgálatának középpontjába, ezen keresztül a középosztálybeli fiatalok megnyilatkozásait elemezte. Ő ezzel szemben a tömegkultúra–munkáskultúra irányából igyekszik érthetőbbé tenni, hogy mit jelenthetett a hatvanas–hetvenes évek társadalmi átalakulása a fiatalok számára.

A tanulmánykötet elején felvetett új nézőpontok és forrásközei vizsgálatok talán az utolsó tematikus blokkban jelennek meg leginkább (Part V: Cultures, Countercultures, Subcultures). Az egyes szubkultúrákat vizsgáló szerzők, úgy tűnik, éppen a szerkesztők eredeti célkitűzéseit valósítják meg. A hab a tortán maga a torta. A legszélesebb forrásanyagot és kiterjedt szakirodalmat használó szerzők többnyire egy adott diskurzus társadalmi lenyomatát vizsgálják tanulmányaikban. *Thomas Ekman Jørgensen* a forradalmárok imázsának továbbélését és hatását vizsgálja a koppenhágai ellenkultúrákban, *Franz-Werner Kersting* az egyik ifjúsági lázadást meghatározó, pszichiátria-ellenes diskurzus és a baloldali radikalizmusok összefüggéseit elemzi, *Klaus Weinbauer* a nyugatnémet drogfogyasztást és az azzal kapcsolatos morális pánik kialakulását értelmezi.

Bár a 68-as generációt historizáló kutatások számos elemükben még kezdeti stádiumban járnak, a tanulmánykötet értékes kísérlet annak az érthetőbbé tételére, miként hatott az ideológia és a fogyasztás új nyugat-európai identitások kialakulására. Emellett olyan összehasonlító kutatásokra ösztönöz, amelyek nem csupán a korabeli nyilvános, hanem a fiatalkori kortárs csoportok tagjai között kialakult diskurzusok elemzését is célul tűzik ki.

Horváth Sándor

Zámunk szerzői

- Szecs Árpád, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Rácz Renáta, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Orsz Andrea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
Kovács Tamás, PhD, tudományos munkatárs, gyűjteményvezető, Holocausz
Központ, Pécsi Tudományegyetem
Homvári Árpád, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem
Horváth Zsolt, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Demeter Gábor, PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem
Bátor Tímea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Számunk szerzői

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Bótor Tímea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Demeter Gábor, PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem

Horváth Sándor, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Hornýák Árpád, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem

Kovács Tamás, PhD, tudományos munkatárs, gyűjteményvezető, Holocaust

Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány

Orosz Andrea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Raáb Renáta, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Seres Attila, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete